Самойленко Г.В.

Ніжинський державний педагогічний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 13

Збірник, присвячений пам'яті академіка Ф.С.Арвата

Ніжин - 2000

84
Л64
83.3(4Укр)+63.3(4Укр)0-7
Л64

ББК Щ 5 / 4 Укр/ Я 54 ББК
Ч II / 4 Укр/ Я 54

Книга присвячена пам'яті видатного вченого-філолога, організатора педагогічної справи, члена редакційної колегії цього збірника з часу його заснування, академіка Академії педагогічних наук України Федора Степановича Арвата. Статті з філології, історії та культури висвітлюють ті проблеми, які були близькими творчості вченого (спадщина М.В.Гоголя, М.М.Коцюбинського, О.П.Довженка та інших письменників, культура Поліського краю).

Збірник засновано у 1990р. проф. Самойленком Г.В.

Редакційна колегія:
докт. філол. наук, проф. Г.В.Самойленко (відп. ред. і упорядник), докт.філол.н., проф. Н.М.Арват, докт. істор. н., проф. М.К.Бойко, канд. філол. н., доц. Н.І.Бойко, докт. істор. н., проф. А.О.Буравченко, канд. мистецтвозн., доц. Г.І.Веселовська, докт. філол. н., акад., проф. А.Л.Грищенко, докт. істор. н., проф. В.М.Даниленко, докт. істор. н., проф. В.О.Дятлов, докт. філол. н., проф.З.В.Кирилюк, докт. філол. н. Т.П.Маєвська, доц., канд. філол. н. П.В.Михед, докт. філол. н., проф. А.Я.Мойсієнко, докт. мистецтв., проф. В.В.Рубан, докт. мистецтв., проф. С.В.Тишко, канд. мистецтв., доц. Ю.І.Чекан, докт. істор. н., проф. Ю.І.Шаповал.

Збірник друкується за рішенням вченої ради Ніжинського державного педагогічного університету ім.Миколи Гоголя (протокол № 8 від 24.02.2000р.) і виданий за активного сприяння вихованця академіка Ф.С.Арвата, декана філологічного факультету Чернигівського університету імені Юрія Федьковича, доцента Бунчука Бориса Івановича

764509

Постановою ВАК України збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з філології (Бюлетень ВАК України.-1999.-№4.- С.50) та історії (Бюлетень ВАК України.-2000-№2.- С.73)

Література та культура Полісся. Вип.13. Збірник, присвячений пам'яті академіка Ф.С.Арвата / Відп.ред. і упорядник Г.В.Самойленко. - Ніжин, НДПУ, 2000.- 275 с.

© Самойленко Г.В.
© Ніжинський пед. університет

Ніжинський педуніверситет
БІБЛІОТЕКА

Г.В.Самойленко

У вічній пам'яті потомків

У житті кожної людини є події, факти, яскраві образи, які назавжди закарбовуються в пам'яті, а згадка про них сповнює душу теплом і світлом. У такі хвилини мимохідь замислюєшся над сенсом буття, прагнеш осягнути чуттям і думкою той життєвий простір, який нам дарований долею.

До таких роздумів спонукає і ще живий, не притьмарений відстанню часу спогад про Федора Степановича Арвата. Він був саме такою людиною, образ якої навіть після миттєвого знайомства надовго залишається в пам'яті, викликає світлі думки і оптимістичний настрій, наочно стверджує відому істину, що Людина за своїм покликанням є творцем добра.

Арват Федір Степанович народився 18 квітня 1928 року в селі Олександрівка Пиряївського району Одеської області в сім'ї селянина.

Навчання в середній школі, нелегка, нарівні з дорослими, праця в колгоспі в тяжкі повоєнні роки сформували у юнака одну з найкращих рис людини - працелюбність. Вона знадобилась, коли в 1947 році Ф.С.Арват вступив на перший курс філологічного факультету Одеського університету, який він закінчив у 1952 році, одержавши спеціальність "Філолог. Вчитель української мови та літератури". Під час навчання в університеті розкрився талант Ф.С.Арвата як мовознавця. Про це свідчать його виступи на наукових студентських конференціях, дипломна робота. Все це і сприяло тому, що в 1953 році Ф.С.Арват вступив до аспірантури при кафедрі української мови Одеського університету. У цей час тут працювали відомі вчені: професори А.Б.Недзвідський, А.А.Москаленко, О.В.Біляєв, І.Є.Грицютенко, П.І.Збандуто, Г.Л.Елькін та інш.

Наукова школа Одеського університету сприяла значному зросту Ф.С.Арвата як вченого.

Після закінчення в жовтні 1956 року аспірантури Ф.С.Арват п'ять років працював спочатку методистом, а потім завідуючим відділом методики мови та літератури Чернівецького інституту удосконалення кваліфікації вчителів. Досвід, набутий в школі після закінчення університету, а також під час роботи методистом, сприяв тому, що його науково-методична робота носила конкретний, цілеспрямований характер. Методичні розробки уроків та рекомендації до окремих тем відзначались творчим пошуком різних методів та прийомів вивчення матеріалу, заохоченням дітей до осмисленого одержання знань.

Методичною роботою Ф.С.Арват займається і пізніше, коли працює в Чернівецькому університеті та Ніжинському інституті. У цей час він значну увагу приділяє методиці вивчення української та

російської мов у молдавських школах України. Добре володіння багатьма мовами сприяло написанню разом з Н.М.Арват та Є.Я.Павлюком у 1973 році підручників з російської мови для IV,V-VI,VII-VIII класів для молдавських шкіл, які вийшли уже 6-м виданням. У 1981 році був підготовлений у співавторстві для цих же шкіл збірник диктантів з російської мови для IV-VIII класів. У 1987 році вийшло його друге видання.

Ф.С.Арвата як вченого-лінгвіста цікавлять і питання культури мови вчителів та школярів. У співавторстві з Н.М.Арват ним був підготовлений посібник для учнів середніх шкіл "Порівняльна стилістика української та російської мов"(1989). Автори посібника ставили перед собою завдання: 1) показати спорідненість і близькість української і російської мов, їх загальну історичну основу і сучасні зв'язки, а також вказати на розбіжність, яка властива кожній із них як самостійній мові; 2) сприяти виробленню навичок і вмінь вільного переходу з однієї мови на іншу в спілкуванні, але при цьому навчити суворо розмежовувати обидві мови, дотримуватись норм кожної з них; 3) послідовним зіставленням мовних фактів сприяти попередженню незадовільної інтерференції; 4) розширити знання учнів про українську та російську мови.

Посібник мав конкретну адресу: це вчителі як української,так і російської мов. Теоретичний матеріал подається в необхідному для зіставлення мінімумі. У книзі багато різноманітних вправ, виконання яких потребує уважного спостереження і чіткої характеристики порівнюваних явищ. Вдало підібраний ілюстративний матеріал дає змогу не тільки закріплювати навички засвоєння споріднених мов, а й проводити вчителю виховну роботу протягом вивчення відповідного розділу.

З вересня 1961 року по березень 1976 року Ф.С.Арват працював на філологічному факультеті Чернівецького університету (викладач, старший викладач). 13 січня 1971 року йому було надане звання доцента кафедри української мови. 8 років Ф.С.Арват був деканом філологічного факультету.

У Чернівецькому університеті Ф.С.Арват читав курс української літературної мови, методики викладання мови у середній школі, спецкурси та вів спецсемінар. Його лекції відзначались глибокою науковістю. Широка ерудиція доцента Арвата Ф.С. сприяла тому, що складні питання історії української літературної мови висвітлювались на високому теоретичному і методичному рівні.

Наукові інтереси Ф.С.Арвата в цей час, крім методичних проблем, були пов'язані також з теорією перекладу, особливостями перекладу творів російської літератури на українську мову. Ціла низка робіт з цих питань була опублікована в збірнику "Праці Одеського університету"

("Із спостережень над мовою перекладу І.Я.Франка поеми Гоголя "Мертві душі" :переклад фразеологізмів" (1956); "До питання про становлення реалістичних традицій художнього перекладу в українській літературі II половини XIX століття" (1958), а також у "Наукових записках Чернівецького університету" ("К вопросу о переводе поэмы Н.Гоголя "Мертвые души" на украинский язык" та інш.). Саме ці проблеми і лягли в основу кандидатської дисертації "Іван Франко як перекладач", яку Ф.С.Арват захистив 19 квітня 1968р.

Багато вніс учений не тільки у вивчення історії та особливостей перекладу поеми М.Гоголя "Мертві душі", про що свідчать статті "Народні українські мовні елементи в перекладі "Мертвих душ" М.Гоголя Іваном Франком"(1965), "Синтаксичні питання перекладу (на матеріалі перекладу "Мертвих душ" М.Гоголя Іваном Франком)" (1965), "Звертання в перекладі Івана Франка "Мертвих душ" Гоголя" (1965) та інші, а й у пропаганду українських перекладачів ("З історії українського перекладу II половини XIX ст. М.Старицький як перекладач" (1963), "Переклад з російської літератури як одне з джерел збагачення лексики української мови" (1964), "З історії українського перекладу II половини XIX ст.: П.А.Грабовський і Леся Українка як теоретики перекладу"(1964), "Максим Рильський - теоретик перекладу"(1967), "Іван Франко - перекладач на українську мову творів М.Є.Салтикова-Щедріна", "Іван Франко - теоретик перекладу"(1968) тощо).

Постать І.Франка-перекладача зацікавила дослідника не випадково, бо письменник багато зробив, щоб український читач познайомився з творами Данте, Шекспіра, Гюго, Міцкевича, Пушкіна, Некрасова та інших письменників рідною мовою. Але вивчення його перекладацької спадщини мало й значно ширші виходи, які були пов'язані не тільки з подальшим розвитком і поглибленням не зовсім дослідженої сторінки творчої діяльності письменника, а й давали можливість заглибитись і ширше побачити сам процес перекладацької діяльності в Україні, з'ясувати чимало конкретних питань теорії перекладу, в розв'язанні яких потребувала у той час наука.

Переклади Франка, які носили новаторський характер, давали можливість вирішити складні теоретичні завдання, збагатити практику перекладу новими підходами і принципами.

Ф.С.Арват сформулював чіткі підходи І.Франка до системи перекладу:

1. Художній переклад є важливим засобом духовного спілкування народів, засобом взаємозбагачення і розвитку їх культур і літературної мови.

2. Перекладений твір є здобутком рідної літератури.

3. Художній переклад - це мистецтво, яке потребує такої ж наполегливої праці, як і робота над оригінальним твором. Це творчість,

в результаті якої створюються нові художні цінності.

4. Призначення перекладених творів - підвищувати революційно-демократичну свідомість народу, сприяти його освіті, розширенню кругозору.

5. Слід підходити диференційовано не тільки до відбору авторів для перекладу, але й окремих творів. Перекладати тільки високохудожні, змістовні твори, які сприяють революційній боротьбі народу, збагачують літературу.

6. Завдання перекладу є у точному сприйнятті оригіналу. Але справжня точність досягається не буквальним перекладом всіх слів оригіналу, а відтворенню засобами іншої мови змісту і форми оригіналу в їх органічній єдності.

7. Під час перекладу поетичних творів слід зберігати еквилінеарність та еквиритмічність оригіналу.

8.Збереження форми оригіналу під час перекладу не повинно приноситись у жертву точності відтворення змісту, бо він має примат над формою. Намагаючись зберегти форму оригіналу, перекладач повинен враховувати закони і норми рідної мови і, не порушуючи їх, в результаті цього добиватися того, щоб перекладений твір створював таке ж художнє враження,як і оригінал.

9. Перекладач повинен точно визначити семантичні відтінки слів оригіналу в контексті і підбирати в мові перекладу відповідності, точні як у змісті, так і в стилістичному відношенні.

10. Необхідною умовою повноцінного перекладу є глибоке знання перекладачем мови оригіналу і в такій же мірі рідної мови як літетатурної, так і народно-розмовного різновиду. Це допоможе уникнути впливу мови оригіналу, рабського наслідування його.

11. Перекладати слід літературною мовою, а не діалектом. Праця перекладача включає в себе постійну боротьбу за чистоту рідної літературної мови проти неоправданого використання нелітературних елементів.

12. Переклад повинен здійснюватись лише з оригіналу.

13. Під час перекладу слід точно відтворювати національний колорит оригіналу, його специфічні національні реалії.

14. Для створення точного, високоякісного перекладу перекладачу необхідно знати історію народу, на мові якого написаний оригінал, його традиції, побут.

15. Якість перекладу у значній мірі визначається внутрішньою, ідейною спорідненістю перекладача і автора оригіналу.

16. Безпосередній роботі над перекладом твору повинен передувати глибокий науково-філологічний аналіз тексту, всебічне вивчення творчості письменника, його епохи.

17. Художній переклад повинен бути доступним для сприйняття

широкими народними масами. Його слід супроводжувати вступною статтею, примітками, коментарями тощо.

Як бачимо, дослідник, вивчаючи і аналізуючи праці І.Франка, зумів сформулювати чітку систему поглядів письменника на проблему перекладу, яка не втратила свого значення і сьогодні, хоч деякі з положень були визначені історичним часом.

Ф.С.Арват, розглядаючи конкретний твір, зокрема "Мертві душі" М.Гоголя серед інших перекладів І.Франка, зумів довести, чому саме він мав визначальне місце в перекладацькій спадщині Великого Каменяра.

Західна Україна на той час мала переклади лише "Тараса Бульби" та деяких повістей із "Вечорів на хуторі біля Диканьки" і то невисокої якості. Читач цього регіону не мав уявлення про Гоголя-сатирика. І І.Франко відчував відповідальність і перед М.Гоголем, і перед читачем. Сам процес перекладу йшов важко, хоч на цей час І.Франко мав уже великий перекладацький досвід. Складність полягала в тому, що найважче здійснюється переклад із спорідненої мови. Особливо це помічається під час перекладу фразеологізмів, багатозначних слів, розмовної лексики тощо.

Дослідник не ідеалізує переклад І.Франка, вказує на окремі недоліки, які викликані і часом, і слабкою розробкою теорії перекладу. Введення елементів місцевої, західноукраїнської мови пояснювалось намаганням зробити переклад поеми М.Гоголя "Мертві душі" доступним широкому загалу читачів цього регіону.

До вивчення проблем перекладу Ф.С.Арват повертається у 90-ті роки. Ним опубліковані статті у збірнику "Література та культура Полісся". Вчений зібрав і опрацював багатий матеріал з історії та практики перекладу і жаль, що не весь він до цього часу опублікований.

З 23 березня 1976 р. Ф.С.Арват почав працювати у Ніжинському педагогічному інституті ім.М.В.Гоголя спочатку проректором з навчальної роботи, а з 16 серпня 1978 р.- ректором. Саме в цей час і розкривається його вроджений хист та набутий життям досвід вмілого організатора, чуйного наставника, душевної щедрості людини. Особливо нас вразило у Ф.С.Арваті як людині - це талант спілкуватися, уміння сприймати те, з чим ти до нього прийшов. А тому до нього йшли з відкритою душею, не боялися, що принизить, як це було раніше, чи зверхньо відкине те, що хвилює, з чим прийшов. Він проявив себе здібним, ініціативним, вимогливим і в той же час демократичним в усіх відношеннях керівником вузу. Піднесення якості підготовки вчительських кадрів йшло шляхом упровадження в практику досягнень вузівської педагогіки та передового досвіду, зміцнення кафедр висококваліфікованими спеціалістами. З особистої ініціативи Ф.С.Арвата в інституті народилось багато цінних починань, які здобули

загальне визнання. В інституті відкрито 7 нових спеціальностей, стільки ж нових кафедр.

Особливу увагу Ф.С.Арват приділяв розширенню і укріпленню взаємозв'язків інституту з школами, педагогічними училищами, ліцеями. Його добре знала педагогічна громадськість області. Тому Ф.С.Арват неодноразово обирався на всесоюзні та республіканські з'їзди учителів.

Інтелігент за природою, Ф.С.Арват піклувався про високу культуру своїх вихованців, про їх освіченість і широкий світогляд, ерудицію, моральну чистоту, бо вони повинні бути складовими рисами сучасного вчителя. Він став одним із активних пропагандистів вчительської професії. Його статті на цю тему можна часто зустріти в періодичній пресі. В одному з виступів Ф.С.Арват підкреслював: "Школа - це соціальний барометр, який впливає на багато сторін нашого життя. Особливо це видно на селі. Якщо є школа, клуб, село зв'язане з центрами хорошими дорогами - це значить, що тут відкрито двері для культури, зачинено їх для відтоку молодих сил. Тому абсолютно неприпустимо закривати школи навіть при найменшій кількості учнів...

Поняття совісті, добра, зла, справедливості, відповідальності - це саме те, що виховує школа. Тут вчиться і майбутній інженер, і лікар, і хлібороб, і космонавт. А від нас залежить, хто і як їх вчитиме. Хороший педагог - це носій культури, естетики. Це інтелігент у вищому розумінні цього слова... Тому я хотів би бачити на чільному місці в галереї слави передовиків портрет хорошого вчителя. Хотів би відчути, що турботами школи живуть батьки, шефи, всі, від кого залежить ефективна робота".

Ці слова, сказані в інтерв'ю ще в серпні 1985 року, і нині не загубили своєї гостроти і свіжості. І не випадково,що саме з ініціативи Ф.С.Арвата на території інституту був вперше на Україні відкритий Пам'ятник вчительці.

Федір Степанович добре розумів,що його призначили ректором інституту,що мав славні традиції, які з часом втрачались і які треба було відроджувати. Тож він із зацікавленістю сприйняв пропозицію провести у 1979 році всесоюзну Гоголівську конференцію, на яку з'їхалися представники з багатьох республік, її успіх надихнув нас на закріплення цього важливого початку. Гоголівські конференції стали постійними. Почали виходити наукові Гоголівські збірники. Без постійної підтримки Ф.С.Арвата як ректора ця справа не просунулась би вперед.

Гоголівська тема зацікавила Федора Степановича і як вченого, бо ще з 50-х років він вивчав особливості перекладу творів М.Гоголя на українську мову. Були опубліковані десятки статей про перекладачів, захищена у 1968 році дисертація.

Велика заслуга Ф.С.Арвата як ректора полягала в тому, що він сприяв піднятгю Ніжинської вищої школи як наукового центру в багатьох напрямках. Він зумів підтримати починання багатьох кафедр.

Не менше зробив і сам. Підручники та посібники для шкіл і вузів, наукові розвідки принесли йому популярність і визнання. Тож не випадково,що 16 червня 1992 року професор Арват Ф.С. постановою Кабінету Міністрів був затверджений дійсним членом - засновником Академії педагогічних наук України, де він успішно працював до останніх днів свого життя, беручи діяльну участь у вирішенні складних питань розбудови вищої та середньої школи на новому етапі розвитку України.

Академік Ф.С.Арват всією душею вболівав за долю, за майбутнє вищої та середньої школи, вчителя. Тож, перебуваючи на посаді ректора, він все робив, щоб створити необхідні умови для підготовки фахівців. І заслуга його полягає в тому, що авторитет випускників інституту був настільки високим, що їх охоче брали на роботу. І сьогодні нам треба зробити все, щоб цю традицію не втратити.

Активну, наполегливу працю керівника вузу засвідчують і такі факти: відкрито аспірантуру, добудовано нові приміщення, збудовані два дев'ятиповерхові гуртожитки, закладений будинок для викладачів, наповнені аудиторії, лабораторії новими приладами, меблями тощо. Особливо багато уваги він приділяв бібліотеці, поповненню її фондів. За його підтримки був відкритий музей рідкісної книги.

Ф.С.Арват добре розумів,що студент, майбутній вчитель, якої б він не був спеціальності, потребував широкої гуманітарної підготовки, спілкування з образотворчим мистецтвом, театром, музикою. Він підтримував відкриття Університету культури, спеціалізації "художня культура", організації виставок, нових іменних аудиторій, музеїв тощо.

Педагогічні питання, які хвилювали Ф.С.Арвата, знайшли втілення і в "Сімейній енциклопедії", і в "Педагогіці спілкування", "Культурі спілкування" і в інших працях, які вийшли за його активної участі як редактора і автора в останні роки.

1 жовтня 1999 р. Ф.С.Арвату указом Президента України було присвоєно звання Заслужений працівник освіти України.

2 листопада 1999 року перестало битися бентежне серце Федора Степановича. Важко писати в минулому часі про Людину,яка так багато зробила для утвердження слави Гоголівського вузу, його величі та наукового потенціалу, для піднесення авторитету славної вчительської професії, без якої не може існувати людство. Усі, хто знав Федора Степановича - мудрого вчителя і наставника, дбайливого керівника і щирого товариша,- навічно збережуть у своїй пам'яті його світлий образ. Так само, як пам'ятатимуть його пророчі слова: "Неосвічений народ ніколи не буде вільним."

Другий від'їзд

Коли ти від'їздив — не проспали, туман
Розметали і вранішню студінь
І забили перон. Бо ти був наш декан,
А ми — твої "студи".

Обцілуй кількасот молодих і дурних,
Але відданих, мов собака!
Потяг важко рушав. І бурчав провідник.
Ти на східцях заплакав.

Ми любили тебе, бо ти був чоловік.
Як світилась душа безборонна!
Знову їдеш далеко. Тепер вже навік...
Без вагона й перона.

Борис Бунчук,
декан філологічного факультету
Чернівецького держуніверситету
ім. Федьковича

Федору Степановичу Арвату
на добру згадку в рідну хату

Згадую я Федора Арвата
І свої студентські Чернівці...
І доземне кланяюсь Вам в ноги
За людську велику доброту,
За турботи, клопоти й тривоги
Ті, що Вам судились на роду.
І благаю, щоб за Вашу щедру душу
Вам сторицею верталося добро,
Хоч тепер (я зауважити це мушу),
Обмілів і Прут наш, і Дніпро.
Та не обміліли ті посіви,
Де буя Ваш щедрий оберіг,
І за це, хоч я уже і сивий,
Вам вклоняюсь з вдячністю до ніг.

В.Михайлюк,
колишній студент філологічного факультету
Чернівецького держуніверситету

Слово про Ф.Арвата

Стоять дерева в осінньім багрянці
В небі хмари пливуть винувато.
Ніжинці! Вклонімося ще раз
Світлій пам'яті Арвата.

Яка людина пішла з життя
У царство вічності й покою,
Мовчазний Гоголь здалека
Немов прощається з Тобтою

Блищить позолота на куполах,
Остер свої води ніжить,
Пройдуть роки, а Тебе
Завжди пам'ятатиме Ніжин.

Б.Зубенко

В.И. Мацапура

«Тарас Бульба» и статьи Гоголя, опубликованные в «Арабесках» (интертекстуальные связи)

Исследователи неоднократно указывали на связь текста гоголевской повести со статьями, вошедшими в сборник «Арабески», который вышел почти одновременно с «Миргородом» (в январе 1835г.). Однако сопоставления, как правило, ограничивались анализом двух статей - «Взгляд на составление Малороссии» (1832) и «О малороссийских песнях» (1833). Попробуем расширить сферу сопоставлений и проследить связь текстов, вошедших в «Арабески», с текстом «Тараса Бульбы».

В предисловии к «Арабескам» Гоголь подчеркнул, что предметом «пьес», вошедших в сборник, явилось только то, что сильно его поражало. Даже беглый анализ статей, вошедших в его состав, свидетельствует об их связи с «Тарасом Бульбой» как идейно-художественным целым. В статье «Скульптура, живопись и музыка» Гоголь воспел три вида искусств, «три чудные сестры», которые посланы людям, чтобы «украсить и усладить их мир». При чтении этой статьи вспоминается живописность, а порой и скульптурность созданных писателем художественных образов, а также своеобразный ритм гоголевской прозы, приближающийся в «Тарасе Бульбе» к ритму народной песни и думы.

Интерес писателя к исторической проблематике проявляется во многих статьях «Арабесок», что объединяет их с исторической повестью, но наиболее ярко он выражен в фрагментах «О средних веках» (1834), «О преподавании всеобщей истории» (1832), «Шлёцер, Миллер и Гердер» (1832). В статье «О средних веках» Гоголь высказывает недоумение по поводу того, что, «несмотря на важность этих необыкновенных веков, всегда как-то неохотно ими занимались», и выделяет крестовые походы, завоевания и распространение монголов, явление рыцарства, а также свойственное ему «всеобщее беспредельное уважение к женщинам. Женщина средних веков является божеством; для ней турниры, для ней ломаются копья» и т.д. [1,29]. Завершается статья размышлениями о XV веке, «которым так блистательно оканчиваются средние века, величественные, как колоссальный греческий храм». В данном случае также напрашивается сравнение с «Тарасом Бульбой», где Гоголь подчеркивал, что характеры, подобные Бульбе «могли возникнуть только в тяжелый XV век». Истоки необычного, с точки зрения казаков, поведения и характера Андрия восходят к средним векам, к временам рыцарства. Автор наделил своего героя такой чертой, как рыцарское преклонение перед женщиной. Не случайно Андрий в восприятии полячки -

«великодушный рыцарь», а она для него - «царица», ради которой он готов на все, «иное творение Бога, нежели все мы...» Гоголь при помощи мелких деталей подчеркивает борьбу казацкого и рыцарского в душе Андрия, который «вознегодовал на свою козацкую натуру», почувствовав, что ему, воспитанному в бранной кочевой жизни, трудно высказать все то, что он ощущал при виде прекрасной женщины.

Статья «О преподавании всеобщей истории» свидетельствует о том, что Гоголь понимает историю как художник: «Все, что ни является в истории: народы, события - должны быть непременно живы и как бы находиться перед глазами слушателей или читателей...» [1,35] (Слова «должен», «должна» очень часто повторяются в данной статье: «география должна разгадать многое», «слог профессора должен быть увлекательный, огненный» и т.д.). Эти размышления, напоминающие приказы, в полной мере реализовались в художественном тексте, в частности в «Тарасе Бульбе». Известно, что Гоголь собирался написать «Историю Малороссии», строил грандиозные планы на этот счет. Замысел остался неосуществленным в том смысле, в каком понимаем историю мы сегодня. Но в контексте гоголевского творчества он реализовался вполне.

В статье «Шлёцер, Миллер и Гердер» (1832), обратившись к наследию «великих зодчих всеобщей истории», Гоголь высказывает свое суждение о том, каким должен быть идеальный историк. С точки зрения писателя, он должен соединять в себе «глубокость результатов Гердера», «быстрый огненный взгляд Шлёцера» и «изыскательную, расторопную мудрость Миллера». Но при этом ему недоставало бы «высокого драматического искусства», каким владеет Шиллер, занимательности рассказа Вальтера Скотта и шекспировского мастерства построения характера [1,91-92]. «Это еще раз доказывает, - как справедливо заметил В.П. Казарин, - что в соответствии с принципами романтического исторического мышления в представлении Н. Гоголя не существовало различий между научным и художественным творчеством» [2,85]. В художественном тексте, в своей исторической повести, он пытался реализовать свои представления об идеальном историке. Читатели так и не дождались от него обещанной многотомной «Истории Малороссии», но вместо нее явился «Тарас Бульба», над которым Гоголь трудился многие годы, совершенствуя и перерабатывая текст повести.

В статье «Несколько слов о Пушкине» (1832) писателя волнует проблема национального. Пушкина он воспринимает как национального поэта, который «при самом начале своем уже был национален, потому что истинная национальность состоит не в описании сарафана, а в самом духе народа» [1,57]. Когда Гоголь создавал «миргородскую» редакцию «Тараса Бульбы», он смотрел на казацкое прошлое как национальный писатель, только «глазами своей национальной стихии, глазами своего народа», т.е. украинского. Работа над статьей «Несколько слов о Пушкине» помогла Гоголю определиться в решении вопроса о том, какой писатель может считаться национальным. В своих «украинских повестях»

он продемонстрировал читающей публике, что способен передать дух украинского народа.

Статья «Об архитектуре нынешнего времени» (1831) на первый взгляд не имеет ничего общего с повестью «Тарас Бульба». Однако и между этими текстами ощущается глубинная, хотя и не всегда приметная, связь. Гоголь выразил здесь восхищение готической архитектурой, «которая образовалась перед окончанием средних веков», и сожаление по поводу того, что «они прошли - те века, когда вера, пламенная, жаркая вера, устремляла все мысли, все умы, все действия к одному, когда художник выше и выше стремился вознести создание свое к небу <...>. Здание его летело к небу; узкие окна, столпы, своды тянулись нескончаемо в вышину; прозрачный, почти кружевной шпиц, как дым, сквозил над ними, и величественный храм так бывал велик перед обыкновенными жилищами людей, как велики требования души нашей перед требованиями тела» [1,62]. В этом чувстве восторга перед готической архитектурой, высказанном Гоголем задолго до начала работы над «Тарасом Бульбой», угадывается состояние Андрия, очутившегося в католическом храме по пути в осажденный город. В «миргородской редакции» описание католической церкви отсутствовало. В редакции 1842 года оно играет важную роль. Если в статье «Об архитектуре нынешнего времени» автор, плененный архитектурным искусством готических соборов, поднимается над религиозными распрями и разграничениями, над делением на «свое» и «чужое», то в «Тарасе Бульбе» это происходит с его героем. Сравним размышления о готической архитектуре в публицистической статье и в художественном произведении:

«Она (готическая архитектура-М.В.) обширна и возвышенна, как христианство. В ней все соединено вместе: этот стройно и высоко возносящийся над головою *лес сводов*, окна, огромные, узкие, с бесчислен-ными изменениями и переп-летами, присоединение к этой ужасающей колоссальности массы самых мелких, пестрых украшений; это легкая паутина резьбы, опутывающая его своею сетью, обвивающая его от подножия до конца шпица и улетающая вместе с ним на небо; величие и вместе красота, роскошь и простота, тяжесть и легкость <...>. Вступая в священный мрак этого храма, сквозь который фантастически

«... они очутились под *высокими темными сводами монастырской церкви*. У одного из *алтарей*, уставленного *высокими подсвечниками* и *свечами*, стоял на коленях священник и тихо молился. <...> несколько мужчин, прислонясь у *колонн* и *пилястр, на которых возлегали боковые своды*, печально стояли тоже на коленях. *Окно с цветными стеклами*, бывшее над алтарем, озарилося *розовым* румянцем утра, и упали от него на пол *голубые, желтые и других цветов* кружки света, осветившие внезапно темную церковь. Весь алтарь в своем далеком углублении показался вдруг в *сиянии*, кадильный дым остановился в воздухе *радужно освещенным* облаком. Андрий *не без изумления* глядел из своего темного угла на *чудо*, произведенное светом. В это время величественный рев органа наполнил вдруг всю церковь. Он стано-

глядит *разноцветный цвет окон*, поднявши глаза кверху, где теряются, пересекаясь, стрельчатые своды один над другим, один над другим и им конца нет, - весьма естественно ощутить в душе невольный ужас присутствия святыни...» [1,62-63].

вился гуще и гуще, разрастался, перешел в тяжелые рокоты грома и потом вдруг, обратившись в небесную музыку, понесся высоко под сводами <...>. И долго еще громовые рокоты носились, дрожа, под сводами, и дивился Андрий с полуоткрытым ртом величественной музыке» [3, 75].

Восприятие иной культуры, иного религиозного обряда дается прежде всего с эстетических позиций и в статье «Об архитектуре нынешнего времени», и в «Тарасе Бульбе». Автор наделяет героя своим восторгом и восхищением красотой готического храма. Но в художественном тексте описания более конкретизированы. В отрывке из статьи на первом плане архитектурные особенности готического храма и чувства, которые они вызывают. В «Тарасе Бульбе» жизнь церкви дается в движении, в слиянии цвета и музыки. В публицистическом тексте - просто «разноцветный цвет окон», в художественном - «чудо, произведенное светом». «Окно с цветными стеклами» оживает под пером автора. Читатель становится свидетелем того, как «розовый румянец утра», проникая через разноцветные стекла, распадается на разноцветные кружки света, образуя пеструю цветовую гамму, которая в сочетании с «величественной» музыкой органа образует атмосферу торжественности. Как истинный живописец, Гоголь придает большое значение освещению. В этом плане описание католической церкви ассоциируется с размышлениями Гоголя об особенностях живописи в статье «Последний день Помпеи» (1834) из цикла «Арабески». «Но что сильнее всего постигнуто в наше время, так это освещение. Освещение придает такую силу и, можно сказать, единство всем нашим творениям, что они, не имея слишком глубокого достоинства, показывающего гений, необыкновенно приятны для глаз» [1,108]. Пытаясь постичь особенности живописи Брюллова, Гоголь выделяет свет: «Свет у него так нежен, что кажется фосфорическим. Самая тень кажется у него как будто прозрачною и, при всей крепости, дышит какою-то чистою, тонкою нежностью и поэзией [1,113]. В тексте повести маленькая железная дверь в храм символически отделяет один мир от другого - казачий от польского, православный от католического. Преступив через ее порог, Андрий очутился в другом лагере. И прежде чем герой попадает в храм, автор заставляет его невольно остановиться «при виде католического монаха, возбуждавшего *такое ненавистное презрение в козаках* (выделено мною -В.М.), поступавших с ними бесчеловечней, чем с жидами». Однако за спиной Андрия не только казацкая школа, но и Киевская академия - высшее духовное учебное

заведение в Украине. В тексте нет размышлений о том, что герой признавал право на существование другой культуры, религии, отличающейся от родной и привычной для него. Мы можем только догадываться о них, они в подтексте, а на поверхности - только эстетическая восприимчивость героя, его преклонение перед красотой.

В сборнике «Арабески» есть две статьи - «Взгляд на составление Малороссии» и «О малороссийских песнях», - связь которых с «Тарасом Бульбой» наиболее ощутимая и тесная. На эту связь указывали многие исследователи. Например, В. Гуминский отметил, что «Взгляд на составление Малороссии» соседствует в записной тетради Гоголя с текстом «Тараса Бульбы» [4,25]. Сравнение указанных статей с повестью Гоголя будет проводиться в русле интересующей нас проблематики, то есть с точки зрения эволюции украинской темы в творчестве Гоголя, а также проблем мифологизации и интертекстуальности в ее интерпретации.

Работе над «Тарасом Бульбой», как известно, предшествовали его планы написать «Историю Малороссии» в «шести малых или четырех больших томах». «Взгляд на составление Малороссии» должен был выполнять роль введения к будущей «Истории». Но Гоголь начал писать «Историю Малороссии» «в другом виде», о чем сознался в письме к М. Максимовичу от 29 мая 1834 г.: «Но из новой моей истории Малороссии я никуда не хочу давать отрывков» [5, т. 10,320]. «... те факты, которыми мы располагаем, -справедливо отмечает В.П. Казарин, - заставляют предположить, что он имел в виду при этом именно повесть «Тарас Бульба» [2, 82]. Однако, поскольку писатель сам указал на генетическую связь «Взгляда на составление Малороссии» с «новой» историей Малороссии, т.е. с «Тарасом Бульбой», следует более внимательно присмотреться к указанному «эскизу».

Наметив главные направления в решении вопроса «о составлении Малороссии», Гоголь подробно останавливается на периоде монголо-татарского ига и возникновении казачества, отнеся его появление «если не к концу XIII, то к началу XV века». Гоголевский очерк, в отличие от «Истории русов», не перегружен именами и фактами, имеет аналитический характер. Как и в статье «О преподавании истории», Гоголь подчеркивает во «Взгляде...» связь истории и географии. Сравним: «География должна разгадать многое, без нее неизъяснимое в истории. Она должна показать, как положение земли имело влияние на целые нации» [1,35]. Эта излюбленная мысль варьируется в следующем публицистическом очерке: «от вида земли зависит образ и даже характер народа. Многое в истории разрешает география», -пишет Гоголь [1,51].

Существует мнение, что до Гоголя никто так подробно и последовательно не рассматривал вопрос о связи географии и истории [6,39]. Писатель и мыслитель соединялись в нем вместе, когда он писал

о влиянии географи ческих факторов на историю народа. Примечательно также то, что украинская нация в статье «Взгляд на составление Малороссии» представлена как совершенно самобытная: «другие законы, другие обычаи, другая цель, другие связи, другие подвиги...». Краткое описание степей характеризуется здесь художественным мировосприятием и напоминает о пейзажных зарисовках в художественной прозе Гоголя: «она (природа - В.М.) раскинула степи прекрасные, вольные, с бесчисленным множеством трав почти гигантского роста, часто неожиданно сверх них опрокинула косогор, убранный дикими вишнями, черешнями, или обрушила ритвину, всю в цветах, и по всем вьющимся лентам рек разбросала очаровательные виды, протянула во всю длину Днепр с ненасытными порогами, с величественными гористыми берегами и неизмеримыми лугами - и все это согрела умеренным дыханием юга» [1,49]. Данная картина поражает панорамностью изображения. «Взгляд» автора охватывает всю центральную и южную часть Украины, его «точка зрения» где-то наверху, в космосе, а его «кинокамера» то отдаляется, охватывая степи и «всю длину Днепра», «ленты рек», то приближается, фиксируя внимание на косогоре, диких вишнях, черешнях и т.д. Эти же приемы Гоголь использует, описывая степь в «Тарасе Бульбе». Здесь то же авторское восхищение («Степь чем далее, тем становилась прекраснее»), та же панорамность и детализация, попытка соединить историю с географией, как и во «Взгляде на составление Малороссии». Однако в «Тарасе Бульбе» степной пейзаж нарисован пером не только историка, но и поэта. Лиризм пейзажной зарисовки выражается в нескрываемом авторском восторге: «Степь, чем далее, тем становилась прекраснее», «ничто в природе не могло быть лучше их» (степей - В.М.) «Черт вас возьми, степи, как вы хороши!..». Словосочетание «черт возьми» не имеет в данном контексте отрицательного оттенка и употребляется для выражения удивления и восхищения. Риторическое восклицание, завершающее целостный отрывок, воспринимается как заключительный аккорд величественного гимна природе. Степь у Гоголя кажется «зеленою, девственною пустынею» только на расстоянии. Вначале «вся поверхность земли представлялася зелено-золотым океаном, по которому брызнули миллионы разных цветов» [3,43]. Заметим, цветы «брызнули», подобно каплям, краскам, как в сказке, по волшебному мановению создателя-волшебника. «Сквозь тонкие, высокие стебли травы сквозили голубые, синие, лиловые волошки», здесь «сквозили» - в значении проглядывали, просвечивали. Цветовая гамма в описании дополняется желтыми, белыми красками. А то, что вначале казалось «пустынею», оживает (шныряли куропатки, вытянув свои шеи), наполняется «тысячью разных птичьих свистов». Охватывая необъятные степные просторы, автор заставляет читателя вглядываться и

764509

Ніжинський БІБЛІОТЕКА

вслушиваться в их таинственную жизнь. И в этом процессе мельчайшая деталь кажется важной, свидетельствует о наблюдательности Гоголя. Оживлению природы способствует метафоризация текста. Если волошки «сквозили» сквозь стебли, то «желтый дрок *выскакивал* вверх своею *пирамидальною верхушкою;* белая кашка зонтикообразными шапками *пестрела*», *«стояли* ястребы, распластав свои крылья», «чайка <...> *купалась* в синих волнах воздуха». Скрытые уподобления: «небо - море», «степь - море», соединение понятий «низ» и «верх» характеризуют мифопоэтическую модель мира. Автор умеет создать атмосферу полного «вживания» в текст, его взгляд переносится из травы, откуда «подымалась мерными взмахами чайка», в вышину, где она «пропала», «и только мелькает одною черною точкою», и появившись снова, «перевернулась крылами и *блеснула* перед солнцем...». Степной пейзаж Гоголя имеет поэтический характер. Гоголь стремится дать целостное представление о том, что такое украинские степи. Дневной пейзаж, залитый «живительным теплотворным светом» сменяется вечерним: «Вечером вся степь совершенно переменялась», в лучах заходящего солнца она становилась «темно-зеленою». Как и в предыдущем отрывке, небо является здесь тем фоном, без которого немыслимо представить степь. Чтобы подчеркнуть их безбрежность и родство, Гоголь неоднократно сравнивает небо и степь с океаном: ветерок «как морские волны, <...> колыхался по верхушкам травы...». В вечернем, как и в дневном пейзаже, «высота» и «широта» являются основными пространственными ориентирами. Гоголь умело соединяет панорамность с детализацией. Его манера передачи оттенков цветов ассоциируется с импрессионистической «По небу, изголуба-темному, как будто исполинской кистью наляпаны были широкие полосы из розового золота; изредка белели клоками легкие и прозрачные облака...» [3,44]. В вечернем пейзаже к краскам и звукам, при помощи которых характеризуется степное пространство, добавляются запахи: «испарения подымались гуще, каждый цветок, каждая травинка испускали амбру и вся степь курилась благовонием». В дневном изображении звуки значительно резче («Воздух был наполнен тысячью разных птичьих свистов», «крик ... тучи диких гусей»); в вечернем - мягче и приглушенней: «Трещание кузнечиков», «крик лебедя, который, как серебро, отдавался в воздухе» и т.д. Кстати, в описании степи в «миргородской редакции» есть досадная погрешность, которая перекочевала в другие издания, и встречается даже во втором томе академического (!) собрания сочинений Гоголя. Речь идет о предложении: «Пестрые *овражки* выползали из нор своих, становились на задние лапки и оглашали степь свистом» [5, т.2.,60; 3,236]. Неискушенный читатель, не знающий украинского языка, может долго ломать голову над тем, о каких же «овражках» идет речь, которые «становились на задние лапки» (?!), и в

конце концов сочтет, что за всей этой неясностью стоит особая гоголевская образность. На самом деле Гоголь имел ввиду обыкновенных «ховрашков» (очередной гоголевский украинизм), по-русски - сусликов. И только в последующих изданиях «Тараса Бульбы» [6 и др.] данная описка была ликвидирована. Здесь уже нет ни «овражков», ни «ховрашков», но есть «суслики»... [3,44]. Пример этот показателен в том плане, что без знания украинской стихии - неотъемлемой составной части гоголевского творчества, понять его невозможно не только простому читателю, но и опытному редактору.

Природа у Гоголя исполнена великолепия и гармонии. Не случайно А.П. Чехов назвал его в одном из писем «степным царем». «И степь в «Тарасе Бульбе» - это насыщенное жизнью, цветением, звуками, запахами <...> пространство, которое неразрывно связано с остальными героями повести», -справедливо заметил В. Гуминский [4,45]. Казаки - органическая составляющая степного пейзажа у Гоголя. Указав на зависимость национального характера от географического фактора в публицистических статьях, писатель приступил к художественному освещению этой зависимости в «Тарасе Бульбе».

Сравнение описания степи во «Взгляде на составление Малороссии» и в повести наталкивает на мысль о том, что в работе Гоголя историко-публицистического характера содержался лишь план, своеобразный конспект того великолепного пейзажа, который стал классикой русской литературы. Степь у Гоголя не просто фон, ландшафт. С ее широтой и необъятностью связана такая важная черта национального характера как свободолюбие, а также история формирования национального государства, в которой казачество сыграло в свое время определяющую роль, охраняя его границы. Размышляя о специфике этого образа в повести Гоголя, Ю. Барабаш усматривает в нем проявление национального восприятия писателя: «степь - один из архетипов национального сознания, важнейший компонент национальной модели универсума, с парадигмой степи связаны такие бытийные представления украинца (во всяком случае уроженца левобережья и юга Украины), как простор и воля. Одновременно степи постоянно трансформируются в контексте исторических судеб нации: это поле битвы с врагами...» [8,52].

Гоголевский степной пейзаж хорошо вписывается в контекст романтической литературы. Образ степи часто встречается в украинской романтической поэзии, например, в стихотворениях А. Метлинского «Степ», «Козак та буря», где «символизирует Украину казацких времен и рыцарскую доблесть национальных героев» [9,142].

Этот образ является одним из ключевых в стихотворении А.Мицкевича «Степи Аккерманские», которым открывается сборник «Крымских сонетов». Факсимильное издание сборника вышло в Москве

в 1826 г. и, очевидно, было знакомо Гоголю. В первом катрене стихотворения «Аккерманские степи» степь уподобляется сухому океану, путники - пловцам, возок - лодке [10, 35]. Украинские степи привлекали внимание Ф. Глинки, Н. Маркевича и других авторов. Многие степные пейзажи забыты сегодня, но гоголевское описание не только осталось в памяти читателей, но и породило традицию в литературе, что является предметом отдельного разговора.

Существует глубокая взаимосвязь между мыслями о запорожцах и их колыбели - Сечи, выраженными в очерке «Взгляд на составление Малороссии», и «Тарасом Бульбой». В статье Гоголь пытается определить «общий характер и национальность» в «пестром сборище людей самых пограничных наций»: «Большая часть этого общества состояла, однако ж, из первобытных, коренных обитателей южной России. Доказательство - в языке, который, несмотря на принятие множества татарских и польских слов, имел всегда чисто славянскую южную физиономию, приближавшую его к тогдашнему русскому, и в вере, которая всегда была греческая» [1,54]. В «Тарасе Бульбе» - тот же религиозный конфликт в основе межнациональных столкновений и та же пристальная «приглядка» к чертам национального характера, к тому, что объединяло казаков в единый коллектив. «Полукочующий угол Европы»- важный хронотоп «Тараса Бульбы». В нем целостное видение автором Украины, которая в европейских масштабах - «угол», по отношению к России - окраина, а «народ, по вере и месту жительства принадлежавший Европе, но между тем по образу жизни, обычаям, костюму совершенно азиатский, - народ, в котором так странно столкнулись две противоположные части света, две разнохарактерные стихии: европейская осторожность и азиатская беспечность, простодушие и хитрость, сильная деятельность и величайшая лень и нега...» [1,55,56]. Этот отрывок из статьи «Взгляд на составление Малороссии» кажется квинтэссенцией тех характеристик, которыми Гоголь наделил запорожцев в «Тарасе Бульбе». Гоголевский «Взгляд...» во многом мифологичен. Это не научная статья, в ней нет ни дат, ни ссылок на источники, но ощущается огромное желание автора докопаться до причин и следствий и убедить читателя в том, что именно так образовалась украинская нация. «... В соответствии с принципами романтического исторического мышления, - справедливо замечает В.П. Казарин, - в представлении Гоголя не существовало различий между научным и художественным творчеством» [2.85].

Известно, что фольклорные произведения были важным источником, из которого Гоголь черпал представления о духе народа и «дыхании» истории. Между статьей «О малороссийских песнях» (1833) и «исторической» повестью также существует тесная связь. Примечательно, что для Гоголя украинские песни - «это *народная*

история (выделено мною - В.М.),живая и яркая, исполненная красок, истины, обнажающая всю жизнь народа <...> Все они благозвучны, душисты, разнообразны чрезвычайно» [1,92,95]. Песенный характер «Тараса Бульбы» выразился в общем тоне, ритме повести, подборе лексических средств, тематических мотивов и т.д. (речь об этом пойдет ниже). Нельзя не согласиться с выводами П. Кулиша о том, что «малороссийские повести Гоголя мало заключают в себе этнографической и исторической истины, но в них чувствуется общий поэтический тон Малороссии. Они подходят ближе к нашим народным песням, нежели к самой натуре, которая отражает в себе эти песни» [11, с.463].

Песни для Гоголя - более чем «нагробный памятник былого», это «живая, говорящая, звучащая о прошедшем летопись»; «песни для Малороссии - все: и поэзия, и история, и отцовская могила» [1,93]. Он считал, что историк не должен искать в них показания дня и числа битвы или точного объяснения места. Это требование вполне реализовалось в «Тарасе Бульбе», в произведении, тесно связанном с песенной традицией, напоминающем думу, песнь о казачестве. Обратившись к этой традиции, автор пытается постичь характер украинского народа и, в частности, характер казака: «Везде проникает их (песни -В.М.), везде в них дышит эта широкая воля козацкой жизни. Везде видна та сила, радость, могущество, с какою козак бросает тишину и беспечность жизни домовитой, чтобы вдаться во всю поэзию битв, опасностей и разгульного пиршества с товарищами. Ни чернобровая подруга, пылающая свежестью, с карыми очами, с ослепительным блеском зубов, вся преданная любви, удерживающая за стремя коня его, ни престарелая мать, разливающаяся как ручей, слезами, которой всем существованием завладело одно материнское чувство, - ничто не в силах удержать его. Упрямый, непреклонный, он спешит в степи, в вольницу товарищей. Его жену, мать, сестру, братьев - все заменяет ватага гульливых рыцарей набегов. Узы этого братства для него выше всего, сильнее любви» [1,93]. Данная характеристика казацкого характера поражает своей емкостью. В ней - эскиз характера будущего Тараса Бульбы, «упрямого и непреклонного». Можно с уверенностью утверждать, что из подобных эскизов и планов, размышлений публицистического характера «вырастали» характеры Тараса Бульбы, его сына Остапа, их товарищей, готовых пожертвовать всем ради общего дела. И как в народной песне, эти образы овеяны атмосферой любования и преклонения, заслоняющей отрицательные черты и поступки запорожцев. Гоголь подчеркивал, что народные песни «всегда верны тогдашней минуте и тогдашнему состоянию чувства». Это свойство источника, которым пользовался автор-творец, не могло не отразиться на художественной структуре повести: оценки поступков героев, которые даются автором-

рассказчиком, тоже «верны тогдашней минуте и тогдашнему состоянию чувства». И если казацкое прошлое мифологизировалось в народном сознании, о чем свидетельствуют украинские песни, то Гоголь, опираясь на них, создавал в «Тарасе Бульбе» казацкий миф второго порядка.

Связь статьи «О малороссийских песнях» с «Тарасом Бульбой» не ограничивается указанием на черты характера типичного казака, запечатленные в одном и другом тексте. В повести Гоголя нашли воплощение и сюжетные мотивы, на которых останавливается Гоголь, анализируя украинские песни в публицистической статье. Например, смерть казака, который «собирает все силы, чтобы не умереть, не взглянув еще раз на своих товарищей.

То же добре козацька голова знала,
Що без вийска козацького не вмирала.

Увидевши их, он насыщается и умирает» - пишет Гоголь [1,94]. Мыслями о казаках-товарищах заполнены последние минуты жизни Тараса Бульбы: «Прощайте, товарищи! <...> Вспоминайте меня...».

Гоголь выделяет в статье группу песен, посвященных казацкой жизни и кратко очерчивает их тематику: «Выступает ли козацкое войско в поход с тишиною и повиновением; извергает ли из самопалов поток дыма и пуль; кружает ли вольно мед, вино; описывается ли ужасная казнь гетмана, от которой дыбом подымается волос, мщение ли козаков, вид ли убитого козака с широко раскинутыми руками на траве <...> - все это живет в песнях и окинуто смелыми красками» [1,94]. Без преувеличения можно утверждать, что все указанные мотивы нашли отражение в повести. В художественном преломлении они воспринимаются как быль. «Сказка - складка, а песня - быль», - напоминал М.А.Максимович известную пословицу в предисловии к своему сборнику «Малороссийских песен» (1827). Издавая украинские народные песни, фольклорист и ученый полагал, что «они будут любопытны и даже во многих отношениях полезны для нашей словесности» [12,11]. Его прогнозы сбылись. Многие русские писатели обратились к украинской песне, как источнику для собственного творчества, но ни у кого из русских авторов влияние украинской песенной стихии не нашло такого полного воплощения и яркого выражения, как у Гоголя. В его отношении к народной песне отразилась заинтересованность ученого-этнографа, фольклориста и художника, чутко улавливающего особенности интонации, лексики и ритмики песенного шедевра и имитирующего их в своем творчестве.

Гоголь, подобно М. Максимовичу, делит песни на мужские и женские. Если в «мужских», казацких песнях «одна военная, бивачная жизнь», то в женских - мир «нежный, тоскливый, дышащий любовию». Дихотомия мужского и женского начал, запечатленная в фольклорных

памятниках, отразилась и в творчестве Гоголя. И не только отразилась, но и была углублена. Например, в гоголевской повести женский мир ассоциируется с домашним бытом, чуждым казацкой натуре. Вспомним риторические вопросы старого Бульбы: «На что нам эта хата? <...> На что эти горшки?» В «Тарасе Бульбе» образ казачки - безымянной жены Тараса овеян поэзией и сочувствием. Она не случайно не имеет имени. Этот образ максимально обобщен. Она просто мать, символ всех матерей. Подчеркнуто грубое отношение к ней Тараса Бульбы усиливает трагизм ее положения: для него «она - баба, она ничего не знает», «старуха», «стара». Автор, описывая горе матери, готовящейся к разлуке с сыновьями, дважды употребляет эпитет «бедная» - в значении «несчастная»: «бедная мать», «бедная старушка». Сцена, изображающая скорбящую женщину накануне разлуки с сыновьями, насыщена драматизмом. Здесь звучит голос матери ("Сыны мои, сыны мои милые!»), напоминающий плачи, причитания, и авторский комментарий, пронизанный песенными ритмами. «Она миг только жила любовью, только в первую горячку страсти, в первую горячку юности, - и уже суровый прельститель ее покидал ее для сабли, для товарищей, для бражничества» [3,36]. Отрывок этот кажется продолжением, дополнением к размышлениям о судьбе казачки в статье «О малороссийских песнях». Сравним:

«Тоскуя, она ждет с утра до вечера возврата своего чернобрового супруга. <...>0на вся живет воспоминанием» («О малороссийских песнях») [1,94].

«Она миг только жила любовью, только в первую горячку страсти...»; «она видела мужа в год два-три дня и потом несколько лет о нем не было слуху» («Тарас Бульба») [3,36].

Образ матери в сцене ее прощания с сыновьями приобретает мифопоэтический характер. Он пронизан фольклорными мотивами, соткан из них, что проявляется в частых повторах. В одном абзаце («Одна бедная мать не спала...») слово «она» повторяется наиболее часто - 15 раз, встречаются и другие повторы, а фраза часто строится по принципу градации: «Она вскормила их собственной грудью, она возрастила, взлелеяла их...»; «Вся любовь, все чувства, все, что есть нежного и страстного в женщине, все обратилось в ней в одно материнское чувство. Она с жаром, с страстью, с слезами, как степная чайка, вилась над детьми своими» [3,36]. Здесь, как и в других мес тах гоголевской повести, ясно ощутима тенденция стилизации текста под фольклор. Напрашивается вывод о том, что Гоголь - аналитик, исследователь фольклора, предстал в «Тарасе Бульбе» в новом своем качестве: уподобившись народному певцу, создал песнь о казацком прошлом, в основе которой - фольклорный миф, дополненный историческими и псевдоисторическими источниками.

Сопоставление статей, опубликованных в «Арабесках», с текстом «Тараса Бульбы», говорит о том, что почти все они оставили «след» в гоголевской повести. В одних случаях связь между текстами прослеживается на уровне проблематики, выражаясь в интересе к историческому прошлому, к роли народа в истории, к периоду средневековья, к географии, к истории запорожского казачества, к украинскому фольклору и т.д. В других случаях данная связь более тесная: тексты публицистических статей продолжают жить в художественном тексте на уровне ассоциативных связей, обогащения и укрупнения художественных образов, фольклорных стилизаций и т.д. Это касается, в первую очередь, статей «Взгляд на составление Малороссии» и «О малороссийских песнях», которые можно рассматривать как важную составную часть гоголевского мифа об Украине.

Литература

1. Гоголь Н.В. Статьи из сборника «Арабески» //Н.В. Гоголь. Собр. соч.: В 7 т. -Т.6. -М.: Худож. лит., 1986. -С. 18-139.

2. Казарин В.П. Повесть Н.В. Гоголя «Тарас Бульба». Вопросы творческой истории. -Киев-Одесса: Вища школа, 1986. -126 с.

3. Гоголь Н.В. Тарас Бульба //Н.В. Гоголь. Собр. соч.:В 7 Т.-Т.2.-М.: Худож. лит., 1976.-С.28-138; С.222-286.

4. Гуминский В. «Степной царь» («Тарас Бульба» в «Миргороде» и «Арабесках») // Гуминский В.М. Открытие мира, или Путешествия и странники. -М.: Современник, 1987. -С.24-42.

5. Гоголь Н.В. Полн. собр. соч.: В 14 т. -М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1937-1952.

6. Войцехівська Ірина. Микола Гоголь і українська минувшина // Київська старовина. -1994. -№2. -С.36-43.

7. Гоголь Н.В. Тарас Бульба // Изд. подгот. Е.И. Прохоров, Н.Л. Сте панов. -М.: Изд-во АН СССР, 1963. -255 с.

8. Барабаш Ю. Почва и судьба. Гоголь и украинская литература: у истоков. -М.: Наследие, 1995. -223 с.

9. Свириденко О.М. «Степ» як образ - знак та його симантична палітра в романтичній ліриці Амвросія Метлинського // Знак. Символ. Образ. Матеріали міжвузівського наукового семінару з проблем сучасної семіотики. Вип.4. -Черкаси, 1999. -С. 140-143.

10. Mickiewicz Adam. Sonety. -Krakow, 1998. -175 с.

11. Кулиш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской /Эпилог к«Черной раде» //Пантелеймон Куліш: Твори в 2 т. -Т.2. -К.:Дніпро, 1989. -С.458-476.

12. Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. -М., 1827. -234с.

С.В.Савинков

Мужское и женское в "Тарасе Бульбе" Н.В.Гоголя: Андрий

С самого начала в "Тарасе Бульбе" отцовское и мужское начала заявлены как главенствующие: "Не слушай, сынку, матери: она - баба, она ничего не знает. Какая вам нежба? Ваша нежба чистое поле да добрый конь: вот ваша нежба! А видите вот эту саблю? вот ваша матерь!" [1] (34). О положении же матери сказано так: "...она была какое-то странное существо в этом сборище безженных рыцарей"(40). Мир Запорожской Сечи - мир напрочь лишенный женского присутствия: "Всякий приходящий на Сечь, позабывал и бросал все, что только его занимало. Он, можно сказать, плевал на все прошедшее и с жаром фанатика предавался воле и товариществу, таких же, как сам, не имевших ни родных, ни угла, ни семейства... Одни только обожатели женщин не могли найти здесь ничего, потому что даже в предместье Сечи не могла показаться ни одна женщина" (54-5). Такой акт инициации в мужеское братство совершают и сыновья Тараса Бульбы, для которых, так же, как и для любого другого "неофита", обряд вступления в новую жизнь, приобщения к рыцарству, сопровождается отказом от всего того, что связывало их с прошлой жизнью: "Остап и Андрий кинулись со всей пылкостию юношей в это разгульное море и забыли вмиг и отцовский дом, и бурсу, и все, что волновало прежде душу, и предались новой жизни"(56).

Забыть отцовский дом означает, по сути, забыть оставленную в нем мать, ее прощальные благословление и призыв: "Пусть хранит вас... Божья матерь... Не забывайте, сынки, мать вашу..."(42). Мать, память и вера таким образом сопрягаются, образуя некое триединство. Только лишь случайное напоминание о матери на какой-то миг выведет сыновей Тараса из "разгульного" *отцовского* настоящего, "невольно" заставляя их, вспомня о прошлом, задуматься о будущем: "Есаулы привезли сыновьям Тараса благословенье от старухи матери... Надели на себя святые образа оба брата и невольно задумались, припомнив старую мать. Что-то пророчит и говорит им это благословленье? Благословенье ли на победу над врагом и потом веселый возврат на отчизну с добычей и славой, на вечные песни ба дуристов, или же?.. Но неизвестно будущее, и стоит оно пред человеком подобно осеннему туману, поднявшемуся из болот" (74).

Отправляющиеся в дальний поход запорожцы обращаются к церкви: "Прощай, наша мать!... пусть же тебя хранит Бог от всякого несчастья!"(70). Правда, "сборище безженных рыцарей" очень своеобразно относится и к матери-вере. *Отцовскому* воинскому братству (не представляющему жизни своей без битвы, а значит и врагов) вера

необходима прежде всего в качестве знакового, "вещного" обозначения *своего:* своей территории, своей церкви, своих святынь: "Такая пора теперь завелась, что уже церкви святые теперь не наши. .. Теперь у жидов они на аренде... жидовки шьют себе юбки из поповских риз"(65-6). В ее же "внутренней", духовной (душевной) ипостаси вера "исходит" именно от матери. Не случайно, конечно, благословляя своих сыновей, старуха-мать обратится за покровительством к матери Божьей, *одушевленному* Храму ее великого Сына. Нельзя не заметить очевидных сближений образа матери (особенно у раннего Гоголя) с Богоматерью, Царицей небесной, иконой Богоматери [2].

Если отец, условно говоря, представляет начало "ветхозаветное", властное, беспощадное к врагам-иноверцам, то мать несет в себе иное: "новозаветное", смиренное и любвеобильное. Ее символическое выражение - полуистертый образ католической мадонны в подземелье. Андрий пройдет мимо него и склонит голову не перед ним, а перед перед скульптурно-живописной красотой дочери воеводы, которая тоже соотносится с мадонной, но как бы с "другой" стороны. Она не смиренна, а неприступна и непреклонна. В ней скрыта та сила, которая может противостоять силе Отца-женоненавистника. Не случайно в первой редакции она уподобляется, хотя и косвенно, Серафиму, ангелу с огненным мечом: "... она была бледна, но белизна ее была пронзительна, как сверкающая одежда Серафима"(284).Таким образом, *Отец, Мать* и *Гордая женщина* - те стороны, в сопряжении с которыми и будет решаться судьба Андрия.

Если в мире запорожской Сечи главенствуют мужское и отцовское, то за католическими стенами города Дубно особым образом акцентировано начало женское. На первом плане там не воевода отец (его фигура исключительно номинальная), а его красавица дочь. Между прочим, в одном из писем к родным из Рима Гоголь, описывая свои впечатления от Вечного города, с присущей ему наблюдательностью подметит, что одеяние католических монахов напоминает женское и что сам папа похож на старуху [3]. Татарка, явившаяся к Андрию с поручением, обратится к нему от имени панночки и главными ее словами будут "мать" и "память": "Она сказала мне: "...Ступай скажи рыцарю: если он помнит меня, чтобы пришел ко мне; а не помнит - чтобы дал тебе кусок хлеба для старухи, моей матери... У него также есть старая мать,- чтоб ради ее дал хлеба!"(78). Материнское "не забывайте" и это,- "если он помнит меня, чтобы пришел ко мне...", - в разных наклонениях. Одно - в "охранительном"; другое - в повелительном. Особенно повелительные интонации слышны в редакции 1835 года: "Панна приказала мне все объявить вам, потому что вы не захотите изменить ей"(282). Кроме того, слова об измене дают неожиданный разворот и всей коллизии, как бы уравнивая "права" на Андрия *женской*

(материнской) и отцовской сторон. Гордая дочь воеводы в отличие от матери не взывает к памяти Андрия, а порабощает ее, вытесняя из нее все, к ней не относящееся: "Все минувшее, все, что было заглушено нынешними козацкими биваками, суровой бранной жизнью,- все всплыло разом на поверхность, потопивши, в свою очередь, настоящее. Опять вынырнула перед ним, как из темной морской пучины, гордая женщина" (78). Неотступное прошлое одерживает верх над настоящим, а женское - над беспамятным отцовским, мужским.

В первый раз ветреная полячка продемонстрировала над Андрием свою девичью власть, облачив его, козака, перед ней совершенно обезволившего, в женские одежды: "Бурсак не мог пошевелить рукою и был связан, как в мешке, когда дочь воеводы смело подошла к нему, надела ему на голову свою блистательную диадему, повесила на губы ему серьги и накинула на него кисейную прозрачную шемизетку с фестонами, вышитыми золотом. Она убирала его и делала с ним тысячу разных глупостей..."(47).

Теперь же она предстала перед Андрием "во всей развившейся красе своей" и силе: "...эта была красавица - женщина во всей развившейся красе своей... Как ни велика была ее бледность, но она не помрачила чудесной красоты ее; напротив, казалось, как будто придала ей что-то стремительное, неотразимо победоносное. И ощутил Андрий в своей душе благоговейную боязнь и стал неподвижен перед нею" (88). Тогда он позволил "убрать" себя в женские одежды, теперь - завладеть собой целиком. В редакции 1835 года сделан еще и акцент на проглядывающее сквозь женские слезы плохо скрываемое торжество властительницы с "могучим" взором: "Он бросился к ногам ее, приник и глядел в ее могучие очи. Улыбка какой-то радости сверкнула на ее устах, и в то же время слеза, как бриллиант, повисла на реснице"(285).

Отрекаясь от отца и отчизны, от всего, "что ни есть на земле", Андрий полностью посвящает себя вассальному служению *гордой* женщине: "Царица!.. Задай мне службу самую невозможную...Вижу, что ты иное творенье Бога, нежели все мы, и далеки пред тобою все другие боярские жены и дочери-девы. Мы не годимся быть твоими рабами, только небесные ангелы могут служить тебе" (89-90); И, по сути, это его добровольное "самозаклание" *Царице небесной* (оппозиция небесное /земное = панночка/ отец особенно контрастна в первой редакции повести) есть выражение победы даже не столько над ним, сколько над *земными* "узами товарищества", на страже которых стоит властный и неколебимый *Отец* [4]· и которые, как оказалось, крепко стягивали "душевные движения и чувства" Андрия: "Его душе вдруг стало легко; казалось, все развязалось у него. Душевные движения и чувства, которые дотоле как будто кто-то удерживал тяжкою уздою, теперь почувствовали себя освобожденными, на воле..."(88). Бульба

готовит дочери воеводы казнь в былинном духе, достойную врага, посягнувшего на святое святых - *русскую землю* [5]: "И выполнил бы он свою клятву: не поглядел бы на ее красоту, вытащил бы ее за густую, пышную косу, поволок бы ее за собою по всему полю... Избились бы о землю, окровавившись и покрывшись пылью, ее чудные груди и плечи, блеском равные нетающим снегам, покрывающим горные вершины; разнес бы по частям он ее пышное, прекрасное тело" (106).

Итак, главное поражение *отцовскому* войску наносит ОНА, гордая женщина, выигрывая сражение за Андрия, ради нее осмелившегося проявить своеволие ("решимость на дело, неслыханное и невозможное для другого"(92)) и "перенести" отчизну в сердце свое, увидеть ее не вовне, а внутри себя: "Кто сказал, что моя отчизна Украина? Кто дал мне ее в отчизны? Отчизна есть то, чего ищет душа наша, что милее для нее всего. Отчизна моя - ты! Вот моя отчизна! И понесу я отчизну сию в сердце моем..."(92).

Эти его слова по смыслу и пафосу пересекаются с теми, которые были выражены Гоголем еще в "Женщине"(1831г.) от лица Платона: "Что такое любовь? - Отчизна души, прекрасное стремление человека к минувшему, где совершалось беспорочное начало его жизни... И когда душа потонет в эфирном лоне души женщины, когда отыщет в ней своего отца - вечного Бога, своих братьев... Тогда она повторяет в себе прежние звуки, прежнюю райскую в груди Бога жизнь, развивая ее до бесконечности..."[6]. Однако не будем забывать, что для Андрия такое погружение в "эфирное лоно" женщины сопряжено не только с открытием отчизны *небесной,* но и с утратой отчизны *земной* - отца и братьев по духу и плоти. Отчизна души и *сердца* и отчизна *духа* и плоти восстают друг против друга. А он оказывается между ними.

Но и старая отчизна и новая, которую Андрий находит в женщине и любви, оказывается лишенной той опоры в памяти и спасительной вере, которые олицетворяет собой материнское начало. В *отчизне* отца он забывает мать; в отчизне любви - отца. И там, и здесь он ослеплен. В мире отца он ослеплен упоением битвы; в мире гордой женщины упоением любовью. "Андрий не различал, кто пред ним был, свои или другие какие; ничего не видел он. Кудри, кудри он видел, длинные, длинные кудри, и подобную речному лебедю грудь, и снежную шею, и плечи, и все, что создано для безумных поцелуев"(125). В одном властвует *Страшный* отец; в другом - *Гордая* женщина. И перед ним и перед нею Андрий испытывает одни и те же чувства - оцепенения и страха (пусть и благоговейного). Сталкиваются и меряются силами *ОН* и *ОНА,* а гибнет он, будучи, с одной стороны, не в силах оторвать глаз от отчизны женской, с другой, - взглянуть открыто в глаза отчизне мужской, а с третьей - вспомнить о матери.

Литература

1. Здесь и далее текст "Тараса Бульбы" цитируется с указанием в тексте страниц по изданию: Гоголь Н.В. Собр.соч. В 6-ти т. М., 1959. Т.2.

2. Об этом см.: Гончаров С.А. Творчество Гоголя в религиозно-мистическом контексте.- Спб.,1997.

3. Гоголь Н.В. Полн. собр. соч. В 14-ти т. Л.,1952. Т.11. С.177.

4. Ср. речь Бульбы перед решительным боем: "Вы слышали от отцов и дедов, в какой чести у всех была земля наша... вот на чем стоит наше товарищество... Пусть же знают они все, что значит в Русской земле товарищество! Нет уз святее товарищества!" (116-7).

5. В редакции 1835 г. в клятве Бульбы о мщении звучат ноты и более свирепые и более личные. Здесь он предстает как действительно страшный "хтонический" Отец (Вий): "Свирепый, он бы протек как смерть по его улицам. Он бы вытащил ее своею железною рукою, ее, обворожительную, нежную, блистающую; свирепо повлек бы ее, схвативши за длинные обольстительные волосы, и его кривая сабля сверкнула бы у ее голубиного горла..." (290).

6. Гоголь Н.В. Полн собр. соч. В 14-ти т. Т.8. Л., 1952. С.146.

Н.Н.Арват

Ритмы повести Н.Гоголя "Вий"

Ритмичность представляет собой неотъемлемое свойство человеческой речи, как устной, так и письменной. К.Г.Паустовский писал: "У подлинной прозы всегда есть свой ритм... Ритм прозы требует такой расстановки слов, чтобы фраза воспринималась читателем без напряжения, вся сразу... Ритм прозы зависит от таланта, от чувства языка, от хорошего "писательского слуха". Этот хороший слух в какой-то мере соприкасается со слухом музыкальным"[1].

Н.В.Гоголь обладал высоко развитым и очень тонким чувством языка. Вся его проза читается легко, это свободно льющаяся плавная речь со своими взлетами и падениями, отражающими эмоциональные нюансы излагаемого содержания. Это касается и повести "Вий". Описания природы (в основном излюбленной Гоголем ночи), портрет человека, разговоры персонажей, повествование о действиях, событиях, представление различных ситуаций и т.д. – все читается без напряжения, ибо все это представлено в духе естественно-природного восприятия описываемой картины.

Гоголь недаром любил сам читать вслух свои повести, и в его личном устном воспроизведении четко подчеркивались ритмы его текстов, поддерживающие выражаемый фразой смысл, а также интонации устной разговорной речи, в которых отражалось настроение

и состояние героя.

Следует отметить, что ритмичность присуща не всем подряд фразам, она воспринимается на фоне неритмичных, выделяется благодаря своим особым приметам и проявлениям, она создается определенными языковыми средствами, которые можно установить. Но эти средства, будучи присущи авторскому почерку, присущи языку вообще, поэтому они не кажутся искусственными. Их использование связано с особым упорядочением общеизвестного, причем упорядочение целенаправлено согласно авторскому замыслу и соответственно "писательскому слуху". Во фразе ритмичность возникает благодаря чередованиям ударений в фонетических словах синтагм, а также словорасположению. Механизм фразового ритма в прозе в определенной мере уже раскрыт [2], описана также ритмическая сторона некоторых произведений Гоголя [3].

В художественном тексте можно выделить ритм текста (всего), ритм микротекста (абзаца, сложного синтаксического целого, диалога) и ритм фразы (сложного или простого предложения). Рассматривая ритмы повести "Вий", мы остановимся как на текстовом, так и на фразовом ритме.

Первая часть знакомит читателей с действующими лицами и вводит в обстановку события. Сюжет этой части разворачивается ритмично, что проявляется *в трехступенчатой структуре* каждого сюжетного звена. Так, в описании того, как шли по утрам в семинарию "школьники и бурсаки", автор создает картину с повторами элементов описания и повествования. Автор называет каждую группу, отмечает их внешний вид, голоса, содержимое карманов и др. При этом подробно описываются грамматики, риторы и философы. Текстовый ритм данного фрагмента создается структурным единоначалием (именительный падеж существительного) и семантическим параллелизмом.

"Грамматики были очень малы; идя, толкали друг друга и бранились между собой тоненьким дискантом; они были все почти в изодранных или запачканных платьях, и карманы их вечно были набиты всякою дрянью...

Риторы шли солиднее; платья у них были часто совершенно целы, но зато на лице почти всегда бывало какое-нибудь украшение в виде риторического тропа...; эти говорили и божились между собой тенором.

Философы целою октавою брали ниже; в карманах их, кроме крепких табачных корешков, ничего не было... От них слышалась трубка и горелка иногда так далеко..." [4] (147).

Следующее сюжетное звено "Рынок" также включает три смысловых части: общее описание рынка утром, зазывные крики торговок, отношение торговок к философам и богословам. Фрагмент характеризуется таким построением, в котором воссоздаются ритмы торговой ситуации.

Общее описание рынка представлено одним сложным предложением, ритмичность которого проявляется в однородных компонентах и синтагматическом членении. Перечислительное значение однородных компонентов облекается в волнообразный ритм с подъемами и спадами благодаря равномерным, нисходящим и смешанным акцентным рядам.

– "Р'ынок в э́то вре́мя (1,1,1)*| обыкнове́нно то́лько начина́л шевели́ться (4,1,3,3)| и торго́вки с бу́бликами, бу́лками, арбу́зными се́мечками и мако́вниками (3,1,1,2,1,3)| де́ргали наподхва́т за по́лы те́х (1,3,2,1),| у кого́ по́лы бы́ли из то́нкого сукна́ (3,1,1,2,2) и́ли како́й-нибудь бума́жной мате́рии" (1,2,2,2) (148). Волнообразный ритм, сопровождающий семантику перечислительного ряда со значением обилия и разнообразия, функционально значим.

Ситуативно обусловлен и ритм призывных криков торговок. -

–"Паничи́! Паничи́! Сюды́! Сюды́! (3,3,2,2)| – говорили они со всех сторон. - Ось бу́блики, мако́вники, верты́чки, буха́нци хоро́ши (2,2,2,2,2)| Ей-бо́гу хоро́ши! На меду́! Сама́ пекла́!" (2,2,3,2,2)| Преобладающая однотипность ударений в акцентных рядах создает волнообразный ритм.

"...Но фило́софов и богосло́вов (3,4)| они́ боя́лись задева́ть (2,2,3),| потому́ что фило́софы и богосло́вы (3,2,4)| всегда́ люби́ли бра́ть то́лько на про́бу (2,2,1,1,2)| и притом це́лою го́рстью" (3,1,1). В данной, третьей части фрагмента, ритм определяется в основном повтором двукомпонентного сочинительного ряда, что связано с выделительным значением.

Рассмотренные два сюжетных звена показывают, что ритм в них создается синтаксическими и просодическими средствами и что большую роль при этом играют повторы. Кроме того, становится очевидным, что ритм входит в структуру текста как элемент функционального уровня, в данном фрагменте он выполняет эстетическую функцию.

В последующих сюжетных звеньях (описание классов, занятий, боев и др.) сильным ритмообразующим средством текстового уровня является синтаксический параллелизм в построении микротекстов. См. перекличку абзацных зачинов: "Когда *вся эта ученая толпа* успевала приходить несколько заранее..." – "*Весь этот ученый народ*..." (149), а также параллелизм во фразе "...был *чрезвычайно беден* на средства прокормления и притом *необыкновенно прожорлив*..." (149) (наречие + краткое прилагательное).

Ввод в действие трех героев связан с их представлением читателю, это делается также ритмично с грамматическим единоначалием (подлежащее) в представлении каждого. – "*Богослов* был рослый плечистый мужчина... *Философ* Хома был нрава веселого... *Ритор*

*- Цифры в скобках обозначают ударный слог в фонетическом слове.

Тиберий Горобец еще не имел права носить усов..."(151). Поскольку каждому герою уделен абзац, считаем, что ритмообразующим средством в данном микротексте (группа абзацев "представляющего" значения) является единоначалие и порядок слов (подлежащее + сказуемое).

Текстовый ритм заключается также в сменности композиционно-речевых форм, в частности в чередовании повествования с описанием и диалогом. Например, в описании путешествия бурсаков по вечерней и ночной степи. Описание вечера и надвигающейся ночи плавно, ритмично, волнообразно, что подчеркивает равномерную длительность текущего явления. Природа засыпает, а бурсаки идут, идут... -"Бы́л уже ве́чер (1,1),| когда они́ своротили́ с больша́й доро́ги (4,3,2,2). Со́лнце то́лько что се́ло (1,1,1), |и дневна́я теплота́ (3,3)| остава́лась еще в во́здухе (3,1). Богосло́в и филосо́ф шли́ мо́лча (3,3,1,1). Доро́га шла́ (2,1)| между разбро́санными гру́ппами дубо́в и оре́шника (4,1, 2,3),| покрыва́вшими лу́г (3,1), ...Су́мерки уже совсе́м омрачи́ли не́бо (1,4,3,1)|, и то́лько на за́паде бледне́л оста́ток (2,2,2,2)| а́лого сия́ния (1,2)" (151). Ритмичность описания создается просодическими средствами: равномерные и ниспадающие акцентные ряды создают волнообразное речевое движение. В описании ощущается лирический настрой и мягкость. Читатель воспринимает картину спокойного тихого вечера. Здесь ритм эстетически значим. Он сменяется эмоциональным диалогом Хомы и Халявы, в котором ритмообразующим средством становится чередование эмоциональной тональности реплик: нетерпеливые и напряженные вопросы и восклицания Хомы – спокойные ответы и даже просто молчание Халявы.

Сменность композиционно-речевых форм создает текстовый ритм и в микротексте о скачках старухи и Хомы. После повествования о том, как старуха поскакала на Хоме, разворачивается романтическое, полное лиризма описание прекрасной летней ночи. В повествовании и описании различные ритмы и средства их создания.

Эпизод "Хома и старуха в хлеву" пропитан ритмикой разного типа. Прежде всего здесь четкий ритм тройственности , в повествовании о действиях героев: трижды старуха наступает на Хому, желая схватить его, и трижды он увертывается от нее, но в конце концов безуспешно. Здесь же регулярно используется ритмообразующий повтор "но старуха". - "Но *старуха*, прямо шла к нему..., Но *старуха* без церемонии опять подошла к нему... Но *старуха,* раздвигая руки, ловила его... Но *старуха,* не говоря ни слова, хватала его руками ...Но *старуха* стала в дверях и вперила в него сверкающие глаза и снова начала подходить к нему..." (154 - 155). Кроме того, действия Хомы сопровождаются эмоциональной речью (внутренней и вслух), старуха же наступает молча. И это противопоставление, повторенное не раз, отражая речевую особенность ситуации, выражает ритм противонаправленных действий.

Ритм в описании действий старухи создается также синтаксичес-

ким параллелизмом и однородностью: "Он заметил только, что... Он с ужасом увидел, что..., Она подошла к нему, сложила ему руки, нагнула ему голову, вскочила с быстротою кошки к нему на спину, ударила его метлой..." (154 - 155).

Описание прекрасной летней ночи романтично, оно построено плавно, в нем основную ритмообразующую роль играют просодические средства.

"– Обращённый мёсячный сёрп светлёл на нёбе. Рóбкое полнóчное сиянúе, как сквознóе покрывáло, ложúлось легкó и дымúлось на землé. Лесá, луга́, нёбо, долúны – всé, казáлось, как бýдто спáло с откры́тыми глазáми. В ночнóй свéжести бы́ло что́-то влáжно-тёплое. Тéни от дерéв и кустóв, как комéты, óстрыми клинáми пáдали на отлóгую равнúну (155).

Лиричность и романтизм описания подкрепляются системой ударений в словах, плавностью синтагматических акцентных рядов. В первой фразе основным ритмообразующим средством является ударный звук [é]. В следующей - ударное [ó] и чередование его с [и] и [е]. Далее плавность создается рядом однородных существительных. И снова "работают" ударные звуки. В основном ритмичность описания создается чередованием ударных звуков [é] - [ó] - [и], соседство слов с ударными [á] способствует некоторой протяжности звукового ряда ("клинáми пáдали"). Все вместе придает данному описанию ночи спокойный, размеренный, плавный ритм.

В описании увиденного Хомой (травы, воды, русалки) и как будто услышанного ритмичность создается синтаксическими средствами: параллелизмом–" Он видел, как..." (трижды) и однородностью ("*томительное, неприятное* и вместе *сладкое* чувство"; *"вода и трава* ка зались дном... какого-то *светлого, прозрачного*... моря"; "мелькала *спина и нога, выпуклая, упругая,* вся созданная из блеска и трепета..." и др. И вновь после этого описания автор переходит к повествованию.

Повтор ситуации скачек с переменой ролей действующих лиц имеет общее и различное. Оба сюжетных звена построены с элементами синтаксического параллелизма. Начала обоих звеньев сходны (внутренняя речь героя) – " *Что это?*" – думал философ Хома Брут, глядя вниз и несясь во всю прыть... (156) – *Хорошо же!* " – подумал про себя философ Хома..." (157).

Конец скачек представлен с помощью форм компаратива. –"Он пе ребирал все заклятия против духов и вдруг почувствовал, что шаг его начал становиться *ленивее,* ведьма как-то *слабее* держалась на спине его..." (156). – "Дикие вопли издала она, сначала они были сердиты и угрожающи, потом становились *слабее, приятнее, чище,* и потом уже тихо, едва звенели..." (157). Если в первом случае на ведьму действовали заклинания Хомы, то во втором – удары поленом, т.е. показано воздействие духовное и физическое. В обеих сценах отмечается параллелизм и симметричность как в построении сюжетных звеньев, так

и в использовании речевых средств. Это способствует ритмичности обоих звеньев.

Отдельно отметим ритм в описании красавицы, представшей взору Хомы вместо загнанной и избитой поленом старухи. Здесь волнообразность с минорным оттенком. Определенную роль в этом играет инверсия, создающая эмоциональный настрой, многосложные слова и звуковое оформление.

-"Перед ни́м лежа́ла краса́вица | с растре́панною роско́шною косо́ю,| с дли́нными, как стре́лы ресни́цами. Бесчу́вственно отбро́сила она́ по о́бе сто́роны | бе́лые наги́е ру́ки | и стона́ла, | возведя́ кве́рху о́чи, | по́лные сле́з" (157). Повтор ударного [о] вносит минорность в звучание этих строк (взаимодействие лексических и просодических средств). В описании эмоциональной реакции Хомы выделяется звук [н] и повтор союзов, что создает в данном фрагменте свои ритмичные участки. -"...жалость и какое-то странное волнение и робость, неведомые ему самому, овладели им...", "что за странное новое чувство им овладело"(157). Ритм соответствует выражению взволнованности. Напротив, более "твердый" ритм в заключительной фразе первой части повести, созданный формами причастий, сложным прилагательным и просодическими средствами. Здесь передается спокойная уверенность человека. -"Он глядел на приходи́вших и у ходи́вших | хладнокро́вно-довóльными глаза́ми | и во́все уже не ду́мал | о свое́м необыкнове́нном происше́ствии" (158).

Характерным средством создания ритмичности прозаического текста являются ряды однородных членов предложения. Чем длиннее ряд, тем ярче и выразительней ритм фразы. Однородные члены предложения произносятся с интонацией перечисления, что создает всегда волнообразный ритм.

Двучленные однородные ряды наиболее частотны. Ритмообразующие свойства двучленного однородного ряда зависят от степени распространенности компонентов. Если двучленный однородный ряд состоит из нераспространенных компонентов, они произносятся зачастую слитно и ритмообразующие возможности их очень низки. Например, "*Философы и богословы* отправлялись на кондиции"(150). Но распространенные компоненты однородного ряда произносятся раздельно (каждый компонент – отдельная интонационная единица), разделяются паузой, глубина которой зависит от степени распространенности, и образуют ритмичный ряд –"*Богослов Халява и философ Хома*| *дирали* его за чуб | и ...*употребляли* в качестве депутата" (151). Вся ватага... *варила себе кашу*| *и ночевала в поле*" (150). "Потом вступала *философия с черными длинными усами*,| а наконец и *богословия* в *ужасных шароварах и с претолстыми шеями*" (149). "Весь этот ученый народ, ...*был чрезвычайно беден* |... и притом *необыкновенно прожорлив*..." (149) "...но *глубокое уныние на лице* | и *какой-то*

бледнотощий цвет| показывали, что душа его была убита и разрушена вдруг..." (165) и мн. др.

Трехчленные и четырехчленные однородные ряды являются ритмичными независимо от наличия или отсутствия распространителей. Каждый член ряда отделяется паузой, что и создает ритм предложения. Трехчленные ряды преобладают, они входят в систему языковых средств "тройственности", на которой как бы основывается мифический сюжет повести. Предложения с такими однородными рядами могут иметь волнообразный или рубленый ритм, что зависит от лексического состава ряда, его семантики. В описаниях природы эти ряды воспринимаются с плавным, волнообразным ритмом, в описании действий человека возможна как волнообразность (спокойное восприятие), так и рубленость (в перечне резких, быстрых действий) с учетом описываемого состояния героя, самой ситуации. – "Старуха *разместила* бурсаков: | ритора *положила* в хате, |богослова *заперла* в пустую комору,| философу *отвела* также пустой овечий хлев" (154). "Как только *завидывали* в стороне хутор,| тотчас *сворачивали* с большой дороги...|*становились* перед окнами в ряд и во весь рот *начинали петь* кант" (150). "Хозяин хаты ... долго их *слушал*, потом *рыдал* прегорько и *говорил* ..." (150). "По приходе в семинарию вся толпа размещалась по классам, находившимся ... в комнатах с *небольшими окнами*, с *широкими дверями и запачканными скамьями*" (148). "Из кармана подчиненного бурсака выглядывала *булка*, или *вареник*, или *семена из тыкв*" (148). "Богослов *помолчал*, *поглядел* по окресностям, потом опять *взял в рот* свою люльку..." (151). "Сотник, уже *престарелый*, *с седыми усами*, с *выражением мрачной грусти*, сидел пред столом..." (165). "Старый сотник *поцеловал* еще раз умершую, *повергнулся* ниц и *вышел* вон вместе с носильщиками..."(168). "Все холостяки ... лежали здесь почти целый день *на лавке*, *под лавкою*, *на печке*... Притом всякий позабывал на кухне *или шапку*, *или кнут* для чужих собак, или *что-нибудь подобное*" (168).

Четырехчленные однородные ряды в ритмических возможностях подобны трехчленным. – Философ, оставшись один, в одну минут *съел* карася, *осмотрел* плетеные стены хлева, *толкнул* ногою ... любопытную свинью и *поворотился* на другой бок ..."(154). "Подкрепившись таким запасом, *грамматики, риторы, философы и богословы* опять продолжали путь" (150). "В награду получали они *кусок полотна* или *мешок проса*, или *половину вареного гуся* и *тому подобное*" (149). "*Луга, леса, небо, долины* - все, казалось, как будто спало с открытыми глазами"(155) "...по хуторам малороссийским можно есть *галушки, сыр, сметану, вареники* величиной в шляпу... "(157). "Ведьма!" - *вскрикнул* он не своим голосом, *отвел глаза* в сторону, *побледнел* весь и *стал читать* свои молитвы"(168). "Церковь *деревянная, почерневшая, убранная зеленым мохом, с тремя конусообразными куполами*, уныло стояла почти на краю

села"(168). "Сначала он *зевнул*, потом *потянулся*, потом *фукнул* в обе руки и наконец уже *обсмотрелся*" (178).

Одним из наиболее распространенных средств создания ритма как в обычной разговорной речи, так и в художественном тексте, является такое построение фраз, в котором отражается естественное коммуникативное движение речи, ее последовательное развертывание. В данной повести это наиболее ярко проявилось в описании усадьбы сотника. Оно построено соответственно тому, что увидел герой и в какой последовательности, что представляет собою систему микротем с однотипным развертыванием. Ритм описания создается самим коммуникативным движением (Тема – Рема) и оформлением Темы как зачина фразы. –"*Панский дом* (Т)| был низенькое строение... *Он* (Т)| был покрыт соломою. *Маленький, острый, высокий фронтон* (Т)| был измалеван... *Он* (Т)| был утвержден на дубовых столбиках... *Под этим фронтоном* (Т)| находилось крылечко... *Несколько амбаров* (Т)| стояли среди двора... *За амбарами* (Т)| стояли два погреба... *Треугольная стена каждого из них* (Т)| была снабжена дверью. *На одной из них* (Т)| был нарисован козак... *На другой* (Т)|... фляжка..."(163).

Ритмичность микротекста может создаваться детерминантным началом фраз (косвеннопадежной формой обстоятельственного значения). –"*Из чердака одного из сараев* (Т)| выглядывал ... барабан и медные трубы. *У ворот* (Т)| стояли две пушки... *За воротами* (Т) | находились две ветряные мельницы" (163).

Четкое коммуникативное деление фразы на Тему и Рему придает микротекстсту определенный структурно-содержательный ритм. В приведенном микротексте он выражается в спокойном волнообразном движении. Паузное членение названия увиденного объекта и его признаков поддерживает последовательность восприятия увиденного (предмет – а потом его признаки или что-либо связанное с ним).

В причитаниях убитого горем отца звучит ритм народного плача с повторами лексико-грамматического и конструктивного характера. –"Я *не о том жалею, моя наимилейшая мне дочь,* что ты во цвете лет своих, не дожив положенного века, на печаль и горесть мне оставила землю. Я *о том жалею, моя голубонька,* что не знаю того, кто был, лютый враг мой, причиною твоей смерти. И *если бы я знал,* кто мог подумать только оскорбить тебя... то клянусь богом, *не увидел бы он больше своих детей, если только он так же стар, как и я, ни своего отца и матери, если только он еще на поре лет*..."(166-167). Здесь знаменательны повторы утвердительного и отрицательного типа ("не о том, а о том), обращения и структура сложноподчиненного предложения с "если...".

Ритмичность микротекста может создаваться блоками однотипных фраз. –"Да, впрочем, чего я, в самом деле? Чего боюсь? Разве я не козак?" (175) (блок вопросительных предложений). "Видит он это или не видит? Наяву ли это или снится? Но там что?" (156) (блок вопросительных

предложений). "Он посматривал искоса на гроб, и невольно чувство, казалось, шептало ему: "Вот, вот встанет! Вот подымется, вот выглянет из гроба!" Но тишина была мертвая. ...–"Что если подымется, если встанет она?" – Но гроб не шелохнулся. "Ну, если подымется?" Она приподняла голову..."(175). В данном микротексте в создании ритма участвуют не только блоки с повтором "вот", "если", но и чередование внутренней речи героя и авторских слов (кратких фраз). Заодно отметим, что опасения Хомы выражены трижды и трижды даны авторские замечания.

Выше касались вопроса о том, что средством создания ритма текста является единоначалие фраз в семантическом звене. Гоголь нередко строит повествование или описание с единоначалием *Он* или *Она*. Этот повтор и единообразие концентрируют внимание читателя на субъектах действия –" *Он* чувствовал... *Он* видел... *Он* видел ясно... *Он* видел, как..., "*Он* слышал как...", "*Он* видел, как выплыла русалка...", "*Она* оборотилась к нему...", "*Она* опрокинулась..." и мн. др.

В повествовании о первом ночном чтении Хомы в церкви фразы начинаются попеременно с *Он* и *Она*. -" *Она* приподняла голову. *Он* дико взглянул и протер глаза. Но *она* точно уже не лежит, а сидит в своем гробе. *Он* отвел глаза свои... *Она* встала... *Она* идет... *Она* стала почти на самой черте... *Она* была страшна... *Она* ударила зубами в зубы..." (175).

В создании ритмичности текста единоначалие играет большую роль, особенно когда оно является коммуникативной темой в микротексте. –" *Она* лежала как живая. *Чело*, прекрасное, нежное, как снег, как серебро, казалось, мыслило; *брови* – ночь среди солнечного дня, тонкие, ровные, горделиво приподнялись над закрытыми глазами: *ресницы*, упавшие стрелами на щеки, пылали жаром тайных желаний; *уста* – рубины, готовые усмехнуться"(167). Каждый спешил что-нибудь рассказать. *К тому* ведьма в виде скирды сена приехала к самым дверям хаты... *У другого* украла шапку или трубку... *У многих девок* на селе отрезала косу... *У других выпила* по нескольку ведер крови...(173).

Выразительным ритмообразующим средством является повтор слова, имеющий усилительное значение. Вследствие своей семантической функции оно выделяется ударением. – "Хому *опять* таким же образом отвели в церковь; *опять* оставили его одного и заперли за ним дверь... Он *опять* увидел темные образа..."(177). "Оно с первого разу *страшно*. Да! Оно только с первого разу немного *страшно*, а потом оно уже *не страшно*, оно уже совсем *не страшно*"(177). "Все было *так же*. Все было в *том же* грозно-знакомом виде... Посредине все *так* же неподвижно стоял гроб ужасной ведьмы" (183).

В живой разговорной речи (диалоге, полилоге), а также в мыслях повтор становится не только ритмообразующим, но и эмоционально усиливающим средством. –"Кто? Панночка? Да она была целая ведьма.

Я присягну, что ведьма" (170). "Хутор, ей-богу, хутор",– сказал философ" (153). "Да она на мне самом ездила. Ей-богу, ездила" (170). "Не побоюсь, ей-богу, не побоюсь", – сказал он" (183).

В разговорной речи среди повторов с усилительной функцией выделяются двучленные ряды, отличающиеся особым энергичным ритмом. Преобладают глагольные ряды. – "Читай, читай! Она призвала тебя" (180). "Ступай, ступай! Исправляй свое дело!" (180). "Стой, стой, приятель, я так навострю лыжи..."(180). "...ему казалось, оглушительным свистом трещал в уши какой-то голос: "Куда? Куда?" (181).

Ритмичность может придавать фразе повтор служебного слова, преобладание союзов и частиц. – "*Пускай, пускай* Свирид расскажет" (170). "Ритор отошел в сторону и старался ползком нащупать дорогу, *но* руки его попадали только в лисьи норы... Путешественники еще сделали усилие пройти несколько вперед, *но* везде была та же дичь. Философ попробовал перекликнуться, *но* голос его совершенно заглох по сторонам" (152). В данном случае повтор союза "но" в семантическом плане усиливает противительное значение, и тем подчеркивается противопоставление намерений и реальности. Кроме того, повтор союза, начинающего вторую предикативную часть, связан с понижением тона, от которого идет вторая волна интонационного подъема.

Повтор союза "и" наблюдается в перечислительном ряду однородных членов предложения или однородных придаточных частей сложного предложения. Он подчеркивает семантику перечислительности волнообразным ритмом с равномерными интонационными подъемами и спадами. "Но что там? Ветер или музыка: звенит, звенит, и вьется, и подступает, и вонзается в душу какою-то нестерпимою трелью..." (150).

Как показывают проведенные наблюдения, повесть Гоголя "Вий" характеризуется разнообразно созданным, эмоционально окрашенным ритмом. Прежде всего повесть пронизана композиционно значимым ритмом, выраженным в трехкомпонентной организации семантических звеньев. Это основной текстовый ритм, присущий именно данной повести. Кроме того, использованы многие типичные средства создания ритма прозаического текста: единоначалие фраз в семантическом звене, повторы, разнообразно выраженный синтаксический параллелизм, чередование и сменность эмоциональной тональности в сюжетных звеньях и др., – фразовый ритм создается синтаксическими и просодическими средствами. В целом система взаимодействующих языковых форм создает своеобразную музыкальность прозаического текста.

Ритм в данной повести многофункционален. Он отражает коммуникативное движение авторской речи, эмоциональность, настроение и состояние героев, передает чувство, заложенное автором в описании природы (вечера, ночи), отражает естественное речевое движение в диалоге. Все свидетельствует о том, что ритм в данном произведении

является языковым средством функционального уровня. Он выражает поэтичность гоголевской прозы.

Литература

1. Паустовский К.Г. Золотая роза. с. 211,

2. Гиршман М.М. Ритм художественной прозы. М., 1982; Черемисина Н. Ритм и интонация русской художественной речи. Автореферат ... доктора филологич. наук. М., 1971.

3. Арват Н.Н. Синтаксис и ритм в художественной прозе. (Повесть Н.В. Гоголя "Тарас Бульба") . // Словарь. Грамматика. Текст. М., РАН, 1995. Она же. Эстетическая функция ритма в повести Н.Гоголя "Майская ночь, или Утопленница". // Микола Гоголь і світова культура. К.-Ніжин. 1994. Она же. Ритм в структуре гоголевского повествования (Повесть "Старосветские помещики"). // Проблеми аналізу тексту в сучасній науці. Івано-Франківськ. 1990. Она же. Ритмическая структура "Повести о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем". // Наукові записки НДПІ. Т.17, кн.І. Ніжин, 1997.

4. Цитируем по кн.: Н.В.Гоголь. Собрание сочинений в 8-ми томах. М., 1984. т.2.

М.А. Янушкевич

Творчество Н.В. Гоголя и античный эпос (традиции античной гидротопики в поэме Н.В.Гоголя "Мертвые души")

Проблема соотнесения поэмы Н.В. Гоголя «Мертвые души» с античной традицией, а именно - с гомеровским эпосом, давно уже поднималась в литературоведении и на первый взгляд представляется «общим местом» в контексте изучения творчества Гоголя. Начальным этапом постановки этой проблемы можно назвать возникновение ее в современной Гоголю критике, наиболее ярко представленное разразившейся в 40-е гг. XIX в. дискуссией В.Г.Белинского и К.С.Аксакова о правомерности сопоставления Гоголя с Гомером, а «Мертвых душ» - с «Илиадой», что было спровоцировано статьей К.Аксакова, утверждающей эту возможность. Полемика Белинского и Аксакова уже стала самостоятельным предметом осмысления в литературоведении, и многие исследователи (например, А.Н.Егунов, В.В.Кожинов, В.А.Кошелев, Ю.В.Манн, А.Д.Синявский и др [1].) давали в своих работах варианты интерпретации ее смысла. Однако наиболее убедительной и важной для нашего исследования версией представляется мнение В.А. Кошелева: «Система критики Белинского полемически

заострена против методологии Аксакова, предпринявшего не совсем удачную попытку сопоставления поэмы Гоголя с древним эпосом по *типологическим* признакам жанра. Белинский переводит его в *исторический* план - и тут выявляет его нелепость. Но оно было не столько нелепым, сколько необычным. Рассмотрение персонажей «Мертвых душ» в отношении к «акту творчества», и только к нему, открывало широчайшие возможности для анализа поэмы» [2].

Практически тот же вывод делает Н.В. Петрова, взявшая точку зрения и главные положения К. Аксакова за основу сравнительного анализа «Мертвых душ» и «Илиады» Гомера, как бы продолжая и углубляя идеи Аксакова на современном этапе развития компаративистики: «Итак, разница в подходе к «Мертвым душам» у Белинского и Аксакова состояла в следующем: Аксаков установил типологическую близость мировосприятия Гоголя и Гомера; Белинский обратился к историко-сопоставительному методу, который выявляет развитие жанра в исторической перспективе»; «<...> сам по себе спор в статьях К. Аксакова и Белинского велся на разных основаниях. Тут не может стоять вопрос о верности или неверности позиций. Обе точки зрения имеют под собой основу, и каждая интересна по-своему»[3].

Очевидно, что К. Аксаков в своей статье предвосхищает возможность анализа «Мертвых душ» с точки зрения поэтики, структуры, типологии сюжета, жанра и героя; он оперирует в основном категориями художественного мировидения автора, стиля произведения; он впервые отмечает эпичность в поэтике сравнений Гоголя, затрагивает такую важную типологическую особенность эпоса, реализованную в «Мертвых душах», как субстанциальность мирообраза, равновеликость интереса ко всем предметам, попадающим в поле зрения автора (эпическая объективность), универсальный охват действительности. Впрочем, если говорить об инерции сравнения Гоголя с Гомером, то можно заметить, что она задана замечанием самого Белинского по поводу повести «Тарас Бульба» [4]. Но поскольку для Белинского важнейшим критерием была содержательная сторона произведения, то в отличие от «Тараса Бульбы» «Мертвые души» с его точки зрения никак не могли претендовать на сопоставление с гомеровским эпосом.

Сравнение «Мертвых душ» Гоголя именно с «Илиадой» Гомера из-за дискуссии В.Г. Белинского и К. Аксакова стало достаточно устойчивым в литературоведении (хотя сам Аксаков не имел в виду конкретный образец творчества Гомера -«Илиаду» или «Одиссею», и упрекал Белинского, истолковавшего пафос типологического сравнения «Мертвых душ» и гомеровского эпоса как искусственное приравнивание поэмы Гоголя к поэме Гомера и механистическое выискивание параллелей в их персонажной организации: «<..-> Рецензент слово *эпос* смешал совершенно с «Илиадой» [5]). Однако представляется, что более убедительным и перспективным для сопоставительной характеристики является сходство поэтики и конститутивных признаков поэмы Гоголя

и другого произведения Гомера - «Одиссеи». В первую очередь это обусловлено интересом и пристальным вниманием Гоголя к осуществлявшемуся параллельно его работе над «Мертвыми душами» переводу «Одиссеи» В.А.Жуковского и его собственными высказываниями, сближающими «Мертвые души» с «Одиссеей»:

«Известие об оконченной и напечатанной «Одиссее» отняло язык. Скотина Чичиков едва добрался до половины своего странствования. Может быть, оттого что русскому герою с русским народом нужно быть несравненно увертливей, нежели греческому с греками. Может быть, и оттого, что автору «Мертвых душ» нужно быть гораздо лучше душой, нежели скотина Чичиков»; «Временами мне кажется, что 11-й том «Мертвых душ» мог бы послужить для русских читателей некоторою ступенью к чтенью Гомера»[6].

Принципиально важна как свидетельство значимости для Гоголя «Одиссеи» его статья 1846 года *«Об Одиссее, переводимой Жуковским»*: кроме рассуждений о значении этого перевода для русской литературы, культуры, для русской жизни вообще, о том глобальном влиянии, которое «Одиссея» должна иметь «как *вообще на всех,* так и *отдельно на каждого»* [7], в основных положениях статьи ощутимы переклички с гоголевской рефлексией по поводу замысла «Мертвых душ» и с некоторыми темами лирического сюжета поэмы. Так, об универсальности смысла «Одиссеи» Гоголь пишет: «Одиссея» захватывает весь древний мир, публичную и домашнюю жизнь, все поприща тогдашних людей, с их ремеслами, знаньями, верованьями... трудно даже сказать, чего бы не обняла «Одиссея» или что бы в ней было пропущено» (VIII;236). Начиная же работу над «Мертвыми душами», Гоголь в письме Пушкину замечает о замысле произведения: «Мне хочется в этом романе показать хотя с одного боку всю Русь» [8] и более развернуто декларирует это в письме Жуковскому из Парижа: «Если совершу это творение так, как нужно его совершить, то... какой огромный, какой оригинальный сюжет! Какая разнообразная куча! Вся Русь явится в нем! <...> Мне совершенно кажется, как будто я в России: передо мною все наши чиновники, наши офицеры, наши мужики, наши избы, словом, вся православная Русь»[9]. Таким образом, гоголевские характеристики масштаба «Одиссеи» и «Мертвых душ» вполне сопоставимы.

Далее, размышляя о влиянии, которое перевод «Одиссеи» должен иметь на литераторов, Гоголь отмечает: «Она («Одиссея» - М.Я.) вновь даст почувствовать всем нашим писателям ту старую истину, которую век мы должны помнить и которую всегда позабываем, а именно: по тех пор не приниматься за перо, пока все в голове не установится в такой ясности и порядке, что даже ребенок в силах будет понять и удержать все в памяти» (VIII; 241). В «Авторской исповеди» (1847 г.), повествуя о процессе работы над первым томом «Мертвых душ», Гоголь пишет: «Я увидел ясно, что больше не могу писать без плана, вполне

определительного и ясного, что следует хорошо объяснить прежде самому себе цель сочиненья своего, его существенную полезность и необходимость, вследствие чего сам автор возгорелся бы любовью истин- ной и сильной к труду своему, которая животворит все и без которой нейдет работа» (VIII; 441). Эта установка на тщательное обдумывание и отшлифовывание формы и содержания произведения, уяснение себе его высшего смысла у Гоголя явно корреспондирует с его концепцией творческого процесса Гомера, изложенной в статье «Об Одиссее, переводимой Жуковским».

Как автореминисценции из «Мертвых душ» можно трактовать некоторые метафоры статьи, ассоциативные оформляющим лирический сюжет поэмы Гоголя. Например, сравнение перевода В.А. Жуковского со «зрительным, выясняющим стеклом перед читателем, сквозь которое еще определительней и ясней выказываются все бесчисленные его (Гомера - М.Я.) сокровища» (VIII; 238) напоминает сравнение из гл.7 «Мертвых душ», уподобляющее метод писателя и «стекла, озирающие солнца и передающие движенья незамеченных насекомых» (VI; 134). Так же косвенно-ассоциативно соотносятся рассуждения о направляющей силе «Одиссеи», которая «может навести с самого начала на прямой путь, избавив от лишнего шатанья по кривым закоулкам, по которым натолкались их предшественники» тех людей, что «видят перед собой еще туманно и неясно свое будущее поприще» (VIII; 241) и лирический пассаж из гл.10 «Мертвых душ» о путях человечества в истории: «Какие искривленные, глухие, узкие, непроходимые, заносящие далеко в сторону дороги избирало человечество, стремясь достигнуть вечной истины, тогда как перед ним весь был открыт прямой путь, подобный пути, ведущему к великолепной храмине, назначенной царю в чертоги! <...> Видит теперь все ясно текущее поколение, дивится заблужденьям, смеется над неразумием своих предков <...> и самонадеянно, гордо начинает ряд новых заблуждений, над которыми тоже потом посмеются потомки» (VI; 210-211).

Едва ли отмеченные нами переклички мотивов являются сознательно примененным приемом у Гоголя; скорее всего, имела место общая филиация идей, возникновение определенного их круга, связанного одинаково тесно в сознании писателя как с «Мертвыми душами», так и с «Одиссеей» - и это может служить аргументом в пользу ориентации замысла гоголевской поэмы на гомеровский эпос.

При сопоставлении «Одиссеи» Гомера - уже без опосредования статьей «Об Одиссее, переводимой Жуковским», а как текстовой реальности - с поэмой Гоголя обнаруживается общая типология

сюжета (путешествие, совмещающее в себе элементы целенаправленности и блужданий, неожиданных поворотов пути героя и действия), характер героя (Чичиков так же, как Одиссей, может быть назван и хитроум- ным, и предприимчивым, и многострадальным, но тем не менее терпеливым и неунывающим); даже отдельные эпизоды «Мертвых душ» аллюзивно соотносятся с «Одиссеей» (например, М.С. Альтманом отмечено сходство аферы Чичикова с баранами, переносившими через границу контрабанду в двойных тулупчиках и эпизода спасения Одиссея со спутниками из пещеры циклопа Полифема [10]). Однако нам кажется правомерным сравнение гоголевской поэмы не только с «Одиссеей», но и с «Энеидой» Вергилия. Универсальный характер замысла Гоголя, синтезирующая природа его таланта позволяют предположить его ориентацию не на одно конкретное произведение, но в целом - на традицию античного эпоса.

Сопоставление Гомера и Вергилия было общепринятым для эстетической мысли XVIII века. Так, например, в «Конспекте по истории литературы и критики» В.А. Жуковского мы находим многочисленные тому подтверждения [11]. Имена Гомера и Вергилия были тесно взаимосвязаны в культурном сознании XVIII-XIX вв., и этот факт сам по себе уже наводит на предположение, что ориентация Гоголя на гомеровский эпос должна иметь своим подтекстом и учитывание традиции Вергилия.

Во-вторых, основанием для сближения «Мертвых душ» с «Энеидой» можно считать и осмысление Гоголем опыта И.П. Котляревского, о чем упоминает, в частности, М.С. Альтман: «В пародиях на гомеровский эпос Гоголь имел, кстати сказать, своим предшественником И.П. Котляревского, который в шуточной поэме «Энеида» пародировал если не самого Гомера, то «римского Гомера» - Вергилия. Отзвуки «Энеиды» явственны и в «Вечере накануне Ивана Купалы», и в «Пропавшей грамоте», кроме того, три цитаты из этой поэмы Гоголь использовал как эпиграфы к главам «Сорочинской ярмарки» [12].

Наконец, Вергилий опосредованно мог быть важен для Гоголя как персонаж еще одного принципиально значимого для концепции «Мертвых душ» произведения -«Божественной комедии» Данте. В этом качестве римский поэт даже появляется на страницах поэмы Гоголя в виде иронической фигуры сравнения; при совершении купчей на мертвые души Чичикова и Манилова препоручают коллежскому регистратору, который «прислужился нашим приятелям, как некогда Виргилий прислужился Данту и провел их в комнату присутствия, где

сидел один, как солнце, председатель. В этом месте новый Виргилий почувствовал такое благоговение, что никак не осмелился занести туда ногу и поворотил назад <...>» (VI; 144). «Божественная комедия», таким образом, может быть охарактеризована по своему значению для концепции гоголевской поэмы как некое промежуточное звено, своеобразная призма, преломляющая восприятие Гоголем традиции Гомера и Вергилия: она усложняет и делает более многозначной связь «Мертвых душ» и античного эпоса, поскольку как Вергилий, так и Одиссей (Улисс) являются персонажами Данте и, соответственно, их образы обогащаются дополнительной смысловой нагрузкой, делаются более многоуровневыми (в отношении Улисса это особенно очевидно, ибо Данте творит новый миф о нем, создавая в «Божественной комедии» абсолютно оригинальную авторскую версию судьбы Одиссея после возвращения на Итаку и его гибели). То есть, можно говорить не только об Одиссее - герое Гомера и о Вергилии - римском поэте, реальном историческом лице, но и об Улиссе и Вергилии - персонажах «Божественной комедии» Данте, что, очевидно, усложняет гоголевскую поэтику аллюзии.

Непростым представляется вопрос и о рецептивной установке Гоголя по отношению к «Одиссее» и к «Энеиде». Исследователи, отмечающие этот аспект поэтики «Мертвых душ», склоняются к выводу о пародийности гоголевской рецепции античной эпической традиции в «Мертвых душах». Безусловно, пародийность эта не ограничивается (как и почти всегда у Гоголя) пересмеиванием, травестированием; о высоком смысле гоголевской пародии в «Мертвых душах» замечательно пишет А.Д. Синявский: «Гоголь и не следовал за Гомером в эпическом миросозерцании. Гоголь шел к непосильной встрече с Гомером противоположным путем - от Терсита к Ахиллу, из настоящего в будущее, протягивающее руку прошедшему, <...> от пародии к мифу. Сходство с древним эпосом возникало в итоге этого обратного, встречного движения. Поэтому оно, это сходство, было во многом пародийным, как пародийна поэма - в прозе (что не меняло в принципе серьезности цели в сближении с забытой традицией). Опыт «Перелицованной Энеиды» своего знаменитого земляка Котляревского Гоголь безусловно учел, работая над «Мертвыми душами». Последние могут быть также названы «Энеидой наизнанку» или «Одиссеей навыворот», хотя пародия здесь больше служит формой прикровенного влечения к высокому подлиннику и говорит о стремлении встретиться с ним на иной, противоположной основе» [13]. На серьезное отношение Гоголя к поэтике гомеровского эпоса, несмотря на пародийную ее реализацию в «Мертвых душах», указывает и А.С. Янушкевич [14]. Соглашаясь с выше изложенными мнениями, попробуем в то же время уточнить соотношение «Одиссеи» и «Энеиды» с двойной сюжетной организацией «Мертвых душ»: нам представляется, что эпическая линия

поэмы Гоголя пародийно сопряжена с «Одиссеей», лирический же сюжет поэмы ассоциативен пафосу и смыслу «Энеиды». В последнем случае возможно имеет место двойное инвертирование, пародия на пародию: Гоголь воспринимает «Энеиду» опосредованно, через травестийную поэму Котляревского и, вновь меняя знак, переводит «Энеиду» в план серьезного, возвышенного. Здесь аргументом в подтверждение нашей гипотезы может служить концепция М. Вайскопфа, считающего, что «Тарас Бульба» Гоголя «явился своеобразным ответом на «Энеиду» Котляревского, представляя собой некий опыт по обратному превращению Козолупа, Бульбы и Бородавки в Энеев» [15], то есть видящего в замысле «Тараса Бульбы» подобный предполагаемому нами ход.

Определив объем поставленной исследовательской проблемы и наметив возможные уровни ее рассмотрения *(структура сюжета, типология героя)*, в рамках предлагаемой работы обратимся к анализу принципиальной категории поэтики - *пространственной организации* поэмы «Мертвые души», поскольку сам характер гоголевского топоса дает убедительные основания для анализа места и функций античной традиции в произведении Гоголя, становится своеобразным субстратом для следующих уровней исследования.

В гоголеведении давно уже стало аксиоматичным утверждение о путешествии Чичикова как происходящем в метафорическом царстве мертвых - омертвевших духовно, статичных, существующих в материальной, почти вещной ипостаси помещиков и мертвых ревизских душ, скупаемых Чичиковым и функционирующих в поэме в качестве самостоятельной группы героев, приобретающих онтологический статус в монологах Собакевича, Чичикова и в пересудах обитателей губернского города. Еще одним доказательством соотнесения пространства «Мертвых душ» с загробным миром, в который попадает еще при жизни герой, является ориентация Гоголя на «Божественную комедию» Данте. Известно, что и в «Одиссее», и в «Энеиде» присутствует эпизод схождения героя в Аид за предсказанием его дальнейшей судьбы. Таким образом, в сравнении «Мертвых душ» с «Одиссеей» и «Энеидой» с точки зрения организации пространства нам пришлось бы ограничиться только этими эпизодами. Однако многие исследователи утверждают относительно «Одиссеи», что все путешествие Одиссея представляет собой странствия по царству мертвых. Наиболее четко это формулирует И.И. Толстой: «Путешествие Одиссея в загробный мир, его любовный плен на острове Калипсо, его приезд в царство злой волшебницы Кирки и, наконец, последнее местопребывание Одиссея перед его возвращением - лежащий далеко в море счастливый остров Феаков - все это реплики единого мифологического образа, тесно связанного с представлениями о стране смерти» [16].

Путешествие Энея у Вергилия обставлено менее фантастически,

чем скитания Одиссея, он не встречается с хтоническими чудовищами, однако его путь тоже оказывается осуществляемым в пространстве смерти. В.Н. Топоров отмечает: «<...> путь Энея лежит на запад, и его больше, чем восход Солнца, интересует его закат, потому что только тогда на небе появляется самая яркая и прекрасная из звезд Геспер, открывающая возможность «окцидентации», но и опасно увлекающая морского странника в сторону смерти, к царству мертвых, отмечающему крайнюю западную точку пространства. Энеев путь осуществляется перед лицом смерти, в виду ее, но сам этот путь - ради жизни» [17]. Более того - исследователь утверждает, что морское пространство вообще ассоциативно у древних пространству смерти: так, Понт Эвксинский отождествляется с царством мертвых, и связь с ним образа Ахилла воплощается в представлении о нем как о царе мертвых, что отражается и в его первенстве среди душ в Аиде, что отмечает Одиссей в разговоре с тенью Ахилла [18]. Соответственно, и Одиссей и Эней как морские странники путешествуют по стране смерти.

Возвращаясь к топологии «Мертвых душ», следует отметить, что «страна смерти» Гоголя организована скорее не как рационалистически выстроенный, четко структурированный потусторонний мир Данте, а как ирреальное, не могущее быть уложенным в схемы человеческой логики, существующее по своим законам, не постигаемым разумом, царство мертвых древних мифов. В отношении поэмы Гоголя мы можем говорить о морском подтексте в организации пространства и образа Чичикова, что дополнительно связывает последнего с Одиссеем и Энеем, а скитаниям его придает еще один ассоциативный план путешествия по загробному миру.

Так, в «Мертвых душах» очень частотны сравнения реалий, персонажей, ситуаций с объектами и процессами, связанными с морем или вообще с водным пространством: на подносе полового в гостинице города NN «сидела такая же бездна чайных чашек, как птиц на морском берегу» (VI;9) (кстати, сам звукообраз «чайных чашек» явно суггестирует слово «чайки»); в той же гостинице «на одной картине изображена была нимфа с такими огромными грудями, каких читатель, верно, никогда не видывал» (VI;9), а нимфы, как известно, являлись в греческой мифологии в первую очередь водными божествами. На харчевне в городе NN висела вывеска с «толстою рыбою и воткнутою в нее вилкою» (VI; 11); в пруду Ноздрева по его словам «водилась рыба такой величины, что два человека с трудом вытаскивали штуку» (VI;73); о Плюшкине его мужики говорят: «Вон, уже рыболов пошел на охоту!» (VI; 117). Развернутому «водному» сравнению подвергается отблеск чувства, появившийся на лице Плюшкина, «явление, подобное неожиданному появлению на поверхности вод утопающего, произведшему радостный крик в толпе, обступившей берег. Но напрасно обрадовавшиеся братья и сестры кидают с берега веревку и

ждут, не мелькнет ли вновь спина или утомленные бореньем руки, - появление было последнее. Глухо все, и еще страшнее и пустыннее становится после того затихнувшая поверхность безответной стихии» (VI; 126). На приеме в честь Чичикова у полицеймейстера стол в основном рыбный: «белуга, осетры, семга, икра паюсная, икра свежепросольная, селедки, севрюжки» (VI; 149). Пророк, появившийся в городе NN с вестью о том, что Наполеон - антихрист, одет в тулуп, «страшно отзывавшийся тухлой рыбой» (VI; 206). О положении чиновников, пытающихся узнать правду о Чичикове от Ноздрева, автор замечает: «Утопающий, говорят, хватается за маленькую щепку, и у него нет в то время рассудка подумать, что на щепке может разве прокатиться верхом муха, а в нем весу чуть не четыре пуда, если даже не целых пять, но не приходит ему в то время соображение в голову, и он хватается за щепку» (VI; 207). Перед побегом из города Чичиков бранит Селифана: «страшилище морское» (VI; 217). Чиновники, сослуживцы Чичикова, сделались у строгого начальника гонителями неправды и «преследовали ее, как рыбак острогой преследует какую-нибудь мясистую белугу» (VI; 233); поговорка Чичикова в случае неудачи тоже имеет «рыбацкий» подтекст: «зацепил - поволок, сорвалось - не спрашивай» (VI; 233); человеческие страсти, о которых идет речь в одном из лирических пассажей, «бесчисленны, как морские пески» (VI; 242) - и так далее.

Это обилие «водных сравнений» наверняка не случайно в контексте античных ассоциаций; интересно и то, что практически все сравнения актуализируют тему смерти: в основном используются мотив ловли рыбы, то есть лишения ее жизни, и мотив утопленника (кстати, и сам автор сравнивает себя с утопающим, говоря о дороге: «сколько раз, как погибающий и тонущий, я хватался за тебя, и ты всякий раз меня великодушно выносила и спасала!» - VI; 222).

Таким образом, русское пространство в поэме «Мертвые души» корреспондирует с водным пространством, морем. Это подчеркивают и определения, данные автором в лирических пассажах собственно Руси как топосу: «горизонт без конца» (VI; 220); «открыто-пустынно и ровно все в тебе» (VI; 220); необъятный простор»; «и грозно объемлет меня могучее пространство, страшною силою отразясь в глубине моей»; «незнакомая земле даль» (VI; 221) (заметим, что в последнем определении возникает смысл неземного характера России как топоса, что одинаково поддерживает и ассоциацию с ирреальным, потусторонним миром, и с морской, не-земной стихией); «нигде ничего - везде пустырь, все открыто» (VI; 222). В приведенных определениях явно нагнетаются признаки открытости, протяженности, нерельефности русского пространства, одновременно являющиеся и признаками моря как топоса. Возьмем для сравнения несколько эпитетов, характеризующих море в переводе «Одиссеи» Жуковского: «шумно-широкое море» (58),

«бесприютно-пустынные моря» (59), «широко-шумящее море» (62), «широко-туманная зыбь» (74), «беспредельно-пустынное море» (76) и даже «бесплодного моря степь несказанная» (75), то есть устанавливается обратная связь греческого моря с чисто русской пространственной реалией - степью, весьма актуальной для творчества Гоголя. Можно отметить также в связи с данной выше подборкой «водных» сравнений в поэме «Мертвые души», где достаточно частотными были «рыболовецкие» мотивы, что один из наиболее устойчивых эпитетов для моря в «Одиссее» - «рыбообильное» (58, 59, 62, 83, 125 и пр.).

Параллель образа Чичикова с морским скитальцем, делающая его русским эквивалентом Одиссея или Энея, создается посредством его постоянного самоотождествления с кораблем среди бушующего моря, каковым является его жизнь: «Да и действительно, чего не потерпел я? как барка какая-нибудь среди свирепых волн» (VI; 36-37) - жалуется Чичиков в разговоре с Маниловым; представляясь Тентетникову, Чичиков «уподобил жизнь свою судну посреди морей, гонимому отовсюду вероломными ветрами» (VII; 27); приехав к Бетрищеву, Чичиков повторяет эту самохарактеристику, вводя в нее еще и мотив терпения, принципиальный и для «многотерпеливого» гомеровского Одиссея: «Жизнь мою можно уподобить как бы судну среди волн, ваше превосходительство. Терпеньем спеленат и можно сказать, повит, будучи, так сказать, сам одно олицетворенное терпенье» (VII; 39); но максимального нагнетения этот мотив достигает в сцене разоблачения и ареста Чичикова в конце второго тома «Мертвых душ»: «Вся жизнь была точно вихорь буйный или судно среди волн, по воле ветров» (VII; 108); «Что ж за несчастье такое, скажите, - всякий раз, что как только начинаешь достигать плодов и, так сказать, уже касаться рукой... вдруг буря, подводный камень, сокрушенье в щепки всего корабля»; «За что ж такие удары? Разве и без того жизнь моя не была как судно среди волн? Где справедливость небес?» (VII; 111).

Итак, пространство, по которому путешествует Чичиков, вполне сопоставимо с античным эпическим гидротопосом - царством мертвых, причем оно более напоминает ирреальный фантастический мир «Одиссеи», не привязанный Гомером (речь идет о координатах путешествия Одиссея) к каким-либо географическим константам, чем рационализированное пространство «Энеиды» Вергилия, буквально перенасыщенное топографическими указаниями, руководствуясь которыми можно совершенно точно проследить Энеев путь по карте [19]. О неопределенности пространства в «Мертвых душах», невозможности выстроить маршрут Чичикова, назвать конкретное время года и вообще время действия поэмы уже писалось исследователями творчества Гоголя [20]. О ферменте алогизма, абсурдности в мирообразе «Мертвых душ» убедительно пишет Ю.В. Манн [21], причем отмеченное им взаимодействие рационалистического принципа структуры «Мертвых

душ» и алогизма корреспондирует с сочетанием сложной, почти математически выверенной композиции «Одиссеи» [22] и стихии фантастического в изображении путешествия Одиссея.

Таким образом, мы будем сравнивать пространство, в котором разворачивается эпический сюжет поэмы Н.В. Гоголя «Мертвые души» именно с гомеровской гидротопикой, тем более, что само заполнение этого пространства, точечные локусы, организующие траекторию пути Чичикова, то есть помещики и их усадьбы, могут быть сопоставлены с чудовищами, к которым попадает Одиссей. Разумеется, мы не хотим ни приравнивать каждого из помещиков к определенному персонажу Гомера, ни пытаться отождествить порядок расположения гомеровских чудовищ на пути Одиссея с последовательностью встреч Чичикова - думается, что и у Гомера, и у Гоголя главной закономерностью в этом отношении является отсутствие закономерности, - однако представляется не случайным возникновение в структуре образов помещиков при анализе их под нашим углом зрения ассоциаций, сближающих их с каким-либо из чудовищ Гомера или с определенной группой таковых. Эти ассоциации создают еще одну связь гоголевского пространства с гидротопикой «Одиссеи», организуя траекторию чичиковских скитаний по российскому морю подобно блужданиям Одиссея по морю-царству мертвых.

Следует оговорить трактовку образов помещиков как принадлежности гоголевской топологии. И здесь уместно обратиться к характеристике средиземноморского пространства, данной В.Н. Топоровым относительно «Энеиды» (хотя в характеристике гоголевского пространства мы выносим «Энеиду» за скобки, это не означает игнорирования типологически сходных с «Одиссеей» и вообще присущих античному эпосу параметров пространственной организации), исследователь отмечает в связи со спецификой топонимов в поэме Вергилия, что они «реализуют в «языке земли» то единство места и человека, которое так характерно для многих архаичных мифопоэтических традиций и в том числе для древних греков, столь полно и пластично выразивших это единство, самое нерасторжимость связи места и человека, взаимопроникновение «локального» и «антропного» и равновесие этих начал в целом, которое их соединение обозначает. В наиболее показательных случаях было бы тщетно попытаться определить направление зависимости: персонаж, мифологический герой, основатель-родоначальник, исторически отмеченная личность (в пределе и *божество места сего)* придает ценность месту и определяет его собой в той же мере, в какой само это место, «своя» земля, мать-матрица складывает самого человека *этого места»* [23]. Говоря о гоголевских помещиках, можно утверждать, что каждый из них вместе со своим поместьем, интерьером, деревней, пейзажем образует некий комплекс, своеобразное «антрополокальное единство» (термин

Топорова), генетически родственное древним представлениям о неразделимости человека и места; каждый помещик - как бы genius loci на своем клочке земли, на своем острове, так как если макротопос «Мертвых душ» сопоставим с морским пространством, то микротопосы - места обитания помещиков (каждый со своей флорой, фауной, со своей планировкой пространства, населением и пр.) - напоминают замкнутые, изолированные, вполне самодостаточные разбросанные в море острова. Об этой особенности «помещичьих локусов» упоминает и А.Д. Синявский: «<...> усадьбы с их владельцами - страны, острова в океане; всякий дом обрисован как замкнутая среда со своим специфическим, местным колоритом; как подобает в путешествиях, выдвинут географический принцип; лицо преподано преимущественно рельефом среды, интерьером, интерьер образует космос, сотканный из предметной материи <...>"[24]. Синкретичный, нерасчлененный характер этих антрополокальных единств и позволяет нам говорить об образах помещиков и их владений как в первую очередь о пространственном феномене в поэме «Мертвые души». Интересно, что в связи с рассуждениями о помещичьих локусах у Синявского возникает и мысль об изображении помещиков как «духов места» у Гоголя, и соображение о монструозности хтонического типа как доминанте этой группы образов, а также о принадлежности их к загробному миру, что придает им характер богов-первопредков, пенатов [25].

В качестве наиболее яркого примера гоголевского антрополокального комплекса, своеобразного острова с обитающим на нем существом, принадлежащим к загробному миру, рассмотрим эпизод Коробочки, чей образ окружен ореолом ассоциаций, могущих быть возведенными как к гомеровскому эпосу, как и к поэме Вергилия. А.Д. Синявский, автор многих тонких наблюдений над поэтикой «Мертвых душ», развернуто и доказательно сравнивает Коробочку с фольклорной Бабой-Ягой, богиней смерти [26]. Коррелятами же для Бабы-Яги в ритуально-мифологическом плане являются Кирка и Калипсо, изоморфные образы гомеровской «Одиссеи», связанные со схождением Одиссея и его спутников в Аид и с переживанием ими временной смерти и возрождения в новом качестве, то есть с лежащей в подтексте этих эпизодов «Одиссеи» структурной схемой обряда инициации, предводительницей которого является в русской традиции Баба-Яга, а в «Одиссее» черты ритуальной роли сохраняют Кирка и Калипсо [27]. Обряд инициации как таковой вообще является моделью многих повествовательных структур, не имеющих цели осознанной ориентации на схему инициации [28]; кроме того, для нас непринципиально доказательство наличия общей типологии инициации и путешествия Чичикова, хотя схождение в загробный мир или переживание временной смерти функционально приурочено к этому обряду; однако для нас является важной логика сопоставления Коробочки с Киркой и

Калипсо (особенно с первой), для которого дополнительным звеном и аргументом было сравнение Коробочки с Бабой-Ягой. Симптоматично в этом отношении то, что в «Перелицованной Энеиде» Котляревского Кумекая Сивилла, исполняющая в «Энеиде» Вергилия ту же роль проводницы Энея в царство мертвых, что и Кирка в «Одиссее», названа Ягой, описание же ее внешности и жилища явно ассоциативно фольклорному облику Бабы-Яги и виду «избушки на курьих ножках»:

Шел, шел... Ручьями пот горючий
На переносье лил с кудрей
Пробился через лес дремучий
И кое-что узрел Эней:
На курьей ножке стоя шатко,
Трухлявая такая хатка
Вертелась медленно кругом.
Троянец пересек лужайку
И тщетно выкликал хозяйку
Он, притулившись под окном.
В сердцах ломился долго в двери,
Был хатку с ножки рад спихнуть.
И пусть ее! По крайней мере
Хоть отзовется кто-нибудь!
Вдруг вышла бабища седая,
Заплесневелая, хромая,
Косматая, с клюкой в руках,
Была старуха конопата,
Суха, крива, коса, горбата
И - как в монисте - в желваках [29].

Все перечисленные персонажи - Кирка, Калипсо, Кумекая Сивилла и их славянский фольклорный эквивалент - Баба-Яга (то, что связь эта осознавалась как актуальная, подтверждает замена Котляревским Сивиллы именно на Бабу-Ягу; скорее всего, чувствовал эту связь и Гоголь) имеют прямое отношение к царству мертвых, что тоже работает на нашу гипотезу типологии образа Коробочки. Здесь можно отметить и очевидную различность отношения, например, Манилова и Коробочки к мертвым душам: если Манилов не придает им особого значения как реалии, то для Коробочки они уже «товар», и она надеется, что мертвые души «в хозяйстве-то как-нибудь понадобятся» (VI;53), то есть у Коробочки они впервые обретают онтологический статус. Характеристика Коробочки и ее локуса содержит известные параллели к образу Кирки (в переводе Жуковского - Цирцеи) в «Одиссее» Гомера. Это, во-первых, обилие в ее поместье животных, которые наделены человеческими качествами и метафорически соотносятся с людьми. Так, Чичиков не смог бы попасть в ворота, «если бы на Руси не было вместо швейцаров лихих собак, которые доложили о нем так звонко, что он поднес пальцы к ушам своим» (VI;43); далее следует развернутое сравнение псов с хором певцов (VI;44); на чиханье Чичикова гуляющий по двору Коробочки индюк «заболтал ему что-то вдруг и весьма скоро на своем странном языке, вероятно «желаю здравствовать», на что Чичиков сказал ему дурака» (VI;48). Собаки вместо швейцаров и музыкантов, говорящий индюк - все они напоминают заколдованных Цирцеей людей, обращенных в животных, охраняющих его жилище.

Мотив заколдованных животных поддержан и возникающей в эпизоде с Коробочкой аллюзией на превращение Киркой спутников Одиссея в свиней: предлагая Чичикову ночлег, Коробочка восклицает:

«Эх, отец мой, да у тебя-то, как у борова, вся спина и бок в грязи! где так изволили засалиться?» (VI;46). Это метафорическое превращение Чичикова в свинью отменено самой же Коробочкой, велевшей вычистить одежду Чичикова (ведь и Цирцея не смогла заколдовать Одиссея и была вынуждена предложить ему свою любовь и помощь). Аллюзия реализуется и в многократном упоминании свиньи в анализируемом эпизоде: во дворе Коробочки оказывается свинья с семейством; Коробочка мажет больную ногу свиным салом; свиное же сало она предлагает купить Чичикову, и даже среди помещиков, живущих рядом с ней, оказывается Свиньин.

Два других мотива, сопрягающих образ Коробочки с образом Цирцеи, возникают уже в слухах, порожденных в городе NN разоблачением Чичикова: это мотивы вооруженного нападения героя на волшебницу и их любовной связи. Одиссей в ответ на заклинания Цирцеи «<...> свой меч изощренный извлек и его, подбежав к ней, // Поднял, как будто ее умертвить вознамерившись» (149); просто приятная дама в своем рассказе о визите Чичикова к Коробочке изображает первого «вооруженным с ног до головы» (VI; 183) (и действительно, Чичиков возит с собой саблю «для внушения надлежащего страха кому следует» - VI;217), и визит этот выглядит в ее интерпретации как разбойное нападение. Чуть ранее, когда просто приятная дама упомянула имя Коробочки, между ней и дамой приятной во всех отношениях происходит следующий диалог: «Да что Коробочка, разве молода и хороша собою? - Ничуть, старуха. - Ах, прелести! Так он за старуху принялся» (VI; 183). Хотя это заключение является домыслом дам, однако Чичикову действительно был предложен ночлег в доме Коробочки (кроме нее - не считая вынужденной ночевки у Ноздрева - Чичиков не останавливался на ночь ни у одного из помещиков первого тома «Мертвых душ»), и более того - Коробочка предложила ему услугу, которая оказывалась ее покойному мужу - почесать пятки (и, отдавая Фетинье платье Чичикова для чистки, хозяйка уточняет способ чистки: «как делывали покойнику барину» - VI;47).

В прямой связи с эпизодом Коробочки находится эпизод Плюшкина, в котором прослеживаются особенно четкие ассоциации путешествия Чичикова как схождения в царство мертвых; Плюшкин как персонаж не имеет коррелятов в гомеровской поэме, однако его образ может быть соотнесен с изображением Харона в «Энеиде» Вергилия и в «Перелицованной Энеиде» И.П. Котляревского. Вергилий описывает Харона следующим образом:

> Воды подземных рек стережет перевозчик ужасный -
> Мрачный и грязный Харон. Клочковатой седой бородою
> Все лицо обросло - лишь глаза горят неподвижно,
> Плащ на плечах завязан узлом и висит безобразно.
> <...>Бог уже стар, но хранит он и в старости бодрую силу [30].

Сравним с описанием Плюшкина в «Мертвых душах»: здесь упоминается и щетинистость Плюшкина, из-за чего «весь подбородок с нижней частью щеки походил у него на скребницу из железной проволоки, какою чистят на конюшне лошадей» (VI; 116), и то, что «его маленькие глазки еще не потухнули» (VI; 116), наряд же его, так же как и у Харона, непривлекателен: «никакими средствами и стараньями нельзя было докопаться, из чего состряпан был его халат: рукава и верхние полы до того засалились и залоснились, что походили на юфть, какая идет на сапоги; назади вместо двух болталось четыре полы, из которых охлопьями лезла хлопчатая бумага. На шее у него тоже было навязано что-то такое, которого нельзя было разобрать: чулок ли, подвязка ли, или набрюшник, только никак не галстук» (VI;116).

Более развернуто и экспрессивно, чем у Вергилия, облик Харона, и особенно его одеяние, изображается Котляревским:

Явился перевозчик - грубый
И черномазый, как цыган;
Под стать арапу, толстогубый
И кислоглазый старикан.
Заплывши начисто сметаной,
Слипались веки беспрестанно.
Космат он был от колтуна.
Как войлок, борода свалялась.
Сердито голова вихлялась.
Бежала изо рта слюна.
Сорочка, стянута узлами,
Держалась на плечах с трудом,
Бечевкой скреплена местами,
Могла поспорить с решетом,
И эта рвань была на палец
Засалена, аж капал смалец;
Вконец обтерханы штаны;
Хоть выжми - мокрые онучи,
Сорочки дедовой не лучше,
Из постолов худых видны.
А пояс лыко заменяло [31].

Кроме параллели внешнего вида Плюшкина и Харона следует отметить и появление в связи с описанием его локуса мотива золотой ветви, принципиального в «Энеиде»: там золотая ветвь служит Энею своеобразным пропуском в царство мертвых, который он предъявляет Харону. Рефлекс образа золотой ветви находим в изображении сада Плюшкина: «Местами расходились зеленые чащи, озаренные солнцем, и показывали неосвещенное между них углубление, зиявшее, как темная пасть; оно было все окинуто тенью, и чуть-чуть мелькали в черной глубине его: бежавшая узкая дорожка, <...> перепутавшиеся и скрестившиеся листья и сучья, и, наконец, молодая ветвь клена, протянувшая сбоку свои зеленые лапы-листы, под один из которых забравшись, бог весть каким образом, солнце превращало его вдруг в прозрачный и огненный, чудно сиявший в этой густой темноте» (VI; 113). Сравним с описанием Вергилия:

В чаще таится
Ветвь, из золота вся, и листы на ней золотые,
Скрыт златокудрый побег, посвященный дольней Юноне,
В сумраке рощи густой, в тени лощины глубокой (6;136-139).

И далее, в эпизоде обретения Энеем золотой ветви, сопоставление ее с побегом омелы корреспондирует с гоголевской картиной березы, обвитой хмелем (тем более, что сама береза сравнивается с колонной, придавая античный колорит описанию сада Плюшкина):

Золота отсвет сверкал меж ветвей его темно-зеленых, -
Так средь зимы, в холода, порой на дереве голом
Зеленью чуждой листвы и яркостью ягод шафранных
Блещет омелы побег, округлый ствол обвивая.
Так же блистали листы золотые на падубе темном,
Так же дрожали они, дуновеньем колеблемы легким (6,204-209);

«Белый колоссальный ствол березы, лишенный верхушки, <...> круглился на воздухе как правильная мраморная, сверкающая колонна <...>. Хмель, глушивший внизу кусты <...> взбегал наконец вверх и обвивал до половины сломленную березу. Достигнув середины ее, он оттуда свешивался вниз и <...> висел на воздухе, завязавши кольцами свои тонкие, цепкие крючья, легко колеблемые воздухом» (VI;113).

И, наконец, ассоциативным образу золотой ветви представляется изображение иллюминации на празднике у помещика, которого автор рисует как антипода Плюшкина и как более характерное для Руси явление: «никому не является дикое и грозящее в сем насильственном освещении, когда театрально выскакивает из древесной гущи озаренная поддельным светом ветвь, лишенная своей яркой зелени, а вверху темнее и суровее и в двадцать раз грознее является чрез то ночное небо, и <...>, уходя глубже в непробудный мрак, негодуют суровые вершины деревьев на сей мишурный блеск, осветивший снизу их корни» (VI; 120).

Плюшкин как коррелят Харона по логике маршрута Чичикова как путешествия по загробному миру должен был появиться ближе к началу, а именно - к эпизоду Коробочки; однако он увенчивает собою цепочку помещиков первого тома «Мертвых душ». Несмотря на эту инверсию, он сохраняет черты функциональной характеристики Харона, ибо именно в его деревне крестьяне «как мухи мрут» (VI;99), и после эпизода посещения Чичиковым Плюшкина автор дает знаменитый эпизод воскрешения Чичиковым мертвых душ (VI; 135-139), то есть его размышления над списками, что очень напоминает заклинание теней умерших Одиссеем или беседы Энея в царстве мертвых; и возможность для связи образа Плюшкина и его локуса с этим эпизодом дает именно конечное положение гоголевского Харона в ряду помещиков первого тома.

Подведем итоги характеристики пространства в «Мертвых душах» Гоголя (в качестве репрезентативной его модели нами взят первый том поэмы, поскольку второй том являет собой вариацию более четко выраженных в первом томе параметров и в то же время имеет свои особенности, более связанные с развитием сюжета, чем с типологией

пространства). Пространство «Мертвых душ», определенное нами как пространство смерти, в своей организации и основных релевантных признаках корреспондирующее с царством мертвых в представлении древних, характеризуется хаотичностью и протяженностью; его доминанты: открытость, безграничность, нерельефность, а также рассыпанные по тексту поэмы сравнения, актуализирующие морские мотивы и вообще мотив воды, позволяют сопоставить топос «Мертвых душ» с эпическим морским топосом, тоже несущим в своем подтексте тему загробного мира.

Стихийность и неупорядоченность общей типологии пространства, макротопоса поэмы противопоставлена точечным антрополокальным комплексам - местам обитания помещиков, адекватным островам в море. Эти локусы-микрокосмы со своей флорой, фауной, ландшафтом, населением и со своим genius loci - помещиком, воплощающим и презентирующим свое место, ассоциативно соотнесены с островами, отмечающими маршрут путешествия Одиссея и с их жителями - хтоническими чудовищами, фантастическими существами и фольклорными персонажами. При достаточно четкой организованности космоса каждого острова само расположение их и порядок встреч Одиссея отличаются той же произвольностью, хаотичностью, которая является доминантой макротопоса - моря; это же можно утверждать относительно Чичикова.

Таким образом, в поэме «Мертвые души» мы имеем точечное художественное пространство, маркированное системой мотивов и параллелей из античных мифов и эпоса Гомера и Вергилия как царство мертвых. Однако характеристикой пространства, в котором развивается эпический сюжет, своеобразие гоголевской топологии не исчерпывается. Ю.М. Лотман пишет о сочетании в «Мертвых душах» точечного и линеарного пространства, противопоставляя их как локус помещиков и локус Чичикова [32]. Но на уровне пространства эпического сюжета дорога как локус Чичикова оказывается ненаправленной, подчиненной общему хаосу русского топоса и даже проявляет стремление к экстенсивности, распространению вширь: «дороги расползались во все стороны, как пойманные раки, когда их высыпят из мешка» (VI;60).

«Линеарное пространство может включать или не включать в себя понятие направленности. При наличии этого признака (образом линеарного направленного пространства, характеризующегося релевантностью признака длины и нерелевантностью признака ширины, в искусстве часто является дорога) линеарное пространство становится удобным художественным языком для моделирования темпоральных категорий («жизненный путь», «дорога» как средство развертывания характеристик во времени). В этом смысле можно провести различие между цепочкой точечных локализаций и линеарным пространством, поскольку первые всегда ахронны» [33] - пишет Ю.М. Лотман об

основных признаках двух типов пространства, реализуемых в поэме Гоголя «Мертвые души». Точечное пространство, тяготеющее к цикличности (путь по кругу, замкнутые локусы помещиков, повтор как средство характеристики топоса), является основой эпического сюжета поэмы, и сам путь Чичикова в рамках этого топоса подчиняется его законам. Но двуединый характер сюжета Гоголя в «Мертвых душах» (а именно, наличие авторского плана повествования, в котором настойчиво развивается перспектива предстоящего герою духовного пути возрождения) стимулирует появление и другого типа пространства, скорее метафорического, чем моделирующего реальное пространство [34], обусловленного развитием лирического сюжета поэмы и обретающего направленность, заданную в первую очередь временной организацией сюжета.

Если для эпического топоса категории времени и развития не являются принципиальными, то для линейного, векторного времени нет необходимости в определенном топосе: акцент смещается именно на начало развития характера - как героя, так и автора, - на авторскую рефлексию о своем герое и своем произведении. В качестве исследовательской перспективы можно отметить, что два типа пространства в «Мертвых душах» детерминируют сюжет или детерминированы им в зависимости от специфики сюжетной ипостаси - эпической или лирической, и происходит это на базе античной традиции, являющейся принципиальной для осмысления своеобразия поэмы Гоголя.

Литература

1. Егунов А. Н. Гомер в русских переводах XVIII - XIX веков. - Л., 1964. - С.346-353; Кожинов В.В. К методологии истории русской литературы // Вопросы литературы.-1968.-№ 5.- С. 73-77; Кошелев В.А. Эстетические и литературные воззрения русских славянофилов (1840 - 1850-е годы).-Л., 1984. Гл. «Мертвые души» Н.В. Гоголя в славянофильском истолковании. - С. 106-143; Синявский А.Д. В тени Гоголя // В кн.: Абрам Терц (А. Синявский) Собр. соч.: В 2 т.- М., 1992. Т. 2. С. 271-277; Манн Ю.В. В поисках живой души. «Мертвые души»: писатель - критика - читатель.-М., 1984. Гл. Спор Белинского и К. Аксакова.-С. 176-196.

2. Кошелев В.А. Эстетические и литературные воззрения русских славянофилов.- С. 127.

3. Петрова Н.В. Гомеровское видение мира и «Мертвые души» Н.В. Гоголя // Классическая филология на современном этапе. М., 1996. -С. 214; 227.

4. Белинский В.Г. Избранные эстетические работы: В 2 т. М., 1986. - Т. 1.-С. 97

5. Аксаков К.С. Объяснение // В кн.: Аксаков К.С. Эстетика и

литературная критика. - М., 1995.-С. 91.

6. Переписка Н.В. Гоголя: В 2 т.-М., 1988. Т 1-С 222, 224.

7. Гоголь Н.В. Поли. собр. соч.: В 14 т.-М -Л.: Изд. АН СССР, 1937-1952. Т. VIII.-С. 238. В дальнейшем произведения Гоголя цит. по этому изд. с указанием тома и страницы в скобках в тексте работы.

8. Там же Т. 1. - С. 146

9. Там же. Т. 1.С. - 156-157.

10. Альтман М.С. Заметки о Гоголе // Русская литература,-1963.-№ 1.-С. 142.

11. Жуковский В.А. Эстетика и критика.-М., 1985.-С. 56-57, 71, 77-78, 97-99.

12. Альтман М.С. Заметки о Гоголе. - С. 143.

13. Синявский А.Д. В тени Гоголя. - С. 274.

14. Янушкевич А.С. Этапы и проблемы творческой эволюции В.А. Жуковского.-Томск, 1985.-С. 272-273.

15. Вайскопф М. Сюжет Гоголя. Морфология. Идеология. Контекст.-М., 1993. - С. 441.

16. Толстой И.И. Возвращение мужа в «Одиссее» и в русской сказке // В его кн.: Статьи о фольклоре.-М., 1966. - С. 67.

17. Топоров В.Н. Эней - человек судьбы. - М., 1993.Ч. 1.-С. 13.

18. Одиссея (пер. В А. Жуковского) // Жуковский В.А. Собр. соч.: В 4 т.-М.-Л., 1960. Т. 4.-С. 170-171. В дальнейшем текст «Одиссеи» цит. в пер. Жуковского по этому изд. с указанием страницы в тексте работы.

19. См. об этом: Топоров В.Н. Эней - человек судьбы. Гл. 1.-С. 5-24.

20. См., например: А. Белый. Мастерство Гоголя.-М., 1996.-С. 97-98; Анненский И.Ф. Художественный идеализм Гоголя // Анненский И.Ф. Книги отражений.-М.: Изд. АН СССР, 1979. - С. 223-224.

21. Манн Ю.В. Поэтика Гоголя.-М., 1978. - С. 276 и далее.

22. См. об этом: Гордезиани Р.В. Проблемы гомеровского эпоса. - Тбилиси, 1978.- С. 111 и далее.

23. Топоров В.Н. Эней - человек судьбы. - С. 43.

24. Синявский А.Д. В тени Гоголя. - С. 231.

25. Там же. - С, 248, 253.

26. Там же. - С. 252-254.

27. См. об этом: Гиндин Л.А. Ритуально-мифологический смысл десятой песни «Одиссеи» // Balcanica: Лингвистические исследования. - М., 1979. - С. 190-201; Он же: Лингвофилологический анализ X песни «Одиссеи» и некоторые принципы гомеровской поэтики // Античная культура и современная наука. - М., 1985. - С. 95-98.

28. См.: Мифы народов мира. Т. 1. - С. 543-544.

29. Котляревский И.П. Энеида //Котляревский И.П. Сочинения.-Л., 1986. - С. 95.

30. Вергилий. Энеида (пер. С. Ошерова под ред. Ф. Петровского) // Вергилий. Буколики. Георгики. Энеида. - М., 1979 . -С. 298-304. В

дальнейшем «Энеида» цит. по этому изд. с указанием номера книги и стиха в скобках в тексте работы.

31. Котляревский И.П. Энеида. - С. 106-107.

32. Лотман Ю.М. Художественное пространство в прозе Гоголя // Лотман Ю.М. О русской литературе. Статьи и исследования (1958-1993).-СПб, 1997. - С. 624.

33.Там же. - С. 622-623.

34. См. об этом: Лотман Ю.М. Цит. соч. - С. 622

В.А. Доманский

Архитектурные образы в поэме Н.В.Гоголя "Мертвые души"

Одним из основных способов организации художественного пространства в поэме «Мертвые души» являются образы архитектуры - непременный атрибут всех авторских описаний - от усадеб помещиков до губернского города в целом. Кроме того, дом и его внутреннее убранство выполняют и характерологическую функцию персонажей.

Так, у мечтательного Манилова, бесхозяйственного, но претендующего на исключительность и романтическую изысканность, «одинокий дом стоит на юру, то есть на возвышении, открытом всем ветрам, каким только вздумается подуть». Претензии хозяина на образованность и вкус очень тонко подмечают следующие детали: клумбы в английском стиле «с кустами сирени и желтых акаций» и беседка «с плоским зеленым куполом, деревянными голубыми колоннами и надписью: «Храм уединенного размышления»[1]. Под стать Манилову и его «кабинет». Даже его описание автор начинает почти теми же словами, какими представляет портрет своего героя: «Комната была, точно, *не без приятности*» (33). (Сравнить: «черты лица его были *не лишены приятности*». - Курсив мой. - В.Д.). Как и при описании всех остальных комнат Манилова, так и в данном описании автор иронически подмечает отсутствие у хозяев дома подлинного вкуса и даже стремления к элементарным удобствам: вся обстановка передает вечное желание Манилова «наблюсти деликатность», то есть произвести впечатление, вместе с тем «кабинет» мало соответствует его прямому назначению: «... стены были выкрашены какой-то голубенькой краской вроде серенькой, четыре стула, одно кресло, стол, на котором лежала книжка с заложенною закладкой <...> несколько исписанных бумаг, но больше всего было табаку. Он был в разных видах: в картузах и в табачнице, и, наконец, насыпан был просто кучею на столе» (33).

Следует заметить, что характерная деталь в описании интерьера домов помещиков и образа их жизни - куча. У Манилова это куча золы

- символ его пустых мечтаний: жизнь проходит бессмысленно, сгорает бесполезно, остается только зола.

Куча Коробочки - знаменитый ее комод, в котором в «пестрядевых мешочках» среди «белья да ночных кофточек, да нитяных моточков, да распоротого салопа» она прячет денежки. Комод, со всем имеющемся в нем хламом, и жадное, бесполезное накопительство денег как нельзя лучше символизирует «дубиноголовую помещицу», ищущую во всем копеечную выгоду.

Куча Ноздрева - его сабли, ружья, турецкие кинжалы, шарманка, трубки, чубуки, карты, набор вин, псарня, обед, который готовил его повар, руководствуясь «каким-то вдохновением», кладя в приготовляемое все, что попадется под руку. Весь этот сумбур указывает на «кучу талантов» героя, человека с бойким, неуемным характером, в котором намешано столько всего безо всякого чувства меры.

Куча Собакевича - «тяжелого и беспокойного свойства» мебель в его кабинете, луккуловы обеды, с бараньим боком, «начиненным гречневой кашей, мозгом и ножками», «индюком с ростом в теленка, набитым всяким добром: яйцами, рисом, печенками и невесть чем, что все ложилось комом в желудке» (103).

Но самая знаменитая куча в кабинете Плюшкина, являющаяся своего рода эмблематикой мира «Мертвых душ», этого хаоса, в котором жизнь погрязла, запуталась в «потрясающей тине мелочей».

Если об «архитектурных достоинствах» «небольшого домика» Коробочки и дома Ноздрева с крыльцом автор нам ничего не говорит, обращая лишь внимание на их интерьеры, то на домах Собакевича и Плюшкина он останавливается специально. В доме Собакевича, как и в описании крестьянских построек, все говорит о прочности и долговечности и каком-то «неуклюжем порядке», что образно характеризует этого героя с говорящей фамилией и к тому же всей своей фигурой и «манерами» похожего на «медведя средней величины». Приведем полностью это репрезентативное описание дома Собакевича: «...посреди виднелся деревянный дом с мезонином, красной крышей и темно-серыми или, лучше, дикими стенами, -дом вроде тех, как у нас строят для военных поселений и немецких колонистов. Было заметно, что при постройке его зодчий беспрестанно боролся со вкусом хозяина. Зодчий был педант и хотел симметрии, хозяин - удобства и, как видно, вследствие того заколотил на одной стороне все отвечающие окна и провертел на место их одно маленькое, вероятно понадобившиеся для темного чулана. Фронтон тоже никак не пришелся посреди дома, как ни бился архитектор, потому что хозяин приказал одну колонну сбоку выкинуть, и оттого очутилось не четыре колонны, как было назначено, а только три» (96-97).

Совсем иным выглядит дом Плюшкина (его автор называет «дряхлым инвалидом»). В отличие от дома Собакевича, который

несмотря на свою неуклюжесть выглядел постройкой прочной, добротной, «странный замок» Плюшкина (эпоха рыцарства ушла, а теперь предстала в виде пародии) говорит о страшном запустении в усадьбе его хозяина. Читатель невольно обращает внимание на прохудившуюся крышу, «нагую штукатурную решетку» стен, окна, закрытые ставнями или забитые досками. Вместе с тем многие детали, и прежде всего бельведеры на крыше, «уже пошатнувшиеся» и «лишенные когда-то покрывавшей их краски» (116), свидетельствуют о прежних, каких-то привлекательных временах в жизни Плюшкина. Сейчас жизнь заглохла. Подслеповаты не только два из оставшихся открытыми окон, тьма и мрак и в душе героя, превратившегося в «*прореху на человечестве*».

Дополняют представление о самих персонажах и детали интерьера комнат героев: у Плюшкина все свидетельствует о полной победе старости и даже смерти над молодостью и жизнью. Сам хозяин дома, «не то ключник, не то ключница» превратился в ненужную ветошь этого «странного замка», хаотического склада нелепых вещей.

При помощи описаний интерьера дома Гоголь не только представляет читателю своих героев. Иногда вещи, как в кабинете Собакевича, являются своеобразными двойниками их владельцев: «все было прочно, неуклюже в высшей степени и имело какое-то странное сходство с самим хозяином дома: в углу гостиной стояло пузатое ореховое бюро на пренелепых четырех ногах, совершенный медведь. Стол, кресла, стулья - все было самого тяжелого и беспокойного свойства, - словом, каждый предмет, каждый стул, казалось, говорил: «И я тоже Собакевич!» или «И я тоже очень похож на Собакевича!» (99).

В некоторых случаях интерьер не только представляет читателю бытовую среду и героев произведения, но и приобретает характер широкого философского звучания. Так, в комнате, куда поместила Коробочка на ночлег Чичикова, обвешанной «старенькими полосатыми обоями» и старинными зеркалами между окон «с темными рамками в виде свернувшихся листьев» (46), между картинами с изображением птиц «висел портрет Кутузова и писанный масляными красками какой-то старик с красными обшлагами на мундире, как нашивали при Павле Петровиче» (49). Деталь очень интересная: пошлому быту современности задается исторический и даже героический контекст.

Героическая история взирает на «холодные, раздробленные, повседневные характеры» и в гостиной Собакевича. Здесь среди картин, изображающих дородных греческих полководцев, «гравированных во весь рост», находится портрет известного героя войны 1812 года - Багратиона. Правда, отечественная история здесь представлена в виде лубка, адаптированная к быту: поэтому Багратион изображен «тощим, худеньким, с маленькими знаменами и пушками внизу и в самых узеньких рамках» (98).

Героическое, «илиада» здесь одновременно и напоминает и об утраченном богатырстве, звучит как упрек современности («Багратион с орлиным носом глядит со стены чрезвычайно внимательно» на торг Чичикова и Собакевича) и пародируется в его новом травестийном виде, как бы «сходит с картин на землю» [2]. «Военные действия» ведут дети Манилова с героическими именами - Алкид и Фемистоклюс, - которые сводятся к тому, что Фемистоклюс кусает Алкида за ухо. С бесстрашным, отчаянным храбрецом, неким поручиком, вдохновляемым на битву самим Суворовым, сравнивается Ноздрев в «батальной сцене» с Чичиковым, которая неожиданно возникает после мошеннической игры «исторического человека» в шашки.

Обращается автор к архитектуре и для описания быта, а через него и бытия, нравов губернского города. Причем эти описания «полусмешные, полусерьезные», что создает особый комический эффект в соответствии с авторским способом изображения действительности - «смеха сквозь слезы».

Это чувствуется уже в первом таком описании - представлении номера Чичикова, «покоя» в губернской гостинице с «тараканами, выглядывающими, как чернослив, из всех углов» (8), а также экстерьера гостиницы в целом, отвечающей, по словам автора, вполне ее «внутренности». Все здесь говорит об отсутствии вкуса, халатности хозяев, неуютности: и непомерная длина гостиницы, напоминающей казарму, и неоштукатуренные «грязноватые кирпичики» нижнего ее этажа, и наводящая тоску «вечная желтая краска». Дополняет картину опереточный сбитенщик у самовара «из красной меди и лицом таким же красным, как самовар» (8).

Изрядную долю сарказма приобретает смех Гоголя при описании «экстерьера и интерьера» губернского города. Дома однообразные «в один, два и полтора этажа, с вечным мезонином», которые местами «казались затерянными среди широкой, как поле, улицы и нескончаемых деревянных заборов» (11). Особенно много безвкусицы и пошлости в нелепых вывесках, «украшавших» магазины и дома. «Приукрашенная» природа в городе, в отличие от полудикого, «неистового сада» Плюшкина, чахнет и умирает, не случайно автор, рассказывая о губернском саде, указывает не на зелень деревьев, а на зеленую краску подпорок к ним. Получается, что неживое дерево и живое как бы поменялись местами.

Авторская ирония сменяет сарказм и при описании дома присутственных мест: «большой трехэтажный каменный дом, весь белый, как мел, вероятно для изображения чистоты душ помещавшихся в нем должностей» (145-146). Здесь Гоголь обращается к излюбленному приему травестирования античности: председатель палаты присутственных мест, по своему желанию продлевающий или удлиняющий присутствие, уподобляется Зевсу, «длившему дни и

насылавшему быстрые ночи» (144), «канцелярские крысы», - жрецам Фемиды. Причем Фемида здесь представлена, по словам самого создателя поэмы, «в неглиже и халате»: «Ни в коридорах, ни в комнатах взор их [Чичикова и Манилова] не был поражен чистотою. Тогда еще не заботились о ней, и то, что было грязно, так и оставалось грязным, не принимая привлекательной наружности» (146).

Едкий смех Гоголя создается при помощи приемов аллюзии, карикатуры, шаржирования, пародирования. Вместо портретов чиновников читатель видит «наклонившиеся головы, широкие затылки, фраки, сертуки губернского покроя и даже просто какую-то светло-серую куртку <...>, которая, своротив голову набок и положив ее почти на серую бумагу выписывала бойко и замашисто какой-нибудь протокол» (146).

Совсем иной характер использования образов архитектуры и интерьера во 2 томе «Мертвых душ». Меняется пафос повествования и его топос. В описаниях пейзажей, в особенности вида, который открывается с балкона дома Тентетникова, появляется невиданный простор и свобода, а с ними -ощущение полета и восторга. Сам автор не сдерживается и от лица некого условного персонажа - «гостя», который мог очутиться в этих местах, произносит: «Господи, как здесь просторно!» (265). В описании дворянских усадеб, лирических пейзажей Гоголь здесь уже выступает как прямой предшественник Тургенева; за поэтическими описаниями - обобщенный образ родины, России.

Архитектурные описания органично входят в пейзажные, создавая ощущение единства природного и человеческого бытия, поэзии «дворянских гнезд», которая не могла быть изображена в условиях «ада» первого тома, пошлой среды и осколочности, раздробленности целостной картины жизни. Показательно, что пейзаж, плавно переходящий в описание усадьбы Тентетникова, увенчивается изображением церкви с золочеными крестами, как бы подчеркивая эту устремленность всего земного бытия к небу, Богу: «И над всем этим собраньем дерев и крыш возносилась свыше всего своими пятью позлащенными, играющими верхушками старинная деревенская церковь. На всех ее главах стояли золотые прорезные кресты, утвержденные золотыми прорезными же цепями, так что издали казалось - висело на воздухе ничем не поддержанное, сверкавшее горячими червонцами золото» (264).

Отличительная особенность 2-го тома «Мертвых душ» - новый способ организации пространства - природа и творимая человеком «вторая природа» -архитектура - составляют единство, в основе которого порядок, чувство меры и целесообразность. В первую очередь это чувствуется при описании усадеб генерала Бетрищева и Костанжогло. Каждое из описаний подчеркивает характерную особенность хозяина. «Кудряво богатый фронтон генеральского дома,

опиравшейся на восемь коринфских колонн» и «двор чистый, подобен паркету» (295) - величественность и торжественность всей фигуры и поведения «картинного генерала, которыми так богат был знаменитый двенадцатый год». Деревня Костанжогло не случайно сравнивается с городом, так живописно и богато «высыпалась она множеством изб на трех возвышениях, увенчанных тремя исполинскими скирдами и кладями» (317). Во всем чувствуется стремление к порядку, добротности и рачительности самого владельца усадьбы. Эта добротность и хозяйственность была и в имении Собакевича, но там совершенно отсутствовал вкус и красота, без чего не может быть одухотворенности жизни.

Эти две категории эстетического и этического, полезного находятся в центре диалога между Чичиковым и Костанжогло в 4-ой главе 2-го тома. Последний, иронизируя над чичиковским пониманием красоты, замечает, что красота не существует сама по себе, она всегда целесообразна и в человеческой деятельности определяется «надобностью и вкусом». В этой связи он приводит пример из области градостроительства: «лучшие и красивее до сих пор города, которые сами построились, где каждый строился по своим надобностям и вкусам. А те, которые выстроились по шнурку, - казармы казармами...» [342].

Эта мысль о целесообразности красоты, необходимости соединения красоты и пользы наиболее полно раскрывается именно в описании имения и всей деятельности Костанжогло. Те же, кто отрывает одно от другого, как, например, Хлобуев, предстают перед читателем как пустые прожектеры, объясняющие свои неудачи особой ментальностью русского человека. Образованный, не лишенный «познанья людей и света», Хлобуев тем не менее довел свое имение до разорения, так как в нем отсутствовал здравый, практический ум и желание трудиться. Все его хозяйство - «смешение нищеты с блестящими безделушками» (345). Несмотря на то, что все дома крестьян были «заплата на заплате», в его доме многое поражало «поздней роскошью: «Какой-то Шекспир сидел на чернильнице; на столе лежала щегольская ручка слоновой кости для почесывания себе самому спины» (345).

Духовный сон, бездействие героев Гоголь ярче всего показывает через описание обстановки. Так, Тентетников, впав в душевную апатию и скуку, полностью запустил свой дом: «В доме завелась гадость и беспорядок. Половая щетка оставалась по целому дню посреди комнаты вместе с сором. Панталоны заходили даже в гостиную. На щеголеватом столе перед диваном лежали засаленные подтяжки, точно какое угощенье гостю, и до того стала ничтожной и сонной его жизнь, что не только перестали уважать его дворовые люди, но чуть не клевали домашние куры» (283). Нельзя не заметить, как много в приведенном нами фрагменте поэмы общего с описанием обстановки квартиры Обломова на Гороховой.

Но стоило приехать к Тентетникову деятельному Чичикову, возродить в нем надежду на счастье, как все в доме преобразилось: «Половина его, дотоле пребывавшая в слепоте, с заколоченными ставнями, вдруг прозрела и озарилась. <...> Все приняло вид чистоты и опрятности необыкновенной. Нигде ни бумажки, ни перышка, ни соринки» (286).

Гоголь не случайно называл себя бытописателем. Быт он возводил до уровня Бытия как способа и образа жизни человека. Ничто в России не требовало (и не требует сегодня) столько ежедневного труда, даже богатырства, как преобразование нашего заскорузлого быта, разумного, хозяйственного обустройства «экстерьера и интерьера» наших городов и деревень, усадеб и домов в соответствии с эстетическими и этическими нормами жизни. И эта мысль настойчиво проходит через все сохранившиеся главы второго тома.

Література

1. Гоголь Н.В Собр.соч. В 6 т. Т. 5.- М., 1953. - С.23. Дальнейшие ссылки в тексте на это издание. В скобках указывается страница.

2. Золотусский И.П. Мертвые души//Исповедь Зоила.-М.,1989.-С. 311

Т.А.Тулина

Категория внешнего и внутреннего в художественной концепции "Мертвых душ" Н.В.Гоголя

Под категорией понимается "общее понятие, отражающее наиболее существенные свойства и отношения предметов, явлений объективного мира" (Словарь иностранных слов 1981: 226). Каждая наука имеет систему своих категорий, и "ни один познавательный процесс не совершается без участия категорий" (Кондаков 1971: 210). Поскольку художественную литературу справедливо считают человековедением, познание наиболее существенных свойств объектов этой науки - человека во всем его многообразии - с необходимостью предполагает наличие в ее системе категорий внешнего как чувственно воспринимаемого и внутреннего, познание которого не дается непосредственно, а "получается в результате мыслительной деятельности, перерабатывающей с помощью методов абстракции, анализа, синтеза, обобщения, умозаключения и др. донесения органов чувств" (Кондаков 1971: 77).

Поражает мастерство, с каким Гоголь умеет передать внутренний мир персонажа через метко схваченные внешние детали, а в иных

случаях заставить читателя произнести уничтожающий приговор герою, у которого все внутреннее сводится к внешнему. Естественно, что среди ключевых слов поэмы видное место занимают слова "внешность", "наружность", "вид", "лицо", "очи", "взгляд", "поверхностный", "внутренний" и другие, помогающие осуществить названный творческий принцип автора, приложенный им и к самому себе. В начале VII-ой главы он говорит: "И долго еще определено мне чудной властью идти об руку с моими странными героями, *озирать* всю громадно-несущуюся жизнь, *озирать* ее сквозь *видный* миру смех и *незримые,* неведомые ему слезы?". С необычайной четкостью выявлена здесь дисгармония внешнего и внутреннего, в которой постоянно пребывает глубоко страдающий писатель, "дерзнувший вызвать наружу все, что ежеминутно *пред очами,* и чего *не зрят* равнодушные очи".

Творческая манера Гоголя сродни манере художников-импрессионистов, стремящихся передать мгновенное зрительное впечатление; с этой целью он вводит слова "на взгляд", "на первый взгляд"; так, в обширном сложном синтаксическом целом /гл.II/, содержащем в качестве зачина предложение "Один Бог разве мог сказать, какой был характер Манилова", развертка начинается предложением *"На взгляд* он был человек видный, черты *лица* его были не лишены приятности"; характеристика белокурого спутника Ноздрева в главе IV предваряется словами "на первый взгляд".

Для Гоголя очень важно донести до читателя информацию, считываемую с лица персонажа. Его галерея помещиков, чиновников — это прежде всего галерея лиц, способных рассказать о многом. Так, Чичиков наделен нарочито усредненной внешностью, позволяющей ему легко снискать расположение самых разнообразных персонажей: "В бричке сидел господин, *не красавец,* но и не дурной наружности..." (гл.I). Писатель четко отмечает сходство почетных чиновников в городе с Чичиковым: "...толстые или такие же, как Чичиков, то есть не так, чтобы слишком толстые, однако ж и не тонкие... *Лица* у них были полные и круглые...". Замечательна перекличка внешнего и внутреннего в продолжении характеристики этой группы чиновников: "*черты лица* больше закругленные и крепкие" - уж если сядут где, то сядут надежно и крепко, так что скорей место затрещит и угнется под ними" (речь идет о чиновничьем месте); *"наружного блеска* они не любят". Актуальное членение последнего предложения с акцентированным, вынесенным в самое начало распространенным дополнением ("наружного блеска") заставляет читателя предположить, что дальше речь пойдет о каком-то внутреннем блеске, который им по душе. И Гоголь буквально ошарашивает вторым членом противопоставления: "зато в шкатулках благодать божия". Комический эффект этого пассажа заключается в том, что "внутреннее" оказывается не в человеке, а в неодушевленном предмете -в шкатулке, которая сама по себе является внешним атрибутом человека,

а это уж не безобидный юмор, а гораздо более грозное оружие -сатира, то есть горький смех над человеком, в котором не обнаружилось собственно человеческого. Вот где начинаются мертвые души, числящиеся живыми, но не в ревизской сказке, а в самой чиновничьей России.

Среди множества чиновничьих лиц в поэме невозможно найти ни одного хоть сколько-нибудь привлекательного, а непривлекательных и даже отталкивающих - сколько угодно; "палатские чиновники особенно отличались невзрачностью и неблагообразием. У них были *лица* точно дурно выпеченный хлеб: щеку раздуло в одну сторону, подбородок покосило в другую, верхнюю губу взнесло пузырем, которая в прибавку к тому, еще и треснула; словом, совсем некрасиво" (гл.XI). Престарелый повытчик, под началом которого начинал свою карьеру Чичиков, "никогда в жизни не явивший *на лице* своем усмешки", обладал "черство-мраморным лицом". Казалось бы, вторая часть сложного эпитета настраивает на восприятие такого лица в положительном ключе (вспомним знаменитый "мрамор чела"); однако Гоголь быстро рассеивает эту иллюзию, упомянув о частых рябинах и ухабинах, истыкавших его лицо (гл. XI). Тем самым в смысловой структуре второго члена сложного эпитета "черство-мраморный" погашаются семы "красивый", "благородный", а актуализируются семы "твердый", "каменный", поддержанные соседством с первой частью эпитета "черствый" и содержащимся в контексте выразительным определением "...образ какой-то каменной бесчувственности и непотрясаемости".

Лица губернских чиновников, даже самых высокопоставленных, мягко говоря, не отмечены печатью интеллектуальности, и если Гоголь упоминает о мыслительном процессе чиновника, то делает это не без издевки: "...почтмейстер ... взявши в руки карты, тот же час выразил *на лице* своем *мыслящую физиономию*, покрыл нижнею губою верхнюю (также внешний знак внутренней сосредоточенности - Т.Т.) и сохранил такое положение во все время игры" (гл.I). Характерно, что не серьезное дело вызвало у почтмейстера напряжение мысли, а вист - карточная игра, помогающая скоротать праздное время. Вист в поэме - не случайная деталь; он характеризует быт чиновничьего мира, в котором роднит людей не внутренняя близость, а случайное внешнее обстоятельство: "человек, вкусивший с ними хлеба-соли или просидевший вечер за вистом, уже становился чем-то близким" (гл. VIII), - таким опосредованным способом автор внушает читателю мысль об отсутствии в этом мирке собственно внутренних, духовных связей между ее членами, где душа - настолько невостребуемый предмет, что о ее существовании могут вспомнить только со смертью человека, как это случилось после внезапной смерти прокурора. Он "был уже одно *бездушное* тело. Тогда только с соболезнованием узнали, что у покойника была, точно, душа" (гл. X); мотивировку, что он "по скромности своей никогда ее не

показывал", следует понимать, разумеется, в ироническом смысле.

Лукавый юмор Гоголя сквозит в описании площади, где располагались присутственные места, и самих этих учреждений, причем автор как бы невзначай создает у читателя нелестное мнение об их чиновниках, преподнося ему позолоченную пилюлю в виде заведомо неправдоподобного гармонического сочетания внешнего вида здания и внутренних качеств его обитателей: упоминается "большой трехэтажный каменный дом, весь белый, *как мел,* вероятно, для изображения *чистоты душ* помещавшихся в нем должностей" (гл. VII). В процессе развертывания дискредитации этих особ автор прибегает к синекдохе, умаляющей (если не зачеркивающей вовсе) весомость эпитета "неподкупные", адресованного не самим "жрецам Фемиды", а лишь их головам, вдобавок - в дискредитирующем контексте: "Из окон второго и третьего этажа высовывались *неподкупные головы жрецов Фемиды* и в ту же минуту прятались опять: вероятно, в то время в комнату входил начальник". Коллизия внешнего-внутреннего продолжает занимать автора, и он, прибегнув к очень мягко окрашенному юмором эвфемистическому обороту, играет на сопоставлении видимого и сущего: "Чичиков и Манилов вступили в темный коридор. Ни в коридорах, ни в комнатах *взор* их не был поражен чистотою. Тогда еще не заботились о ней: и то, что было грязным, так и оставалось грязным, не принимая *привлекательной* наружности". И образное завершение сказанного: "Фемида просто, какова есть, в неглиже и халате принимала гостей".

Гоголевский принцип раскрытия образа героя через диалектику внешнего и внутреннего находит свое художественное воплощение и в галерее образов помещиков. Так, сладкая до приторности "приятность черт" Манилова в сочетании с преувеличенной слащавой любезностью его речи и манер служит лишь внешней оболочкой, прикрывающей внутреннюю бессодержательность. Как тонко замечено А.А.Кожиным (Кожин 1991:149), Гоголь в описании деталей портрета использует слова, содействующие воссозданию внешнего сходства героев с предметами, которые не вызывают какого-либо представления о проявлении духовного начала: Манилов имел глаза, "сладкие как сахар" и т.д. "У всякого есть свой задор, - пишет Гоголь, перечисляя различные пристрастия (гл. II), - но у Манилова ничего не было". Пустота этой "мертвой души" дает себя знать в ряде эпизодов поэмы; напомним хотя бы его совершенную неспособность вникнуть в странную просьбу Чичикова, которая вызвала у него реакцию озадаченного младенца: "как разинул рот, так и остался с разинутым ртом в продолжение нескольких минут"; затем он "сконфузился и смешался" и наконец "совершенно растерялся".

Открывает рот и Коробочка, не кончив речи о том, что мертвые души "может, в хозяйстве-то как-нибудь под случай понадобятся...".- знаменательное совпадение?.. Это внешнее проявление прямо соотносит-

ся с ее умственной ограниченностью, крепколобостью и "дубинноголовостью", которая даже находчивого в умении убеждать Чичикова довела до такого состояния, что он был "весь в поту, как в реке" (гл. III).

Буйный, неуемный характер Ноздрева как нельзя лучше гармонирует с его внешностью. *В лицах* таких разбитных малых "всегда видно что-то открытое, прямое, удалое", но удальство и бешеная напористость героя настолько переходит все границы, что "густые и очень хорошие *бакенбарды"* Ноздрева нередко "превращались в одну, и то довольно жидкую". Обратим внимание, на что преимущественно была направлена создавшая его сила: "полные *щеки* его так хорошо были сотворены и вмещали в себе столько растительной силы, что бакенбарды скоро вырастали опять, еще лучше прежних" (гл.IV), т.е. вопрос о приоритетах был решен в пользу чисто внешнего начала.

Точно так же природа распорядилась и в отношении Собакевича: не употребляла никаких мелких инструментов, рубила сплеча, хватила топором раз, другой, "большим сверлом ковырнула глаза и, не обскобливши, пустила на свет" (гл. V). И если верно говорят, что глаза -зеркало души, то какую же душу могли отразить так сработанные глаза? Общее сходство с медведем и его повадками (привычкой беспрестанно наступать на ноги и др.) подчеркивает животное начало в этом человеке, чему способствует и "зоологическая" фамилия. По мысли Л.И.Ереминой (Еремина *1987:* 66), сближение человеческого мира с животным составляет "глубинный образ, центр всей художественной системы Гоголя". Показателен эпизод слушания Собакевичем пространной речи Чичикова: "хоть бы что-нибудь похожее на выражение показалось *на лице* его. Казалось, в этом теле совсем не было души, или она у него была, но вовсе не там, где следует... и закрыта такою толстою скорлупою, что все, что ни ворочалось на дне ее, не производило решительно никакого потрясения на поверхности".

Внешнее и внутреннее у Плюшкина взаимодополняют друг друга в обеих его ипостасях: когда он был только бережливым хозяином, в глазах был *виден* ум, "опытностью и познанием света была проникнута *речь* его", к столу он являлся в *опрятном* сюртуке (гл. VI). Но когда простая бережливость переросла в неимоверную скупость, и то и другое изменилось до неузнаваемости: фигура в платье "совершенно неопределенном" показалась сначала ключницей, потом ключником, у которого весь *подбородок* с нижней частью *щеки* походил "на скребницу из железной проволоки, какою чистят на конюшне лошадей"; маленькие *глазки* бегали из-под высоко выросших бровей, как мыши, опасающиеся кота или шалуна мальчишки. Гоголь пространно описывает наряд, по которому хозяина можно было вполне счесть за нищего. Былая приветливость обернулась вызывающей неприветливостью, эмоции исчезли, даже радость, вызванная готовностью Чичикова совершить

сделку себе в убыток, "так мгновенно показавшаяся *на деревянном лице* его, так же мгновенно и прошла, будто ее вовсе не было".

Любопытную позицию занял Гоголь, пытаясь дать объяснение замечательному впечатлению, которое Чичиков произвел на дам: (гл. VIII) он отказывается описать их *душевные качества*, с одной стороны, из "неограниченного почтения к супругам сановников" (это уже намек на возможность нелестных характеристик), а с другой стороны, его сковывает робость, "совсем не подымается перо", в чем тоже можно усмотреть аналогичный намек, - и автор решает ограничиться сугубо внешним: "разве слова два *о наружности* и о том, что *поповерхностней*". Однако не следует это заявление принимать на веру. Говоря так, Гоголь лукавит с читателями, ибо через описание мелочей их времяпрепровождения, этикета, нелепых поводов для серьезных ссор, "сильных сцен" по поводу занятия первых мест, беспощадного осуждения всяких слабостей и в то же время умения тайно от мужа переживать "какое-нибудь то, что называют другое – третье", да еще с развернутым описанием их "необыкновенной осторожности и приличия в словах и выражениях", совершенно смехотворных, - через все это отличнейшим образом просматриваются весьма неблаговидные внутренние качества этих дам, которые особенно ярко проявились, когда разнеслась весть о "миллионщике". В тех эпизодах IX главы, где дамы, прослышав о загадочной покупке Чичикова, отправились бунтовать в город, юмор, с каким Гоголь живописал их вначале, переходит в откровенный гротеск, и для читателя не остается сомнений в том, что эта "партия", насевшая не без успеха на "мужскую партию" и "совратившая многих", также пополняет собой галерею истинно мертвых душ, ибо ничего, кроме зависти, язвительности, злословия, злобных и едких усмешек, стремления унизить других, кольнуть, да побольнее (достаточно вспомнить бедную институтку, которая "была уничтожена совершенно"), у них за душой нет.

Рассматривая взаимодействие категорий внешнего и внутреннего в поэме, целесообразно взвесить и оценить по достоинству характер хотя бы некоторых умозаключений, с помощью которых воспринятые внешние данные перерабатываются во внутренние убеждения и в представления о внутреннем мире другого персонажа. Так, коммуникабельность Чичикова, отмечаемое исследователями его умение "поддерживать разговор в социально и служебно разнородной среде привилегированных слоев общества" (Кожин 1991: 12) и "говорить ни громко, ни тихо, а совершенно так, как следует", послужило вполне достаточным основанием, чтобы счесть, что он "был *очень порядочный* человек" (гл. I); манера же Чичикова высмаркиваться "чрезвычайно громко" приобрела ему "много *уважения* со стороны трактирного слуги". Манилов говорит Чичикову: "Я, конечно, не мог получить такого *блестящего образования*, какое, так сказать, *видно* во всяком

вашем движении". Примеры подобных алогизмов легко умножить. Образцы неадекватных выводов находим и у самого Чичикова, характеризующего полицмейстера в беседе с Маниловым: "Мы у него проиграли в вист вместе с прокурором и председателем палаты до самых поздних петухов. Очень, *очень достойный* человек" (гл. II). Правда, в данном случае, вероятно, имеет место своеобразная мимикрия (речь Чичикова уподобляется маниловской). По существу же наш герой хорошо знал настоящую цену всем этим чиновникам: встретившись с погребальной процессией (хоронили прокурора), он очень здраво рассудил, что в газетах о нем напишут много похвальных слов, а на поверку у него "всего только и было, что густые брови" (гл. XI).

Внутреннее в человеке не ограничивается интеллектуальным, а включает ряд других начал и прежде всего - эмоциональное (Арутюнова 1988: 3), поэтому необходимо напомнить хотя бы несколько эпизодов, в которых наблюдается сдвиг эмоций и связанных с ними оценок под воздействием сугубо внешних факторов; жители города сразу "душевно полюбили Чичикова", но после слухов, что он миллионщик, "полюбили *еще душевнее*" (гл. VIII); дамы "не только отыскали в нем кучу приятностей и любезностей, но даже *стали находить* величественное выражение *в лице,* что-то даже марсовское и военное, что, как известно, *очень нравится* женщинам". Однако пренебрежение, которое Чичиков невольно проявил по отношению к дамам, заглядевшись на губернаторскую дочку, привело к тому, что чьи-то сатирические стихи на танцевавшее общество были тут же приписаны ему. *"Негодование* росло, и дамы *стали говорить* о нем... *самым неблагоприятным образом".* А в IX главе, уже после ночного приезда в город Коробочки, всполошившиеся дамы полностью изменили свое мнение не только о внутренних, но даже и о внешних достоинствах Чичикова: "... а я скажу прямо, и ему в глаза скажу, что он *негодный* человек, *негодный, негодный, негодный*!";

"Распустили слухи, что он хорош, а он *совсем не хорош, совсем не хорош,* и нос у него ... *самый неприятный* нос...". Такой резкий перепад мнений и оценок для человека, обладающего индивидуальной внутренней шкалой нравственного и эстетического, был бы совершенно невозможен - это прерогатива мертвых душ.

В заключение рассмотрим взаимодействие категорий внешнего и внутреннего в лирических отступлениях поэмы. В главе XI такое отступление строится по принципу контраста. Размышляя о Руси, Гоголь начинает с внешнего: "Русь? Русь? *вижу* тебя... бедно, разбросанно и неприютно в тебе" - и далее описывает "дерзкие дива природы, венчанные дерзкими дивами искусства", которые характерны для его "прекрасного далека" и несвойственны России с ее "открыто-пустынными" равнинами и неприметно торчащими на них "невысокими городами", где ничто не обольстит и не очарует взора", - сравнение явно не в

пользу России. Однако мыслящего и чувствующего человека не может удовлетворить одно только созерцание чисто внешних красот далеких краев, а именно это очень точно фиксируется употреблением эпитета "картинный", что значит "Производящий впечатление своей *внешней* красотой, красивостью" (Словарь Ожегова: 269).

Более сильным оказывается другое противопоставление - по степени духовного притяжения. Гоголь ничего не навязывает читателю, он только побуждает его размышлять и чувствовать серией вопросительных предложений, открывающейся вопросом "Но какая же непостижимая, тайная сила *влечет* к тебе?". Этот бурный поток (11 предложений) способен всколыхнуть самую инертную душу и активизирует внутренние ресурсы человека, осознаваемые нашей ментальностью как средоточие духовных сил, размещенное в сердце: "Сердце 2. перен. Этот орган как символ души, переживаний, чувств, настроений" (СО: 711), а душа, в свою очередь, - "Внутренний, психический мир человека, его сознание" (СО: 186), что и отражено в лексике данного отступления: "Какие звуки болезненно лобзают и стремятся *в душу,* и вьются около моего сердца?" И если в подобный контекст попадает слово со значением органа внешнего восприятия, то оно претерпевает существенные семантические изменения; так, во фразе "раздается немолчно *в ушах* твоя тоскливая... песня" уши оказываются способными воспринять не только звуки песни, но и ее эмоциональный настрой, а в продолжении вопроса "Что *глядишь* ты так..." вместо обычного названия органа зрения (глаза) фигурирует его стилистический синоним "очи", сопровождаемый в словарях пометами "устар. и высок." (СО: 447), "книжн.-поэт., ритор, устар. и нар.-поэт." в Словаре Ушакова (2: 786). Такое обилие помет симптоматично; исследователи заметили, что"различие между обоими синонимами не чисто стилистическое, как принято думать, но и семантическое: очи - большие, выразительные глаза, притом только человека (Апресян 1986: 67); они описывают не только физические, но и духовные, присущие только человеку, способности; как и в слове "уста", в них актуализирован компонент "духовность" (Яковлева 1998: 68). Возможно, этот новый научный тезис сформировался не без учета знаменитого гоголевского "...зачем все, что ни есть в тебе, обратило на меня полные ожидания очи?"

Остается сказать, что своей поэмой о подлинных мертвых душах, эффективнейшей по языку и глубочайшей по внутреннему содержанию, Гоголь блистательно оправдал ожидания лучшей части современной ему Руси и заслужил непреходящее восхищение и благодарность потомков.

Литература

1. Апресян Ю.Д. Интегральное описание языка и толковый словарь // Вопросы языкознания. - 1986. - № 2.

2. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. - М., 1988.

3. Еремина Л. И. О языке художественной прозы Н.В.Гоголя //Искусство повествования. - М., 1987.

4. Кожин А.Н. Речевые средства юмора и сатиры в произведениях Н.В.Гоголя // Язык Н.В.Гоголя. - М., 1991.

5. Кожин А.Н. Н.В.Гоголь и русское слово // Язык Н.В.Гоголя. - М., 1991.

6. Кондаков Н.И. Логический словарь. - М., 1971.

7. Ожегов С. И. Словарь русского языка. Под ред. Н.Ю.Шведовой. - М.,1990.

8. Словарь иностранных слов. Изд-е 8. - М., 1981.

9. Толковый словарь русского языка. Под ред. Д.Н.Ушакова. - М., 1938.

10. Яковлева Е.С. О понятии "культурная память" в применении к семантике слова // Вопросы языкознания. - 1998. - № 3.

А.П.Алексеева

"Миргород" Н.В. Гоголя и "Белая гвардия" М.А.Булгакова.

Традиции и полемика

Отношение К.А. Булгакова, признанного апологета классики, к ее традициям было не столь однозначным, как принято считать. М.О. Чудакова, например, отмечает близость "Белой гвардии" к "Ночи перед Рождеством" с оттенком противопоставления: "...у Булгакова время действия - так же перед рождеством, и второй год от начала революции противопоставлен, кажется, идиллическому гоголевскому рождеству" [1].

В "Белой гвардии" имеет место сложное отношение к русской литературной традиции в целом и к гоголевской в частности, полемически переосмысливается романтическая традиция. Это обусловлено самой тематикой романа. Ю.М. Лотман писал: " Белую гвардию" можно представить как роман о разрушении домашнего мира. Недаром он начинается смертью матери, поэтическим описанием "родного гнезда" и одновременно зловещим предсказанием: "упадут стены, улетит встревоженный сокол с белой рукавицы, потухнет огонь в бронзовой лампе... " [2] , - приведем цитату, сокращенную Ю.М. Лотманом; "...а Капитанскую Дочку сожгут в печи" [3]. Русская классика - это часть домашнего мира Турбиных, да и разрушается мир не просто домашний, а весь мир устоявшихся представлений.

Характерно, что это разрушение идеалов касается не только

русской кильтуры, но и украинской. Интересно воспринимается происходящее в контексте такого произведения, как "Миргород" Н.В.Гоголя. Ощутимо родство как композиции, так и организации пространства "Миргорода" и "Белой гвардии": в них писатели рассматривают происходящее не только как события, имевшие место в такое-то время в таком-то месте, но и как драму, разворачивающуюся в контексте вечности в сакрализованном пространстве. Не даром оба эти произведения рассматриваются исследователями в традиции трактата Августина Блаженного "О граде Божьем".

М.С.Петровский писал о вертепе как модели пространства в "Белой гвардии", но это не только пространственная модель, но и способ отражения мира. Как пишет О.М.Фрейденберг, размышляя о вертепе как таковом, "...вертеп оказывается тем же миниатюрным театром и храмом; подобно алтарю, состоящему из крипты, высоты и сени, он делится на три семантических этажа, на ярусы "низменной земли, видимого мира и небесной обители "[4]. Исследовательница ставит архитектуру вертепа в один ряд с архитектурой храма, устройства дарохранительницы и древнейшего театра, организованного для мистериального действа, связанного с рождением и смертью божества. Действие "Белой гвардии" не только приурочено к празднику Рождества, но и связано с прохождением героями пути, приближающего их к на какое-то время к смерти, когда приходится осмыслять и переоценивать и свою жизнь, и прежние идеалы.

Если в "Белой гвардии" в доме идет вертепное действо, дом стоит посреди Города, охваченного "кровавой опереткой", и роман, таким образом, начинает излюбленные булгаковские композиции "театра в театре", "романа в романе" [5], то следует отметить, что и "Миргород" Н.В.Гоголя построен подобным образом, только его смысловой возвышенностью, "идеальным" уровнем является повесть "Тарас Бульба", а обычная мирная жизнь представлена как нечто более приземленное. Так же общим для обоих произведений может считаться наличие того третьего смыслового уровня, на котором происходящее как бы получает оценку в контексте вечности, предстоит перед лицом высшего судии. В "Миргороде" этот "уровень" имманентно растворен в повествовании, в "Белой гвардии" - подчеркнут эпиграфом из Апокалипсиса: "И судимы были мертвые по написанному в книгах сообразно с делами своими..." (с.179).

Можно сказать, что интерпретация мотивов "Миргорода" в романе Булгакова насыщена гоголевской традицией критического отношения к современности и ярко выраженной полемичностью, зеркальной противоположностью Гоголю, когда дело касается поэтизации казачьего прошлого, особенно ярко воплощенного в повести "Тарас Бульба". Происходит это вследствие критического отношения художника к романтической традиции как к принадлежности прекрасного безоблачного времени, не отягощенного размышлениями

об ответственности, того времени, которое сформировало Турбиных и за грехи которого им приходится отвечать.

Травестия и бурлеск как способ художественного изображения, свойственный украинской литературе со времен "Енеиды" И.Котляревского, рассматривается писателем как заниженный травестийно-бурлескный стиль русской литературы, особенно уместный когда речь идет о героях и событиях того смыслового уровня, который в вертепной иерархии занимает нижний этаж. С Тарасом Бульбой иронически сравнивается Василиса: "Ночь. Василиса в кресле. В зеленой тени он чистый Тарас Бульба. Усы вниз, пушистые - какая к черту Василиса! - это мужчина"(с.205). Так выглядит Василиса только ночью, чувствуя себя человеком, когда может спокойно созерцать в тайне от всех свои сокровища. Но если для гоголевского Тараса Бульбы естественная среда обитания - поле боя, где над ним не властны условности и скука мирной жизни, то Василиса распрямляется душой, запершись на все замки и созерцая в одиночестве свои сокровища.

Сон Василисы в конце романа тоже содержит скрытую аллюзию из "Тараса Бульбы", насыщенную сатирическим смыслом. Василиса - пародия на Тараса Бульбу, его абсолютный антипод. Собираясь на Сечь вместе с сыновьями, Тарас так аргументирует свое решение:"... Какого дьявола мне здесь ждать? Чтоб я стал гречкосеем, домоводом, глядеть за овцами, да за свиньями, да бабиться с женой? Да пропади она: я козак, не хочу!" [3].

Василисе снится именно то от чего так яростно отрекался Тарас Будьба: "...Будто бы лето и Василиса купил огород. Моментально выросли на нем овощи. Грядки покрылись веселыми завитками, и зелеными шишками в них выглядывали огурцы. Василиса в парусиновых брюках стоял и глядел на милое заходящее солнышко, почесывая живот, и бормотал: - Так-то оно лучше. .. А то революция..."(с.423).

Тарас Бульба демонстрирует полное пренебрежение радостями мирной жизни, и вещи для него ничего не значат: "...На что нам эта хата? К чему нам все это? На что эти горшки? - Сказавши это, он начал колотить и швырять горшки и фляжки" (с.48). Если вспомнить, как бережет Василиса свое добро, как любовно заклеивает обоями тайник с драгоценностями, то, конечно, комизм сравнения его с Тарасом Бульбой очевиден.

Но вот какая деталь: на добро Тараса никто не посягает, а Василису обирают до нитки. Герои повести Гоголя рвутся в бой, для них война - праздник. Герои Булгакова без войны прекрасно бы обошлись, а воевать, однако, приходится. Тарас "...положил себе правилом, что в трех случаях всегда следует взяться за саблю, именно: когда комиссары не уважили в чем старшин и стояли пред ними в шапках, когда поглумились над православием <...> и наконец, когда враги были бусурманы и турки, против которых он считал во всяком случае позволительным поднять оружие во славу христианства" (с.51-

52). Роман Булгакова приводит читателя к мысли совершенно противоположной о том, что "башни, тревоги и оружие человек воздвиг, сам того не зная, для одной лишь цели - охранять человеческий покой и очаг. Из-за него он воюет, и, в сущности говоря, ни из-за чего другого воевать ни в коем случае не следует"(с.340).

Конечно, реальность средних веков отличается от реальности века XX, но в том-то и дело, что эту более цивилизованную реальность приходится защищать от реальности средневековой; получается, что концепции Гоголя и Булгакова оказываются по разные стороны барьера.

В гоголевских произведениях с большой симпатией даются образы простого народа, его быт, обычаи. Несколько иначе подает эту тему М.А.Булгаков. Угрожающе звучит песня петлюровцев, идущих на Город, "Гай, за гаем, гаем, гаем зелененьким...":

"- Фью... ах! Ах, тах, так!..- засвистал и защелкал веселым соловьем всадник у прапора. Закачались пики, и затряслись черные шлыки гробового цвета с позументом и гробовыми кистями. Хрустел снег под тысячью кованых копыт. Ударил радостный торбан.

- Так его! Не журись, хлопцы,- одобрительно сказал Козырь. И завился винтом соловей по снежным украинским полям" (с.278).

Не без симпатии говорит автор и об атамане Козыре-Лешко, и сама песня после глотка водки подана с некоторой залихватской радостью, с которой в общем-то только и стоит идти на войну, но не даром употреблены и два "гробовых" эпитета в описании поющих.

Приведем рассуждение о казацкой славе в повести "Тарас Бульба": "Уже пусто было в ковшах, а все еще стояли козаки, поднявши руки. Хоть весело глядели очи их всех, просиявшие вином, но сильно загадались они. Не о корысти и военном прибытке теперь думали они, не о том, кому посчастливится набрать червонцев, дорогого оружья. .. но загадалися они как орлы, севшие на вершинах обрывистых, высоких гор... Будет, будет все поле с облогами и дорогами покрыто торчащими их белыми костями... Будут, налетев, орлы выдирать и выдергивать из них козацкие очи. Но добро великое в таком широко и вольно разметавшемся смертном ночлеге! Не погибнет ни одно великодушное дело и не пропадет, как малая порошинка с ружейного дула, козацкая слава..."(с.156-157).

В "Белой гвардии" - та же задумчивость перед боем, но другие козаки, другое вино, другой поход и другая ему оценка. Повествование в романе М.А.Булгакова далеко от гоголевского пафоса, далеки и козаки начала XX века от прежних: "Дешева кровь на червонных полях и никто выкупать ее не будет. Никто."(с.422)

Идет как бы игра в средневековье, возвращаются внешние признаки и обычаи, но нет того всенародного единства, которым та культура освящалась, и благие порывы вырождаются в бандитизм, а козачья романтика - в "кровавую оперетку".

Можно сравнить козачьи сходки "рады" в повести Гоголя и петлюровский парад в романе Булгакова. Если в "Тарасе Бульбе" на радах козаки все как один слушают говорящего и сами имеют право голоса в решении проблем, каждый чувствует себя частью единого целого, то описание петлюровского парада на Софийской площади в романе Булгакова - образец политизированого абсурда: никто не понимает что к чему, кричат: "Слава", не зная даже. кто выступал перед этим, петлюровец иди большевик, за Петлюру принимают то начальника Варты, то начальника Городской пожарной команды, но главное - никто не понимает и не слышит друг друга. Само отношение к военной романтике дано сатирически в духе грибоедовского выражения, ставшего поговоркой,- "кричали женщины "ура! "и в воздух чепчики бросали":

"- Ур-ра...

- Маня, глянь, глянь... Сам Петлюра, глянь, на серой. Какой красавец...

- Що вы, мадам, це полковник" (с.588).

Характерно, что сам "виновник торжества" ни разу не появляется на страницах романа: Булгаков рассматривает миф о Петлюре, причины и следствия его возникновения, а сам Петлюра для него не важен: "Турок, земгусар, Симон. Да не было его. Не было. Так, чепуха, легенда, мираж. Просто слово, в котором слились и неутоленная ярость, и жажда мужицкой мести, и чаяния тех верных сынов своей подсолнечной, жаркой Украины... ненавидящих Москву, какая бы она ни была - большевистская ли, царская или еще какая. И напрасно, напрасно мудрый Василиса <...> проклинал гетмана за то, что тот выпустил Петлюру из загаженной городской тюрьмы. - Вздор-с все это. Не он - другой. Не другой - третий" (с.251).

Если Г.А.Гуковский определяет основу композиции "Миргорода" словами рассказчика "Пропавшей грамоты": "Нет, прошло времечко: не увидать больше запорожцев! " [7], то концепцию "Белой гвардии" можно считать ответом на это сожаление: отчего же не увидать? вот, извольте радоваться. Только если для Гоголя времена козачества - "золотой век", то для Булгакова это суровая действительность.

"Здоровье жизни, воплощение идеала в реальности раскололось на неосуществляемую мечту и *осуществленную* пошлость", [8] - писал Г.А.Гуковский о "Миргороде"; у Булгакова происходит именно превращение неосуществимой мечты в легко осуществляемую пошлость, в оперетку, и в оперетку "с большим кровопролитием".

При этом заметим сразу, что М.Булгаков относится к происходящему на Украине с пониманием исторической обусловленности расплаты за романтику и покой мирной жизни, оплаченные чужими страданиями: "Было четыреста тысяч немцев, а вокруг них четыреста сорок раз четыреста тысяч мужиков с сердцами, горящими неутоленной злобой. О, много, много скопилось в этих сердцах. И удары

лейтенантских стеков по лицам, и шрапнельный беглый огонь по непокорным деревням, спины, исполосованные шомполами гетманских сердюков, и расписки <...>: "Выдать русской свинье за купленною у нее свинью 25 марок "<...> и помещики с толстыми лицами, вернувшиеся в свои поместья при гетмане,- дрожь ненависти при слове "офицерня" (с.230).

У Булгакова нет неприязни ни к русским, ни к украинцам как таковым, и к тем, и к другим он относится с сочувствием; однозначно отрицательными героями выступают только предатели, которые есть и в том, и в другом лагере. Интересна такая деталь: в ожидании Алексея Турбина, думая, что его убили петлюровцы, Елена проклинает не их, а немцев, предательство которых обусловило взятие Города: "Елена встала и протянула руку.

- Будь прокляты немцы. Будь они прокляты. Но если только Бог не накажет их, значит, у него нет справедливости. <...> Будут они мучиться так же, как и мы. Будут.

Она упрямо повторяла "будут", словно заклинала" (с.320).

Известно, что сам М.А.Булгаков в жизни очень серьезно относился к проклятиям. М.О.Чудакова передает слова первой жены писателя Т.Н.Лаппа о его так называемом "суеверии": "В "суеверие" входила, например, боязнь проклятия, отмеченная его женой. "Я его никогда не проклинала",- говорила она с неизменным пониманием серьезности этого обстоятельства именно для него..."[9]. Зная, какое значение имело проклятие в понимании Булгакова, а также учитывая, что Елена в "Белой гвардии" героиня отчасти мистическая (по ее молитве выздоравливает Алексей, и платит она за это потерей Тальберга, как и было сказано в молитве), надо полагать, что сцена такого "официального" проклятия ею немцев вместо петлюровцев подчеркивает понимание героями происходящего как общенародной трагедии, когда не стоит добавлять враждебного отношения друг к другу - довольно и того, что уже есть.

Судится прошлое, которое обусловило духовную нищету за красивыми фразами как с русской, так и с украинской стороны. Деградирует романтическая традиция в целом, и русская, и украинская; ведь как петлюровщина проистекала из мечты о козачьей вольнице, веками лелеемой на Украине, так и революция 1917 года во многом была обязана своим происхождением романтической традиции, воспитанной литературой XIX века. Процесс воплощения романтики в реальность без достаточного духовного обеспечения ее смыслов превратил идеал в его противоположность в обеих близкородственных культурах.

О том, что И.Булгаков понимал это, на наш взгляд, свидетельствует пространственная концепция романа "Белая гвардия", которая также является полемической по отношению к романтической традиции XIX века. Например, лермонтовский замок Тамары, которо-

му в идеале следовало бы находиться на горе, у Булгакова оказывается в погребе, то есть не на возвышении, а в яме. Причем это уточнение (то, что "замок Тамары" это именно погреб) появляется непосредственно после парада, тогда как до взятия Города из лермонтовских реминисценций превалировала поэтика "Бородина": юнкера поют песню на слова этой поэмы, строки из нее красовались на печке в доме Турбиных, с образом Александра I связываются пусть и слабые, но все же надежды на победу в размышлении Алексея Турбина перед его портретом, а также горький упрек: "Разве ты, ты, Александр, спасешь Бородинскими полками гибнущий дом? Оживи, сведи их с полотна! Они побили бы Петлюру" (с.264).

Под конец романа - все, что остается от лермонтовских реминисценций - это "Погреб - замок Тамары", поэтика которого обыгрывается уже в ином стиле:

"-... Зайдем к Тамарке, возьмем полторы...

- Заперто.

- Откроет"(с. 597).

Но не только лермонтовский мир переворачивается с ног на голову, гоголевское пространство также по-своему перерабатывается. Как отмечает Гуминский В.М., в "Тарасе Бульбе" присутствуют два противоположных мира: "мир казаков, "безженных рыцарей" Сечи <...> и мир городов, монашеских орденов, развитого светского и церковного искусства, рыцарского преклонения перед женщиной и т.д."[10]. Естественно приоритет отдается степному миру козачества. Как пишет тот же исследователь, "степь в "Тарасе Бульбе" это насыщенное жизнью, цветением, звуками, запахами <...> пространство. которое неразрывно связано с остальными героями повести, "принимает их в свои зеленые объятия", отзывается на каждое их физическое и душевное движение..."[11].

Совершенно другое отношение к степи в романе "Белая гвардия", где степь предстает зловещей обителью дикости и варварства, разрушительного для любимого и уютного мира Города. Особенно это очевидно в описании парада, когда степная дикая сила захлестывает Город: "Изводя души, убивая сердце, напоминая про нищету, обман, безнадежность, безысходную дичь степей, скрипели, как колеса, стонали, выли в гуще проклятые лиры."(с.586) Этот отрывок не только дает ряд понятий, сопутствующих образу степи, но и характерно изображает лирников, едва ли не тех певцов козачьей славы, слово которых так много значило для гоголевских козаков.

У Булгакова тоже противопоставлен мир города и степи, но авторская симпатия однозначно на стороне мира культурного. Отсюда и такие частности этого отношения, как изображение птиц. В.М.Гуминский отмечает, что в "Тарасе Бульбе" много птиц: "И это все вольные степные птицы, полет которых еще подчеркивает безмерность окружающего пространства"[12].

В "Белой гвардии" с образами птиц чаще возникают неприятные ассоциации: Николке в кошмарном сне видится птица, которая поймалась в паутину,- перед тем, как он проснется и поймет, что это канарейка Лариосика. Алексей Турбин поминает птиц в бреду. Пророческие слова в начале романа о том, что "улетит встревоженный сокол с белой рукавицы"(с.181), передают ощущение тревоги.

Еще один момент переосмысления гоголевского пространства в романе Булгакова связан с подземным путем. В повести Гоголя через подземный ход Андрий попадает в осажденный город, его путь к предательству, который оказывается и дорогой к польскому рыцарству, проходит под землей, причем перед началом этого пути Андрий видит Млечный Путь, а по его окончании попадает прямо в католическую церковь. Кроме того, в самом подземном ходе "...видны были углубления в стенах, и стояли кое-где гробы; местами даже попадались просто человеческие кости.. : "(с.111).

Подобные реалии сопровождают и Николку Турбина на его пути к рыцарству: путь этот пролегает через морг (куда Николка спускается и отыскивает тело своего погибшего командира Най-Турса), ведет в часовню, где совершают обряд отпевания, окончание этого пути осеняет Млечный Путь. Если для Андрия европейское рыцарство связано с отречением от своей семьи и всего отечества, то Николка, наоборот, как бы обретает новую семью: "Сын мой. Ну, спасибо тебе",- говорит ему мать Най-Турса (с.407).

Общим для анализируемых произведений Булгакова и Гоголя является осуждение предательства и вера в силу духовной общности людей. Но интерпретируется эта тема писателями по-разному. В аксиологической системе романа "Белая гвардия" наряду с таким явлением, как предательство, злом, требующим преодоления, выступает и отчужденность людей. Показательна в этом отношении сцена в морге, когда Николка своими душевными силами выходит как бы победителем над этим злом.

Такой трактовке этой сцены способствует аллюзия из гоголевского "Вия", когда речь идет о красоте покойницы в морге: "Николке она показалась страшно красивой, как ведьма, и липкой. Глаза ее были раскрыты и глядели прямо на Федора. Николка с трудом отвел глаза от шрама, опоясывающего ее, как красной лентой, и глядел в сторону"(с.406). Тогда же он и находит тело Най-Турса, в общем-то благодаря тому, что не теряет самообладания и зло не завораживает его, как гоголевского Хому Брута.

Также злом, над которым одерживает победу в этой и следующей за ней сцене (в часовне) Николай Турбин, является смерть как просто физиологическое, разъединяющее людей событие. Воскресить Най-Турса нельзя, но Николка делает все, чтобы перейти из мира физиологического восприятия происходящего на уровень духовных значений. Особенно становится заметно это в часовне: эта сцена

противопоставлена по семантике предыдущей и означает совершенно противоположное - победу над ней.

Для изображения морга и анатомического театра, характерна отчужденность людей, их безразличие друг к другу, которое сопровождается языческими реалиями; профессор "в жреческом кожаном фартуке", "...а тот жрец меньше - какой-то помощник" (с.404). Слуги Эскулапа потрошат покойников, не заботясь ни о их судьбе, ни о значении их гибели. У них другие задачи. Сторож берет деньги за то, чтобы провести пришедших в морг: "Николка отвернулся, боясь, что честный человек сторож будет протестовать <...> Но сторож не протестовал..."(с.405). Здесь все делают то, что обязаны, но не более того. Тепло человеческих отношений не освящает происходящего в морге, только сам Николка и сестра Най-Турса Ирина исходят из побуждений человечности.

Сцена в часовне наполнена иным содержанием. Ее показатели, напротив, - душевная близость людей, которая осуществляется в христианском контексте. Обращение матери Най-Турса к Николке как к сыну особенно значимо на фоне того, что сам Николка не так давно потерял мать. Кроме того, что это евангельская аллюзия ("Жено, се сын твой" Ин. 19:26), здесь присутствует и христианская символика, вот как выглядит мир после того, как Николка выходит из часовни: "Кругом, над двором анатомического театра, была ночь, снег. и звезды крестами, и белый Млечный Путь"(с.407).

Кроме того, в часовне повествуемое возводится в контекст вечности, как бы "записывается" в "книгу жизни", если можно считать таковой вместилище освященных знаков, одним из которых, в частности, стал "аршин пестрой георгиевской ленты, собственноручно Николкой уложенной под рубаху на холодную его (Ная) вязкую грудь"(с.407). Причем отмечено, что для Николки это главное, то есть для него важно точное соблюдение рыцарской символики, христианские показатели сопутсвуют победе над отчужденностью людей и бессмысленностью смерти за уже обреченный на взятие Петлюрой Город. Таким образом, путь Николки имеет совершенно противоположное звучание по сравнению с гоголевским путем Андрия, который предавая своих, становится польским рыцарем.

Нечто подобное несет в себе и мотив любви к женщине из противоположного лагеря: гоголевский Андрий идет на предательство из-за польки; в булгаковском романе есть похожий момент, который, однако, получает совершенно другую оценку. Алексей Турбин влюбляется в Юлию Рейсс, бывшую любовницу Шполянского, по вине которого Город сдался несколькими часами раньше. Турбин этого не знает, но вот как он рассматривает его фотокарточку: "Что-то дрогнуло в Турбине, и он долго смотрел на черные баки и черные глаза. .. Неприятная сосущая мысль задержалась дольше других <...> Но она была неясна... <...> Что беспокоит? Что сосет? Какое мне дело. <...> Ах,

все равно... Но лишь бы прийти еще сюда, в странный и тихий домик, где портрет в золотых эполетах" (с.417). Его любовь в чем-то напоминает любовь Андрия, но он не совершает предательства, к тому же сама Юлия Рейсс спасает его от петлюровцев, как гоголевский Андрий спасал свою возлюбленную от голода.

Можно сказать, что в булгаковской системе ценностей единственной непреходящей величиной оказываются человеческие отношения, верность им, независимо от политических противостояний. То, что возвышало гоголевских героев - общность религии, политических убеждений, пафос борьбы - для булгаковских героев оказывается разделяющим людей фактором: во время крестного хода всех больше интересует, на каком языке служили, двух похожих мнений по поводу прихода Петлюры на параде тоже слышать не приходится, к концу романа на пророчество Русакова о том, что впереди еще ждут "испытания, коих мы еще не видали", Алексей Турбин, так убежденный в необходимости борьбы в начале романа, отвечает:"- Ну, покорнейше благодарю. Я уже испытал достаточно"(с. 416).

Чем выше ценность человеческих отношений, тем острее, казалось бы, должно быть осуждение предательства. Но это не всегда так. В "Тарасе Бульбе" предательству Андрия противопоставлен эпизод, в котором говорится о мнимом предательстве Мосия Шила, когда он таким образом входит в доверие к туркам и освобождает своих из плена. Не исключено, что в "Белой гвардии" имеется образ, как бы полемически отвечающий на него - Михаил Семенович Шполянский, имя которого странным образом созвучно имени Мосия Шила.

О жизненных прототипах Шполянского развернулась целая дискуссия,в которой реальными лицами, послужившими созданию этого образа, считают в первую очередь В.Шкловского, Б.Евреинова, называют имя М.Семенко. Но мог быть и литературный прототип, и если говорить о полемической преемственности гоголевской традиции, то связь с образом Мосия Шила вполне закономерна. Шполянский втирается в доверие к защитникам Города, чтобы испортить машины, которые могли бы хоть как-то помочь в отражении войск Петлюры, имитирует собственную смерть, а спустя некоторое время воскресает на Петлюровском параде, помогая "прикрыть" большевистского оратора "подставляя" вместо него украинского литератора, горячего приверженца Петлюры.

В общем-то Шполянский - это Мосий Шило от коммунистической партии. Интересно комментирует эпизод с оратором не названный по имени, но вполне "прочитываемый" Мышлаевский: "-...Ну, одно тебе скажу, Карась, молодцы большевики. Клянусь честью - молодцы. Вот работа так работа! Видал, как ловко орателя сплавили? И смелы. За что люблю - за смелость, мать их за ногу." (с.397) Как видим, герои Булгакова не чужды диалектики, как и гоголевские герои. Кстати, помимо прочих занятий, Михаил Семенович "на рассвете писал научный труд

"Интуитивное у Гоголя"(с.289).

Но образ этот не столь привлекателен, как гоголевский. Что для Шполянского Киев, если сам он из Петербурга? Что для него судьбы людей, когда он мыслит историческими категориями? В своей системе отсчета он довольно органичен, но его жизненная доктрина далека от понятий человечности, это ему принадлежат замечательной пророческой силы слова: "Кто знает, быть может, столкновение Петлюры с гетманом исторически показано и из этого столкновения должна родиться третья историческая сила, и, возможно, единственно правильная"(с.293). Если Мосий Шило, спасая своих, убивает турков, то в контексте средневековья он не осуждается, так как это "чужие", захватчики. Зыбкая грань между "своими" и "чужими" в XX веке затрудняет однозначную оценку "подвига" Шполянского, который, поступив, как он выразился, "к этой сволочи гетману в броневой дивизион"(с.292), и выведя из строя машины, становится причиной гибели не своих или чужих, а просто - людей, живущих в городе.

Подводя итог, можно сказать, что роман "Белая гвардия" носит характер полемической преемственности по отношению к романтической традиции "Миргорода", что особенно ярко проявляется в контексте повести "Тарас Бульба". Если Гоголь дистанцировал идеал от реальности и сожалел о несовершенстве ее, то Булгаков показывает издержки метода насильственного воплощения идеала в действительность, переосмысливая пространственный и тематический материал своего предшественника.

Литература

1. Чудакова М.О. Гоголь и Булгаков. // Гоголь: история и современность. (К 175-летию со дня рождения)/ Сост. В.В.Кожинов и др.- М.: Сов. Россия, 1985.- С. 560.

2. Лотман Ю.М. Дом в "Мастере и Маргарите"// Ученые записки Тартуского государственного университета. Вып. 720. Семиотика пространства и пространство семиотики. Труды по списковым системам XIX. - Тарту, 1986. - С.42.

3. Булгаков М.А. Собрание сочинений: В 5-ти т. Т.1. - М.: Худож. лит.,1989. - С.181. В дальнейшем ссылка на это издание дается с указанием страницы в тексте.

4. Фрейденберг О.М. Семантика архитектуры вертепного театра. // Декоративное искусство. -1978.- №2 (243) - С.45.

5. Петровский М. С кем вы, мастер Булгаков? // Творчество Михаила Булгакова: к столетию со дня рождения писателя. Сборник научных работ. - К.: УМК ВО, 1992.- С. 17.

6. Гоголь Н.В. Собрание художественных произведений: В 5-ти т. Т.2. - М.: Изд. Академии наук СССР. 1960. - С.48. В дальнейшем ссылка на это издание дается с указанием страницы в тексте.

7. Гуковский Г. А. Реализм Гоголя.-Л.: Гослитиздат,1959.-С.64.

8. Там же. - С. 62.
9. Воспоминания о М.Булгакове: Сборник.- М.: Советский писатель. 1988.- С. 488.
10. Гуминский В.М. "Тарас Бульба" в "Миргороде" и "Арабесках"// Гоголь: история и современность. (К 175-летию со дня рождения). - М.: Сов. Россия. 1985.- С. 252.
11. Там же. - С.249.
12. Там же. - С.250.

С.А.Шульц

Гоголь и Новалис

Вопрос об отношении Гоголя к немецкому романтизму неоднократно привлекал внимание исследователей. Особенно часто указывались и изучались переклички с творчеством З.Т.А.Гофмана, реже - Л.Тика, А. фон Шамиссо и др. В пределах настоящего сообщения в тезисной форме будет затронута проблема взаимосвязи между творчеством Гоголя и Новалиса.

Новалис (1772 - 1801) - влиятельная фигура раннего этапа романтического движения - йенского; иногда его называют самым крупным художественным дарованием йенского кружка. В соотвествии с романтическим принципом синтетичности и универсализма (актуальным и для Гоголя - достаточно назвать его книгу "Арабески") Новалис стремился реализовать себя в самых различных областях творчества. Он - поэт ("Гимны к ночи", "Духовные песни"), философ и критик ("Фрагменты"). Основные прозаические произведения Новалиса, роман "Генрих фон Офтердинген" и повесть "Ученики в Саисе", остались незавершенными, так же, как и главный труд Гоголя - "Мертвые души". Однако для Новалиса эта незавершенность в соответствии с йенским принципом "бесконечности" искусства и фрагментарности мышления как бы входит в эстетическое задание, она органична.

Муза Новалиса туманна, мистична, мифологична, чудесно-возвышенна. Казалось бы, этот набор качеств во многом противоположен гоголевской эстетике, с ее комизмом, карнавальными двусмысленностями, вниманием к бытовой стороне жизни. Но этот вывод преждевременен. Неизбежные реальные отличия двух художников не должны закрывать от нас моментов чрезвычайно любопытной близости их творческого опыта, вплоть до некоторых цитатных совпадений. Мир Гоголя представляет собой настолько сложный и многообразный художественный феномен, что в нем находится место и для "новалисовской" струи.

Читал ли Гоголь Новалиса? Судить об этом достаточно трудно: практически ни одного упоминания этого имени у Гоголя не встреча-

ется; это с необходимостью поворачивает наше исследование в сторону сравнительно-типологического подхода, хотя и о сравнительно-генетическом забывать все же не следует. Достаточно сказать, что писатели йенского кружка - Вакенродер, Фридрих Шлегель, Шеллинг, Тик, Новалис и др. - были достаточно известны в кругу русских романтиков, они публикуются или упоминаются на страницах русских романтических изданий; в 1826 году при участии членов кружка любомудров вышел русский перевод книги Вакенродера "Сердечные излияния монаха, любителя искусств". В этом же году в Германии вышло четвертое, весьма представительное издание сочинений Новалиса (здесь был впервые полностью опубликован его трактат "Христианский мир, или Европа").

Точки соприкосновения между Гоголем и Новалисом можно наблюдать в таких ключевых топосах их творчества, как поэтизация природы, восславление искусства и художника, тема смерти и воскресения, апология христианства.

Императив единства человека и природы выдвигается Новалисом как альтернатива современному этапу развития цивилизации и одновременно альтернатива просветительской теории "естественного" человека. В повести "Ученики в Саисе" писатель говорит не только о вине культуры перед природой, но и вине природы перед культурой [1]. "Золотой век", который Новалис обнаруживал в прошлом и наступления которого ожидал в будущем, по его мнению как раз и представляет собой примирение всех противоположностей, в том числе природы и культуры, материального и духовного, общего и частного и т.п., причем "золотой век" будущего, пройдя ряд диалектических этапов становления, будет несколько отличаться от своего первого воплощения фактом "единства в разделении, разъединении, многообразии" [2]. Им ставится задача нового синтеза, благодаря которому природа бы "снова обучилась более ласковым нравам, <...> стала нежней и усладительней и с готовностью шла навстречу человеческим желаниям" [3]; элементы ландшафта, космические стихии и т.д. рассматриваются Новалисом как открытые к диалогу личности, словно бы наделенные лучшими человеческими качествами.

Разлитая по "Вечерам на хуторе близ Диканьки" "пантеистическая", "натурфилософская" стихия, описания избыточности даров природы заставляет вспомнить о мире "золотого века", чреватом, однако, метаморфозой в сторону безобразия: стоит только вещественному забыть о своей связи с духовным, с "небом", в функционировании посюстороннего мира происходят негативные превращения. Нерасчлененность в "Вечерах..." потока жизни, "коллективного народного тела" (М.М.Бахтин), нерасчлененность , проступающая также и в обилии процессов еды, заставляет вспомнить мысли Новалиса (из "Теплитцких фрагментов") о связи самых грубых отправлений человеческой жизни с универсумом, с природой; впоследствии эволюция го-

голевских пиршественных образов, как показано И. А. Виноградовым, приведет к апологии таинства евхаристии.

Высокая миссия поэта трактуется обоими авторами как миссия приближения нового "золотого века", причем у Гоголя, по сравнению с натуралистичностью и конкретностью новалисовской футурологии (упразднение времен года, начало нового биологического цикла, рождение звездного человека и т.д.), контуры будущего (предполагаемый третий том "Мертвых душ") остаются не столь ясны. Они выводятся автором - и читателем - в основном по контрасту, в противоположность отрицательным явлениям современности - ее раздробленности и хаотичности. Соответственно идеал Гоголя соотносится с упорядочиванием, облагораживанием действительности; одновременно чрезвычайно большое внимание уделяется гармонизации, просветлению внутреннего мира личности.

Архаически-орфическая концепция художника как демиурга, пророка, культурного героя у Новалиса и Гоголя (в поздний период) обретает дополнительные христианско-романтические оттенки искупления. Однако если для Новалиса личность художника приподнимает над остальными людьми уже один статус и дополнительных этических, эстетических усилий со стороны художника не требуется, то для Гоголя все обстоит иначе. В 1840-е годы Гоголь требует от творца максимально полного нравственного совершенства. Новалисовская сентенция о поэтах-жрецах - казалось бы, вполне стереотипная для романтизма - близка жреческой концепции художника в "Арабесках" и содержит одну специфическую деталь, которая потом будет повторена и переосмыслена Гоголем в "Выбранных местах из переписки с друзьями". У Новалиса: "поэты <...> даже увлекали мертвые камни, заставляя их стройно двигаться в мерном танце" [4]. У Гоголя: "Стыдно тратить лирическую силу в виде холостых выстрелов на воздух, когда она дана <...> на то, чтобы взрывать камни и ворочать утесы" (VI, 65) [5].

В то же время самому обретению художнического статуса новалисовским героем соотвествует сложный процесс "воспитания" (сам жанр "Генриха фон Офтердингена" определен как жанр романа воспитания), взросления и становления героя-поэта - но этот процесс имеет конец, которого Гоголь (как автор и одновременно герой "Мертвых душ") не знал и так и не узнал.

Категория "души", столь важная для пантеизма и "магического идеализма" Новалиса ("Заметки 1795-1796 гг.", "Логологические фрагменты"), в наибольшей степени будет заботить Гоголя все же не в период "Вечеров...", а в период работы над "Мертвыми душами". Причем если Новалис рассматривал возможность достижения человеком такого состояния, когда душа сможет "одухотворять" тело ("духовный гальванизм"), то Гоголь, допуская эту перспективу, все же нередко был склонен говорить о выходе души за телесную оболочку.

Генрих фон Офтердинген сочетает черты Орфея и Христа, в неосуществленном продолжении романа ему должны были быть приданы функции воскресителя мертвых и всеобщего спасителя. Сама тематика смерти и воскресения во многом является ключевой для романа (а также для "Гимнов к ночи" и "Духовных песен") - но ведь она определяет и художественную идею поэмы "Мертвые души". Понятие смерти у Гоголя мы привыкли интерпретировать очень однобоко, узко-отрицательно, между тем как диалектически-мистическая трактовка этой темы Новалисом может позволить нам и на мир Гоголя взглянуть по-иному.

Гоголевский Чичиков, как показали С.А.Гончаров и А.Х.Гольденберг, сочетает черты антихриста и апостола Павла, его будущее "воскресение" подразумевает преображение остальных героев и всего внешнего мира. Полнотой ведения о смерти и жизни оказывается наделен автор, вполне зримо присутствующий в поэме и являющийся ее героем. Можно сказать, что место новалисовского идеального героя словно бы заменяется у Гоголя сложным, условным тандемом героя (Чичиков) и автора, причем последний совершает духовное восхождение, параллельное горизонтальным перемещениям Чичикова и стремится наставить героя на путь истинный.

У Новалиса смерть и ее семантические корреляты (ночь, тьма) рассматриваются как некое благодатное, исконное состояние мира, когда отступает суета и неправда дня, когда живые и мертвые получают возможность взаимного мистического контакта. При этом в названных произведениях Новалиса - как и у Гоголя - затронуты именно христианские аспекты ночной темы; воскресение Спасителя, напоминает Новалис, также произошло "святой ночью" [6]. Без ночи не было бы и света дня, без смерти не было бы и воскресения. Как напишет Новалис в своих "Фрагментах", смерть - это "романтизированный принцип нашей жизни. Смерть - это жизнь после смерти. Жизнь усиливается посредством смерти" [7].

В этом смысле "смерть" героев "Мертвых душ" - подлинный залог их неизбежного будущего воскресения; ср. в этой связи гоголевские заметки о Радунице как об "отрадном празднике заупокойном", записи о "христосованьи с покойниками в Светлую седмицу" (VIII, 443), выписки из Тертуллиана "времена начинаются там, где скончиваются, <...> все погибая, сохраняется, все, умирая, преобразуется" (VIII, 549) или слова из "Выбранных мест...": "Не оживет, еще не умрет, - говорит апостол. Нужно прежде умереть, для того чтобы воскреснуть" (VI, 82). В то же время Гоголь как автор "Мертвых душ", в отличие от Новалиса, работает с гораздо более сниженным ("подлым"), метафизически более аморфным и несобранным материалом (в терминологии Андрея Белого, "фигура фикции": "ни то, ни се"), и это ставит миру поэмы более пессимистический диагноз.

Вообще отдельное, специальное сопоставление романа Новалиса

и поэмы Гоголя было бы чрезвычайно продуктивным. В качестве царства смерти художественную реальность "Мертвых душ" уже сближали с дантовским "Адом", с "веселой преисподней" четвертой книги "Гаргантюа и Пантагрюэля" Ф.Рабле - и новое ее сравнение с миром мертвых "Генриха фон Офтердингена" (ср. в том числе черновики Новалиса: встречаемый героем монастырь "чудесен словно вход в Рай... Монахи в нем образуют нечто вроде колонии призраков... Все обитатели монастыря - мертвы" [8]) во многом напрашивается. Причем конкретные национальные декорации - средневеково-немецкие у Новалиса и русские у Гоголя - при всей их важности для каждого автора выступают в роли некоей "метафоры", представительствующей за все человечество. По удачному выражению Т.Манна, в феномене Новалиса (и добавим - Гоголя) "художественное чувство живописно-национального развилось до универсально-человеческого и национализм и универсализм счастливо сосуществовали" [9].

В рамках новалисовского романа и отчасти гоголевской поэмы остается достаточно неразрешимым важное противоречие: происходит ли ожидаемое "воскресение" в результате приложения героями неких весьма реальных усилий - или оно основывается на изменении нашего (авторского, читательского) понимания, толкования мира и человека, появлении принципиально нового взгляда на них?

Легкая, эфирно-воздушная ткань новалисовского повествования, в рамках которого возможны самые разные, большие и малые, превращения, весьма близка "Вечерам на хуторе близ Диканьки", но она не так уж и далека от нарративной стратегии "Мертвых душ" (достаточно вспомнить о гоголевской "нефантастической фантастике" (Ю.В.Манн)): ср., в частности, описания изображения русалки в гостиничном номере Чичикова, сада Плюшкина, мебели в доме Собакевича, "контрабандное" включение последним в чичиковский список крестьянина "Елизаветъ Воробей" и т.д. Комизм и "апофатика" Гоголя делают превращения, может быть, сниженными и двойственными, не столь заметными - за исключением финальной сцены взлета птицы-тройки - но от этого более изощренными и сложными.

Стоит обратить внимание также на сходство общей структурной канвы произведений, тщательно продуманной у обоих авторов: она дана в форме путешествия героя, во время которого он последовательно встречается с разными людьми, оттеняющими его характер, в качестве итога путешествия намечено преображение не только героя, но и всего мира. Путешествие Генриха - откровенно символическое и метафизическое, это путешествие "внутрь себя", поэтому встреченные им персонажи не вполне самоценны в фабульном отношении, а раскрывают, как отмечено М.Рудницким, какую-то из сторон самого Генриха. В чичиковском же путешествии символика менее явна, она запрятана, в то же время подразумевается как фон и итог; гоголевская "галерея" характеров (помещики, чиновники и т.д.) также во многом

иерархична, но, пожалуй, более самоценна. Магистральная линия "Генрих - Матильда" наводит на сравнение с пунктирной линией "Чичиков - губернаторская дочка", выступающей своеобразным амбивалентным коррелятом по отношению к первой.

Жанр романа воспитания конституируется на основе инициальной схемы, которая очевидна у Новалиса и менее очевидна, но от этого не отсутствует, у Гоголя. Хотя описание детства Чичикова отнесено в самый конец первого тома, это не снимает проблемы взросления и "воспитания" героя - ср. в этой связи подмеченные С.А.Гончаровым интересные параллели между биографией Чичикова и апокрифическим "Житием антихриста". Вместе с тем наибольшее внимание Гоголь - и этого нет у Новалиса - стремится уделить "воспитанию" читателя, условный образ которого постоянно присутствует в сознании автора в качестве некоего "идеального" реципиента, который призван усвоить и воплотить содержащийся в поэме мотив самосовершенствования и духовного возрождения, отсюда сложная гоголевская поэтика пред восхищения читательской реакции, ее моделирования.

Обнаруживается определенное сходство между героем "Вия" философом Хомой Брутом и Генрихом. Хома как философ в русле архаическо-романтической логики в какой-то мере соотносится с фигурой художника, а его сошествие "в ад" за умершей панночкой, сошествие, сопряженное с запретом на взгляд, заставляет вспомнить миф об Орфее и Эвридике.

Так же, как и Хоме Бруту, Офтердингену открывается совершенно новый, доселе невиданный аспект реальности: "Мысли и чувства его перелились в странные сны. Глубокий синий поток сверкал среди зеленой равнины. По гладкой поверхности воды плыла лодка. Небо было ясно, поток спокоен <...> Маленький родничок бил на склоне холма и звенел, как чистый колокольчик <...> Он шел все дальше и дальше, цветы и деревья заговаривали с ним, <...> он снова услышал ту простую песенку. И побежал навстречу звукам <...> Он поднял глаза: голубой поток медленно плыл над их головами"; "Вечер был ясный и теплый. Месяц ярко сиял над холмами и навевал на все творенье странные грезы. Сам подобный грезе солнца, он плыл над подобным грезе миром <...> и возвращал природу, разделенную ныне бессчетными границами, к сказочной довременности <...>. Он увидел свое обиталище лишь маленькой комнатой, вплотную пристроенной к высокому собору, от каменного пола которого веет суровостью прошлого, а с купола навстречу прошлому реет ясное, радостное будущее в образе поющих золотых ангелочков. Мощные звуки дрожали, врываясь в их серебристое пение" [10].

Не правда ли, это весьма - порою даже буквально - напоминает видения гоголевского "философа", парящего в небесах (II,328-329): мотив опрокинутого водного потока; звук, напоминающий

колокольчик; метафора "серебра" - все это присутствует у обоих авторов. Интересно и совпадение топики собора; однако если у Новалиса она задана в однозначно позитивном аспекте и предвещает будущее воскресение, то в повести Гоголя собор становится местом гибели героя. С другой стороны, позже Гоголь - отчасти как бы в духе этого новалисовского пассажа - будет говорить о первом томе "Мертвых душ" именно как о всего лишь крыльце к грандиозному дворцу, который "строится" автором (IX, 161).

Интересны и другие переклички между текстами Гоголя и Новалиса. В частности, фраза "начинаешь видеть сцепление минувшего и грядущего, <...> научаешься видеть историю как сочетание надежды и воспоминания" [11] напоминает (и объясняет) слова, обращенные Гоголем к своему гению накануне 1834 года: "Нет, это не мечта. Это та роковая грань между воспоминанием и надеждой. Уже нет воспоминания, уже оно несется, уже пересиливает его надежда..." (VII,147).

Наконец, последнее, о чем хотелось сказать в рамках настоящих заметок. Очень большую роль в сознании двух авторов играет христианская доктрина, причем оба они пришли к этому не сразу, а через этап определенной индифферентности по отношению к религии. Поэтому этот переход во многом имеет значение "обращения". Новалис шел к католицизму, а Гоголь открывал для себя духовное богатство православия. Католицизм для Новалиса знаменует прежде всего духовно-этическое единство всех европейцев, их проникнутость общим надличностным началом. Идея единого европейского мира характерна для раннего Гоголя, причем она существует одновременно в религиозном и культурно-историческом контексте: ср. в "Арабесках": "у нас в Европе в средние века" (VII,242); идеализация христианско-европейского средневековья оказывается общим моментом художественно-исторического мышления двух авторов. Поздний же Гоголь, критикуя Европу эпохи Нового времени (не всю Европу, а именно нововременную; Италия, например, к ней относится ("Рим"), будет настаивать на особой духовной миссии православия в мире. Согласно Гоголю, глубины человеческой души, ее безграничные нравственные возможности не могут раскрыться помимо православной веры.

Литература

1. Берковский Н.Я. Романтизм в Германии.- Л., 1973.

2. Цит. по: Габитова Р.М. Философия немецкого романтизма (Фр.Шлегель, Новалис). - М., 1978. - С. 228. Ср.: "Если в повести "Ученики в Саисе" будущий "золотой век" выступает в виде взаимопроникновения и слияния человека и природы, в речи "Христианство, или Европа" - в виде возрожденного и обновленного христианства, в "Гимнах к ночи" и "Духовных песнях" - в виде царства Бога, в сочинении "Вера и любовь" - в виде идеализированной семейной

монархии, то в романе "Генрих фон Офтердинген" его отличительной чертой становится проникнутость поэзией" - Там же. - С.252. Ср. также: Mahl H.-J. Die Idee des goldenen Zeitalters im Werk des Novalis.Heidelberg, 1965.

3. Новалис. Ученики в Саисе // Немецкая романтическая повесть в 2-х тт. Т.1.- М-Л., 1935.- С.118.

4. Новалис. Генрих фон Офтердинген // Избранные произведения немецких романтиков: В 2-х тт.-М., 1979. - Т.1.- С.222. (перевод З.Венгеровой под редакцией С.Ошерова).

5. Гоголь Н.В. Собрание сочинений: В 9-и тт. / Сост. и комм. В.А.Воропаева, И.А.Виноградова.-М., 1994. - В дальнейшем все цитаты даются по этому изданию с указанием тома и страницы в тексте.

6. Поэзия немецких романтиков.- М., 1985.- С.34.

7. Литературные манифесты западноевропейских романтиков. - М., 1980. - С.106. (пер. Т.И.Сильман и А.С.Дмитриева).

8. Цит. по: Михайлов А.В. Комментарии // Поэзия немецких романтиков. - С.450.

9. Цит. по: Михайлов А.В. Комментарий // Эстетика немецкого романтизма. - М., 1987.-С.572.

10. Новалис. Генрих фон Офтердинген. - С.284-285, 260-261.

11. Там же. - С.266.

Л.П.Коваленко,
В.М.Грачева

К проблеме традиции Н.В.Гоголя в сербской литературе (Нушич и Гоголь)

Во второй половине XIX века интерес к русской литературе в Сербии и особенно к творчеству Н.В.Гоголя был огромным. Углублению и упрочению сербско-русских литературных отношений способствовали давние братские связи славянских народов. Многие выдающиеся деятели сербской культуры и литературы были горячими пропагандистами произведений российских писателей. Это прежде всего идеолог национального возрождения, крупный ученый и просветитель Вук Караджич. Большой вклад в развитие русско-сербских культурных связей внес критик и литературовед Светозар Маркович. Привязанность к России и русской литературе характеризовала деятельность семейства Иличей - отца Йована и четырех его сыновей -писателей, поэтов, переводчиков.

В Сербии, несмотря на тяжелую социальную и политическую атмосферу, в 60-70-е годы XIX века наблюдался общественный и духовный подъем. В литературной жизни все более осознавалась необходимость перехода от романтизма к реализму.

В этих условиях произведения Н.В.Гоголя с их фантастическим колоритом, романтикой украинской народной жизни, - с одной стороны, а с другой - изображением реальных людей и реальной повседневности, - оказались чрезвычайно близки южнославянскому демократическому читателю. Сербская общественность в лице Гоголя обрела писателя-сатирика, творчество которого помогло увидеть уродливые стороны не только российской действительности, но и проливало свет на неприглядные картины жизни в собственной стране. Известный писатель-реалист Милован Глишич замечал:

"Пороки, которые Гоголь так резко бичует, весьма сходны с нашими пороками" . (цит.: 8, с.89).

Наверное, поэтому такое важное место в сербской литературе второй половины XIX века занимали сатира и юмор, представленные в творчестве Й.Стерии Поповича, М.Гришича, С.Сремца, С.Ранковича, С.Матавули, М.Митровича. Наиболее талантливым среди этой группы писателей был Бронислав Нушич (1864-1938). Ему удалось вывести сербскую комедию на международный уровень.

В творческом становлении Нушича значительную роль сыграли не только отечественные литературные традиции, восходящие к народным национальным истокам, но и наследие великих мастеров смеха, живших в разные эпохи и в разных странах - Аристофана, Бомарше, Мольера, Твена, Салтыкова-Щедрина.

Самым близким по пафосу, проблематике, стилистике для Нушича был Н.В.Гоголь, комедии которого "Женитьба" и "Ревизор" успешно шли на сцене Белградского народного театра с начала 70-х годов XIX века. Об актуальности гоголевского "Ревизора" в Сербии критик Л.Пачу выразился следующим образом: "И в Сербии господствует бюрократическая система, поэтому "Ревизор" у нас, вне всякого сомнения, будет очень современен. В Сербии сейчас нужен "Ревизор" так же, как он был был нужен в свое время в России" (цит.: 2, с.105-106).

На близость Гоголя Нушичу, влиянию на него гоголевских традиций единодушно указывают в своих исследованиях В.Глигорич, Б.Ничев, М.Милидрагович, М.Богданов, Ю.Брагин, Д.Жуков.

В настоящей статье делается попытка конкретизировать вопрос о характере влияния гоголевских традиций на сербского драматурга.

Б.Нушич вошел в литературу как весьма плодовитый писатель. Его творческое наследие включает многие рассказы, фельетоны, стихи, романы, дневники, очерки, публицистические статьи. В широком разнообразии жанров представлена драма: политическая комедия ("Народный депутат", "Подозрительная личность", "Карьера"), комедия нравов ("Госпожа Министерша", "Д-р"), комедия-фарс ("Насморк", "Два жулика"), историческая драма с национальной спецификой ("Подкидыш", "Хаджи-Лойя"). И все, что было написано Нушичем,

отмечено блестящим талантом и остроумием, во всем видны живая душа, страстный характер, неравнодушное отношение к людям.

Вместе с тем классиком мировой литературы Нушича сделала именно комедия, жанр, в котором он был по-настоящему великим и оригинальным мастером смеха.

Творчество Нушича неразрывно связано с эпохой и общественно-политическими проблемами его страны.

Последние десятилетия XIX века были для Сербии тяжелым временем. В сознании гордого, свободолюбивого народа еще живы были воспоминания о веках турецкого порабощения и гнета, об унизительной зависимости от Австрии. В стране господствовали сменявшие друг друга бездарные монархи. Бдительный надзор за свободной мыслью осуществлял непомерно разросшийся полицейско-бюрократический аппарат. Правительственные чиновники погрязли в коррупции и взяточничестве. Страна находилась в состоянии тяжелейшего экономического кризиса. Далекий от политики - от "правых" и "левых" - Нушич сформировался как писатель высокой гражданской ответственности.

Уже на раннем этапе творчества драматург создает остро злободневные произведения, поражающие социальной зрелостью, наблюдательностью, умением выбрать актуальную проблему, волнующую общество. Так возникает в его творчестве тема власти, повинной во многих преступлениях перед народом. Этой теме посвящены многие комедии Нушича, начиная от первой - "Народный депутат" (1883) и заканчивая последней - "Власть" (1933), оставшейся незавершенной.

Типичная фигура в сатирических комедиях Нушича - чиновник, винт или винтик бездушной бюрократической машины, обрекающей человека на унижение и оглупление.

Неслучайно поэтому первые пьесы Нушича "Народный депутат" и "Подозрительная личность", носившие остро сатирический характер, сразу же были запрещены цензурой и в течение многих лет не ставились на сцене. Первая увидела свет рампы через 13 лет после написания, а вторая -спустя четыре десятилетия.

Комедия "Народный депутат", обладая достаточной степенью социальной обобщенности, явилась документом времени, ибо опиралась на конкретные события политической жизни Сербии, связанные с предвыборной лихорадкой 1883 года.

Начинающий драматург насмешливо наблюдал за нечистыми махинациями правительственной партии, шедшей на выборы. Сам он сочувствовал оппозиции, выступавшей с лозунгами демократических реформ.

В центре комедии "Народный депутат" - небольшой провинциальный городишко, населенный обывателями, погрязшими

в мелочных заботах и сплетнях. Жителей начинают будоражить слухи о предстоящих выборах в народную скупщину. Еврем Прокич, богатый лавочник, малограмотный, но с амбициями, решает любой ценой добиться успехов на выборах. Ради того, чтобы устранить соперников, в том числе и своего будущего зятя Ивковича, он не останавливается ни перед чем. Под стать мошеннику Еврему и другие кандидаты в депутаты, каждый из которых не раз скомпрометировал себя неблаговидными поступками. Исключение составляет лишь Ивкович, представитель оппозиции. Еврем нанимает продажного полицейского чиновника Секулича и сборщика налогов Срету, отсидевшего в тюрьме за мошенничество и воровство. Последний знает себе цену, когда дело касается выборов. "Вот ты скажи, обошлось без меня хоть какое-нибудь дело," -обращается он к Еврему, стремясь выжать из него побольше денег. "Надо, скажем, распустить ложный слух по городу - подай сюда Срету. Надо сорвать какое-нибудь политическое собрание - опять же подай сюда Срету. Кто фальсифицирует избирательные списки? Срета." (10, с.43). Вездесущий Срета знакомит своего патрона с атмосферой, которая нередко возникает в сербском парламенте. "Знаешь, там обычно после всякой значительной речи начинается свалка. Одни кричат: "Правильно!", другие:"Неправильно!" А потом одни кричат: "Ты предатель", другие: "А ты вор". А потом один депутат бьет по щеке другого, и только после этого переходят к следующему вопросу" (10, с.86). Поразительна узнаваемость подобных политических баталий в парламентах и сегодня.

Верным псом любого, кто придет к власти, является и такой сатирический персонаж, как Секулич. Свою беспринципность он возводит в ранг добродетели. "Говорят, Секулич служит всякой партии. Ну и что? Я человек военный и воспитан по - военному... Не мое дело выяснять, кто такой теперь мой начальник. "Слушаюсь!" - и все!" (10, с.63).

Критика общества, основанного на беззаконии и беспринципности, дается в остроумно-иронической и парадоксальной форме. Мелочность, пошлость, убожество предстают у Нушича не в узкобытовом плане, а в конкретном социально-историческом контексте.

Все это роднит Нушича с Гоголем.

Заключительная сцена комедии - поражение Еврема Прокича и победа умного и честного адвоката Ивковича на выборах - свидетельствует о том, что молодой драматург был полон веры в будущую победу демократических сил в Сербии.

"Народный депутат" по широте проблематики, разнообразию сатирических типов, художественному мастерству, конечно, уступает "Ревизору". У Гоголя все сложнее, глубже, масштабнее. Однако пародийный пласт у Нушича в его первой пьесе достаточно убедителен и позволяет предощутить гоголевскую стилистику во второй, более

зрелой комедии "Подозрительная личность" (1887). Неслучайно автор дал к ней подзаголовок:

"Гоголиада в двух действиях". Нушич в предисловии к комедии замечал, что освободиться от мощного гоголевского влияния в те годы было невозможно: "поскольку наше тогдашнее общество с его бюрократической машиной настолько походило на общество, описанное в "Ревизоре", что Гоголя вполне можно было бы посчитать нашим отечественным писателем. Под этим огромным влиянием Гоголя были написаны все мои пьесы восьмидесятых годов... и, прежде всего, "Подозрительная личность", которая, несомненно, во многом напоминает "Ревизора" (10, с.26-27).

О значении великой комедии Гоголя для Нушича Б.Ничев писал: "Ревизор" послужил художественным образцом и творческим импульсом в отражении сербской действительности с характерными для нее проблемами и типами" (9, с.60).

Черты сходства комедии Нушича "Подозрительная личность" и "Ревизора" Гоголя несомненны. Это и один из главных сюжетно-композиционных мотивов - появление "инкогнито" в гостинице провинциального городка, и зашифрованное послание из министерства о некоей преступной личности, имеющей при себе революционные и антидинастические сочинения и письма. Напоминают "Ревизора" и другие сюжетные ситуации - встреча с подозрительной личностью, чтение письма дочери уездного начальника своему возлюбленному, в котором даны весьма нелестные характеристики собственному отцу и его ближайшему окружению. Главная сюжетная параллель обеих комедий - в разоблачении чиновничьей братии - сброда подхалимов, сплетников, взяточников, невежд, глупцов. Углубляет идейный замысел и проблематику комедии Нушича и сходная с Гоголевским "Ревизором" ситуация: страх перед вышестоящим начальством за "ошибку", ожидание расплаты.

При сходстве замысла, композиции, ряда сюжетных коллизий обеих пьес нельзя не увидеть в них и некоторых существенных отличий. Время действия гоголевской пьесы - первая треть XIX века. В "Ревизоре" акцент сделан на нравственных проблемах, политический аспект несколько приглушен. В комедиях Нушича политическая проблематика выдвинута на первый план. И это понятно. Конец XIX в. - это время, когда повсюду, в том числе и в Сербии, усиливаются социальные противоречия, происходит ожесточенная борьба за власть. Об этом свидетельствует и обилие политической лексики, вошедшей в тексты комедий Нушича: оппозиция, выборы, партия, кандидаты, депутаты, агитация, фальсификация. Не случайна в связи с этим и переакцентировка главных действующих лиц. В "Ревизоре" центральный персонаж, вокруг которого движется все действие, - Хлестаков. У Нушича - двигателем действия является представитель

власти, чувствующий себя вершителем человеческих судеб, - Еротие Пантич. Он соединяет в себе черты городничего Сквозник-Дмухановского ("Персарестую половину уезда, если нельзя будет иначе!") и почтмейстера Шпекина ("Есть люди, которые любят чужих цыплят, есть такие, что любят чужих жен, а я люблю читать чужие письма").

В образах Виче, Жики, чиновников пониже рангом, находим те же черты, что и у Еротии. Все они воры и мошенники, взяточники, казнокрады. Жика с одним из посетителей канцелярии откровенничает:"Закон - это мои весы. Положу на весы твою просьбу, а с другой стороны - параграф. Мало будет, еще один подброшу, и на этот раз будет мало, - суну отягчающее обстоятельство" (10, с.168).

Чиновники самого низкого ранга - это рабы канцелярий. Таков Таса, жалующийся на свою судьбу: "Три дня назад воткнули мне в стул иглу, так что я подскочил кверху на три аршина; позавчера мою шляпу вымазали изнутри чернилами..." (10, с.172).

В ремарке автор дает выразительное описание его внешнего облика: "Таса маленького роста, сутулый, с седыми усами, лысый. На нем длинный лоснящийся рединготи грязные ботинки с обитыми каблуками" (10, с.153).Так мог выглядеть и Акакий Акакиевич Башмачкин из знаменитой "Шинели", а в словах Тасы, когда он жалуется на своих обидчиков, слышны гоголевские интонации, призывающие к милосердию.

Гоголевские реминисценции можно обнаружить у Нушича и в других его произведениях, посвященных судьбам людей обездоленных и гонимых. Наиболее очевидны они в рассказе "Тринадцатый". Если герой гоголевской "Шинели" в фантастическом эпизоде после смерти становится мстителем за свое нравственное и физическое поругание, то маленькому чиновнику из рассказа Нушича "Тринадцатый" уготована худшая судьба: в покорности и бессмысленных иллюзиях влачить жалкое существование свое еще долгие годы.

Наиболее отчетливо гоголевские традиции проявились у Нушича на первом этапе его творчества. Однако и в пору зрелости драматурга, в период наивысшего расцвета творчества, когда им были созданы резко сатирические комедии "Госпожа министерша", "Доллар", "Покойник", гоголевский пафос в них по-прежнему ощутим.

Однако гоголевская сатирическая традиция, конечно же, не была для Нушича единственной. Писатель был прочно связан с европейской драмой и театром. Творчество Нушича опиралось на национальную почву и было ориентировано на решение вопросов, актуальных для его страны и народа. В этом отношении для него чрезвычайно важным был опыт его предтечи Й.Стерии Поповича, которого он высоко ценил и считал великим творцом комедии.

Как известно, понятие литературной традиции означает не

простое следование определенным ранее сложившимся эстетическим принципам. Необходимо еще их обогащение и развитие. Понятие традиции учитывает направление художественных исканий того, кто им следует, но сам он остается неповторимым в своем творчестве.

Гоголевские традиции были для Бранислава Нушича не подражанием, в прекрасной школой идейного и художественного мастерства.

Пьесы Нушича имеют богатую и яркую сценическую историю. Они ставились во многих театрах мира, особенно комедия "Госпожа министерша".

Сатирическая традиция Нушича оказалась глубоко жизненной в XX веке. Почетное место в репертуаре югославского драматического театра заняла комедия "Подозрительная личность". В 60-е годы эта пьеса в режиссуре М.Милошевича и художественном оформлении М.Щербана была поставлена в духе гоголевского "Ревизора" и с политическим подтекстом. Гротесковые символы были удачно реализованы в оформлении интерьера во II акте, где действие происходит в полицейском участке. На стенах, шкафах, рамах, ширмах - всюду были развешаны объявления запретительного характера, напоминающие о реалиях тоталитарной системы: "Запрещается!", "Предписывается!", "Объявляется!", "Строго секретно!"

Известный советский режиссер Ю.Завадский многократно ставивший на сцене театра Моссовета "Госпожу министершу" великолепно сумел передать в ней гоголевский сатирический пафос, однако замечал, что сербский драматург всегда оставался самобытным, своеобразным и неповторимо мыслящим художником.

Емкую оценку дал творчеству Браниолава Нушича Ю.А.Завадский, К ней присоединимся и мы.

"Талантливое, смелое, вырастающее до гротеска, сценически острое раскрытие идеи, яркость и точность социальных характеристик, своеобразие развития сюжета, покоряющая художественная убедительность, целеустремленность в воплощении замысла - все это черты, присущие не какой-либо одной пьесе, а всей глубоко реалистической в своей основе драматургии" (7, с.4).

Литература

1. Богданов М.В. Сербская сатирическая проза конца XIX - начала XX в. - М., 1962.

2. Братин Ю.А. Гоголь в Сербии // Славянская филология. - М., -1960.

3. Глигорич В. Бранислав Нушич. - Белград, 1964.

4. Глишич Б. Гений и поэт средиземноморского юмора // Действительность: Искусство. Традиции.-М., 1980. - С.228-242.

5. Джокович М.Слово о Нушиче и его произведениях // Нушич Б.

Избр.соч.: В 4 т. - Белград, 1968. - Т.1., - С.9-20.
6. Жуков А.И. Бранислав Нушич. - М., 1989.
7. Завадский Ю.А. Талантливый драматург // Нушич Б. Комедии. - М., 1956. - С.3- 6.
8. Милидрагович М. Гоголь у сербов во второй половине XIX века // Русско-югославские литературные связи. - М., 1975. - С.82-89.
9. Ничев Б. Бранислав Нушич. - София, 1962.
10. Нушич Б. Избр.соч.: В 4 т. - Белград, 1968.-Т.1.
11. Соловьева А.П., Доронина Р.Ф. Гоголь и развитие реализма в литературах южных и западных славян // Гоголь и мировая литература. - М., 1988.
12. Стойнич М. Сербский реализм и русская литература // Русско-югославские литературные связи. - М., 1975. - С.7-23.

М.М. Радецкая

Последние годы жизни Н.В.Гоголя: роман Б.Н.Левина "В доме врага своего"

В преддверии 190-летия со дня рождения Н.В. Гоголя писатель-полтавчанин Б.Н. Левин, активно работающий в жанре историко-биографической прозы, напечатал роман "В доме врага своего", посвященный последним годам жизни "царя русского смеха" (А.В.Луначарский). К этому периоду жизни писателя обращались многие авторы художественных произведений о нем. Свое прочтение последних лет жизни и творчества Гоголя можна найти в "Современниках" О.Форш, в трагедии С.Сергеева-Ценского "Гоголь уходит в ночь" и в повести его с тем же названием, в повести В.Есенкова "Совесть", в главах "Мертвая мысль" и "Последние шаги" романизированной биографии Ю.Гаецкото "Гоголь".

Две противоположные концепции Гоголя последних дней находим в разных изданиях романа-хроники А. Полторацкого "Повесть о Гоголе". В издании 1975 года Гоголь в зенените творчест а увидел свое солнце - черное солнце: "...він перебував цю мить наодин і з вищою силою. І зір його мав стати всепоглинальним, всевидющим всеохоплюючим. Він мусив прозріти! Та нічого не побачив поет пер д собою. В очах бовваніло засліплююче коло. І на що б не перевод в очей, всюди перепоною вставала лиховісна, чорна пляма!" [I, с.519 . Издание 1976 года завершается панегириком помпезному памятни у Гоголя работы Н.Томского и фразой: "Безсмертя перемогло смерть" [, с.318]. В романе "Осии Гоголя" Г. Колесник остановился на поро е последних лет жизни великого художника, четко обозначив концепц ю их: "Було страшне оте лі одна тисяча вісімсот сорок восьмого<...>

Настав початок кінця<...> Вже де було сили. Здатність творити полишила його спопелілу душу назавжди" [3, с.356-357]. Во многом перекликаясь с предшественниками, автор современной версии видит прежде всего судьбу Гоголя-писателя.

В роман Б.Левина вошли изданные отдельно с 1991 по 1993 четыре книги: "Единственная", "Прощай, Васильевка?", "Не отрекаюсь", "В последнем круге", связанные эволюцией образа героя, концепцией его, жанрово-стилевым единством. В хронотопе своего романа автор повторил находку О.Форш из "Современников"- прием "спрессованного времени", напоминающий сжатую пружну: события, разделенные в жизни Гоголя несколькими годами, сближены до пределов одного года художественного времени. Иллюзия эта усиливается пейзажами четырех времен года - от ранней весны до февральской стужи: "...снег, растаяв, собирался в колдобинах" в I книге; "в открытые оконца вламывались вишневые ветки" во II; "осыпалась последняя листва, устилая червоным золотом узкие дорожки между деревьев" в III. И только в последней, наименее лирической книге, начинается жесткая привязка "трудов и дней" Гоголя к документально подтвержденным датам февральских холодов 1852 года.

Место действия, ограниченное Москвой, Петербургом, Васильевкой да именьями друзей Гоголя, расширяется перед внутренним взором его, когда, как в "Страшной мести", "стало видимо далеко во все концы света" [4, с.275].

Книга Б. Левина не исторический роман, реконструирующий панораму эпохи, а историко-биографическое повествование, в эпицентре которого жизнь и личность Гоголя, в сложной динамике внутренней жизни которого до конца затрудняется разобраться он сам, окружающие и автор романа. Образ рождается из конгломерата художественного вымысла живых картин, монтажа документов, реконструкции внутренней речи героя, прямой, авторской оценочной характеристики. Из жанровых модификаций историко-биографического повествования роман Б.Левина более всего соотносится с проблемно-интерпретационной его разновидностью и отчасти в подходе к документам и свидетельствам современников к роману-исследованию, отталкиваясь от вынесенного в эпиграф I книги постулата из "Евангелия от Луки": "Нет ничего тайного, что бы не стало явным".

Автор нашел впечатляющий прием введения картин социально-политической жизни в роман. Некоторые главы начинаются сценами ежедневных докладов жандармского полковника о ситуации в империи и в мире. Наряду со сведениями о беглых мужиках, умирающих на строительстве железной дороги работных людях, крестьянских бунтах, внимание шефа жандармов графа А.Ф.Орлова привлекла информация полковника об "опасном" сочинителе Гоголе, о приезде которого в Петербург он узнал от платного агента - слуги из гостиницы Демута.

И граф ломает голову над загадкой кратковременного визита Гоголя в Петербург: "Что же случилось с этим странным сочинителем, о котором уже какой год говорит не только вся Россия, но и Европа?

Лондон, Париж о нем пишут, этим неудавшимся чиновником все чаще интересуется их величество. Зело опасен. Поди знай, что он сочинит завтра, что взбредет ему послезавтра. Странно, но его слово обладает магической силой поднимать дух в читающей публике, особливо молодые головы способны воспламеняться от каждой буквы его сочинений, а если простонародье, неровен час всколыхнется? .. [5 с. 57]. И граф поручает полковнику по долгу службы знать "о сем человеке все" [5. с.57].

Граф Орлов и квартирный хозяин, в некотором роде благодетель сочинителя - "постояльца" А.П.Толстой, опальный вельможа и сановник, представляют лагерь могущественных недругов писателя. Не случайно книга озаглавлена так прямолинейно-концептуально - "В доме врага своего". Приняв концепцию своих предшественников в пагубной роли графа Толстого в жизни Гоголя, Б.Левин уходит от прямых характеристик его, как это сделал А.Полторацкий: "Це людина, що за за життя свого й шпигунством займалася, і видним чиновником встигла побувати, а на час знайомства з Гоголем і собі справжнім містиком стала, хоча не розірвала своїх зв'язків із владою темною... Мабуть, не без влади тієї так заопікувався Гоголем граф, поселив письменника у своєму домі, щоб він постійно під його наглядом перебував..." [2, с.314].

Тенденциозность заглавия книги Б.Левина подкрепляется символикой рисунка обложки: на фоне дома Талызина на Никитском бульваре два портрета - благостный, на светлом фоне портрет Гоголя работы Ф.А. Моллера и демоническим, на темном фоне - графа А.Н.Толстого. Самая поэтическая и психологическая, приближенная к жанру романа-исследования первая книга произведения - "Единственная", построенная на версии В.А.Соллогуба об "утаенной любви" Гоголя к Анне Михайловне Виельгорской. Тема жизни сердца вошла в "поэтические биографии" (В.Г.Белинский) Гоголя сравнительно недавно, по преимуществу в связи с дружественными отношениями писателя с блистательной А.О.Смирновой. Все оттенки этого "высокого и святого" чувства вдумчиво проанализировал В.Чивилихин в романе-эссе "Память". Он не расходится с литературоведческой трактовкой этих отношений в книге И.Золотусского "Гоголь". Г. Колесник в романе-дилогии "Прелюди Гоголя" и "Осии Гоголя" превратил их в соблазнительную альковную историю.

Б.Левин загадочную страницу любви и попытки сватовства Гоголя к "единственной" нарисовал с передачей сложной гаммы эмоций: ожидания, нетерпения, надежды, раскаяния, самоедства, излечения от сердечного недуга в творчестве. История несчастной любви Гоголя раскрыта на психологически достоверной и художественно

убедительной грани, говоря словами французского романтика, современника Гоголя, "между устами и чашей".

Иначе быть не могло: сватовство, о котором Анна, возможно, не узнала, чувства, которые ей открыто не были высказаны, традиции аристократической семьи, в которой все решала матушка девушки, урожденная принцесса Бирон, "удивленная" самой мыслью о возможности подобного мезальянса. Ей хватало и одного зятя-сочинителя - графа Соллогуба. Чувство Гоголя к Анне в изображении Б.Левина - ровное горение, поиски родной души, тепла и понимания, социальная утопия о жизни в подмосковном имении среди крестьян, чтобы "дружно хозяйничать и заботиться о них, а не о себе" [5, с.61].

Переписка Гоголя подтверждает возможность краха любовной идиллии. И если прав И.Золотусский, считая, что это была не любовь, а "воспитательная идея, доведенная до феномена романа" [6, с.442], то Б.Левин находит убедительные художественные детали для "утепления" этой идеи: ревность Смирновой к "перезрелой тыкве "Анне, дрожащий голос Гоголя, которым он поет вместе с сестрами Аксаковыми й Максимовичем строки любимой песни, созвучные душевному настрою и ситуации, в которой он очутился: "А козак дівчи-и-ну Да вірненько лю-у-бить, А оказать не посмі-є..." [5, с.97].

Завершается история "утаенной любви" приговором синдрому Подколесина в себе, прозрением, что есть нечто большее, чем любовь к единственной,- его творчество. Он быстро зализал сердечные раны, разыграл попутчика, представившись "Гоголем". Все пережитое, даже картины за стеклами кареты воплощаются в творческие замыслы: "Ну, что же, он надеется, покончив со вторым томом, приняться и за третий, и там уж обязательно все свое сердце, все силы и благоприобретенные способности живописать словом отдаст русскому пахарю..." [5, с.67]. И завершается "Единственная" тем,что в доме Аксаковых, усевшись поудобнее, Гоголь "положил тетрадь на стол и развернул ее. И началось чудо чтения" [5, с.100].

Небольшой экскурс в поэтическую гоголиану. Тот же эпиграф из Соллогуба о единственной любви писателя взят Н.Панченко к стихотворению "Гоголь сжег и заплакал"- прекрасному комментарию к вдохновенному домыслу романиста: "Превеликим соблазном Встает над землею луна, А мужчины уходят В монахи, в поэты, в солдаты. Ах, графиня, Ах, Аннушка! Анна Михайловна, Вы-то, верно, как есть В этой гибели не виноваты [7, с.81].

Тема "врага своего" намечена Б.Левиным уже в первой книге романа, хотя не сводится, как у А.Полторацкого, к одному обличительному абзацу. По камешку собирается его мозаичный характер великого актера, карьериста, интригана. Никто не поручал ему"блюсти" Гоголя. Но, как бы сказал его "постоялец", из "чистой, бескорыстной подлости" он уже тайком ознакомился с содержанием его заветного

портфеля и даже наметил не без помощи его вернуться на службу.

Меланхолически-пророчески озаглавлена вторая книга романа "Прощай, Васильевка!", посвященная последней встрече писателя с "малой родиной","милой родиной".Он приезжает в места, давшие темы и образы его творчеству. Б.Левин "узнает" среди земляков Гоголя: прототипы его персонажей. Здесь в отношении с простыми людьми, с близкими еще ярче раскрывается его демократизм и активный гуманизм. Духовная жизнь обогащается встречей с другом юности Данилевским, с украинской песней и ее хранителем-легендарным кобзарем Остапом Вересаем.

Даже вопреки письмам старику Аксакову и Шевыреву с лейтмотивом "не пишется", он живет в романе во власти радости творчества, завершает VIII главу второго тома поэмы, он "полон сил, весел, радостен <...> только бы не отвлекали, не мешали стоять у конторки над развернутой тетрадью и, потеряв счет минутам и часам, перечитывать написанное, видеть, рассматривать как бы вторым зрением каждое слово" [5,с.119]. Вопросы психологии творчества, творческого процесса в пределах, дозволенных жанром, занимают достаточно места в романе.

Начало третьей книги - "Не отрекаюсь"рисует Гоголя в смене тревожного ожидания и радости дороги, общения с А.О.Смирновой, всепоглощающего счастья от сознания, что "книга есть, книга будет". "Единственной" для него становится эта в муках рождающаяся книга, которая по гордой уверенности автора, переживет своего творца: "...останется его детище, и будет оно жить, потому что говорит лишь правду и еще потому, что каждое в нем слово идет от изболевшегося сердца, глубокой любви к людям <...> Пусть будет его книга - и ничто больше ему не нужно" [5, с.167]. Доминантой образа в романе остается творческое начало личности Гоголя. Но он рисуется и в динамике движений, внешней пластики образа - то лукаво прищуренных глаз, хитроватой усмешки, прекрасных густых "золотых" волос, то тщедушной, зябко ежащейся фигуры болезненного подростка, но всегда как остро осознаваемого окружающими воплощения несметного внутреннего богатства. Для А.О.Смирновой он "друг мой, единственный у светлый и чистый ... дитя" [5, с.170]. Для сановника и члена семьи Виельгорских А.В. Веневитинова - "ныне лучший сочинитель России" [5,с.39]. Для С.П. Шевырева, не велевшего принимать, говоря фигурально, даже бога Саваофа, он исключение: "Но это Гоголь" [5, с.183]. Эту же фразу повторяет в подобной ситуации и профессор Ф.И.Иноземцев.

В третьей части романа уже просматривается неизбежность трагедии в "доме врага своего". Она сублимирована в трех письмах одновременно полученных Гоголем. Одно от матушки. Ни на день ее рождения, ни на свадьбу сестры он уже не попадет. Второе письмо от

приятеля графа А.П.Толстого, явно близкого к III отделению. Он цитирует из брошюры Герцена "О развитии революционных идей в России" строки об авторе "Ревизора" и "Мертвых душ" как о проводнике этих идей.А для Гоголя в это время решался вопрос о разрешении на печатание сочинений со II томом поэмы. Третье письмо было от отца Матвея из Ржева, грозившее анафемой и геенной огненной автору еще не изданной книги, требующее отречения от дорогих автору убеждений. В душе Гоголя растет ощущение загнанного охотниками зверя: "Тревоги, сомнения, надежда - одно сменялось другим " [5, с. 189].

Так передает состояние своего героя Б.Левин. Таким видит его в Оптиной пустыни умудренный жизнью старец Макарий, которому Гоголь в течение дня четырежды задает вопрос, ехать ли ему в Москву или в Васильевку. И старец пытается понять,"к чему стремится этот удивительный человек, без сомнения, умный, добрый и сердечный, но и весьма странный, загадочный, с характером, казалось, сотканный из сплошных противоречий, никто не мог предугадать, чего же он хочет, каким станет его следующий шаг... " [5, с.204].

С последних глав третьей книги, когда жизнь Гоголя сжимается, как шагреневая кожа, идет точный, по дням и числам, начиная с субботы, второго февраля, отсчет оставшихся дней. В диалоге с отцом Матвеем, Гоголь, преодолевая сложные чувства, внушаемые ему "неистовым попом ", еще отстаивает свою позицию художника:"... я не отрекусь не токмо единого слова, но звука единого. Никогда! " [5, с.220]. На третий день после отъезда священника он пишет ему примирительное письмо, ибо не мог позволить себе роскоши окончательно разругаться с ним.

Гоголя мучают симптомы тифа, "черного мора", бродившего по Москве (автор романа соглашается с этим диагнозом), а также душевный разброд как следствие борьбы за него, а в чем-то и против него"партии" Аксакова, Шевырева, Погодина, Хомякова, "партии" Герцена и всесильной "партии" графа Орлова и его квартирного хозяина. Он соотносит проволочку с набором, дозволенных цензурой к печати сочинений, срочный вызов к нему отца Матвея, нежеланных ему лекарей, чье-то загадочное хозяйничанье в его бумагах, последняя книга романа открывается эпиграфом из воспоминаний С.Т.Аксакова, писавшем об А.П.Толстом: "Я считаю это знакомство решительно гибельным для Гоголя". В романе Б.Левина Александр Петрович умен, гибок, циничен и лицемерен. Он хорошо помнил фразу графа Орлова об опасном авторе и возможности вернуться на службу престолу и сделал все для того, чтобы портфель с бумагами Гоголя, внимательно процензурированными им, нашелся тогда, когда его уже не искали. А граф думает самодовольно: "Как только его не называли: и взяточник, и доносчик, и мракобес, и казнокрад. И ничего - жить остался..." [5, с.512]. Вскоре после кончины "постояльца" стал он обер-прокурором

Святейшего Синода. А Шевырева, получившего заветный портфель, продолжала мучить "грозная тайна" последних дней Гоголя.

Мы находим в романе Б.Левина художественную интерпретацию тех синдромов, о которых пишут литературоведы, например, О.Г.Ковальчук в статье "Останні дні М.Гоголя": синдромы тоски, хандры, страха, оппозиции учитель-ученик, высочайший уровень социальных и творческих амбиций [8, с.92-95]. Воплощена в новом романе о Гоголе та трактовка его трагедии, о которой пишет В.Воропаев: "Кризис Гоголя - следствие глубочайшего внутреннего конфликта между духовными устремлениями писателя и писательским даром" [9, с.39].

При некоторых характерных издержках, присущих историко-биографической романистике, книга Б.Левина - заметное явление в художественной гоголиане, а Гоголь в ней - светел .

Литература

1. Полторацький Олексій. Повість про Гоголя : У Петербурзі. Далекі мандри. -К., 1975.

2. Полторацький Олексій. Повість про Гоголя. -К., 1976.

3. Колісник Г. Осії Гоголя: Роман. -К., 1983.

4. Гоголь Н.В. Полн. собр. соч.-Т.І.- Б.М., 1940.

5. Левин Борис. В доме врага своего /Гоголь. Последние годы/: Роман.- Полтава, 1996.-326 с.

6. Золотусский Игорь. Гоголь.-М., 1979.

7. Панченко Николай. Остылый уголь: Стихи. -М., 1981.

8. Ковальчук О.Г. Останні дні М.Гоголя //Микола Гоголь і світова культура. -Київ- Ніжин, 1994.

9. Воропаев В. "Духом схимник сокрушенный": жизнь и творчество Н.В.Гоголя в свете православия. -М., 1994.

І.Ю.Коцюбинський

Від "Вія" Гоголя до "Тіней забутих предків" Коцюбинського

Творче освоєння реалізмом XIX століття романтичної фольклорної фантастики об'єктивно готувало грунт у літературі нашого століття для міфопоетики, коренем якої є мотиви, сюжети, образність фольклорно-міфологічної культури народу.

Тому підтвердженням є співставлення "Вія" М.В.Гоголя (1835) та "Тіней забутих предків" М.М. Коцюбинського (1911), які безпосередньо грунтуються на фольклорно-міфологічних звичаях українців. Обидві повісті безумовно відносяться до творчих вершин письменників. І хоча

розділяє їх ціла літературна епоха, виникає можливість відстежити еволюцію художнього осмислення. Незважаючи на різницю за творчим індивідуалізмом, обох письменників об'єднує глибокий потяг до духовної культури народу, синами якого вони були.

Гоголь у авторській передмові до свого "Вія" писав: "ВІЙ це могутній витвір народної уяви. Так звуть українці старшого над гномами, що в нього повіки на очах спускаються аж до землі. Оця вся повість і є народний переказ. Мені не хотілося ні в чому змінювати його, тому розповідаю так само просто, як і сам чув".

Михайло Коцюбинський у листі до Євгена Чикаленка від 22 липня 1911 року писав з Криворівні: "Якби Ви знали, яка тут велична природа, який цікавий нарід гуцули, з багатою своєрідною психікою, з буйною фантазією, дивними звичаями і мовою. Нарід скрізь поганський, що живе серед різнорідних злих духів, з якими веде боротьбу од пелюшок і до смерті. Первісні номади, вони так тісно зв'язали своє життя зі своєю худобою (маржинкою), що творять одну сім'ю. Само християнство послужило, здається, їм на те тільки, щоб закрасити культ поганства. Очевидячки, за такий короткий час годі зрозуміти як слід таке оригінальне життя, а що можна, те роблю і сподіваюсь трохи використати свої враження" (т. 6, с. 279).

Разом з тим чітко можна відзначити, що естетичний підхід до фольклорно-міфологічної культури у письменників дуже відрізняється. Гоголь "простонародне уявлення" вважає народністю літератури. Коцюбинський, захоплюючись багатою фантазією гуцулів, осмислює їх духовно-творчу культуру як язичництво, як архаїчну культуру, що збереглася ще з часів "первісного життя" внаслідок регіонально-природних умов їх існування.

У Гоголя опис бурси та бурсаків створює образ колективної єдності, але мало впливає на характер головного героя, на його поведінку в сюжеті.

Фантастичний сюжет у "Вії" породжує специфічну модифікацію конфлікту відчуження, взагалі дуже характерного для романтизму. У повісті Коцюбинського відображення природно-побутових умов первісного життя героїв виконує функції обставин, які викликають елементи міфомислення у їх відношенні до навколишнього середовища.

Але міфомислення у героїв "Тіней..." не однакове. Іван -натура поетична, обдарована здібностями і тому міфопоетично сприймає навколишні явища. У Палагни міфологізація дійсності не виходить за рамки господарчо-побутового ритуалу. Різноплановість підходів Коцюбинського до світосприймання гуцулів особливо помітна у заключній частині його твору, у так званій "забаві при тілі умерлої баби".

У листі до О.Аплаксіної Коцюбинський так подає свої враження від цього дійства: "В селе попал на оригинальный обряд. Ночью умерла

где-то старуха - и вот с далеких изб (здесь изба от избы на несколько верст) сошлись люди. На скамейке, под стеной, лежит покойница, горят перед ней свечи, а в избе поставлены лавки, как в театре, и на них сидит масса людей. Тут же, у покойницы в сенях, сошлась веселиться молодежь. И каких только игр тут не было! Смех раздавался беспрерывно, шутки, поцелуи, крик, а покойница скорбно сомкнула уста, и теплятся похоронным блеском свечи. И так всю ночь. Такой сильный контраст, что я на следующую ночь не мог уснуть под впечатлением сцены"(т. 7, с. 128).

Цей лист не залишає сумнівів авторського відношення до фінальної сцени "Тіней забутих предків": це скоріш позиція стороннього спостерігача, якому язичницький звичай морально чужий, не дивлячись на його вражаючу силу. І разом з тим позиція Коцюбинського тут є об'єктивним розвитком структурних новацій гоголівського "Вія".

На відміну від "Вечорів на хуторі близ Диканьки" у "Вії" немає оповідача. Розповідь ведеться від імені сторонньої людини, яка одночасно репрезентує позиції і автора, і героя твору. І саме через призму головного персонажу сприймається фантастичний світ.

Співвідношення між "світом" та "стилем" в "Тінях..." набагато складніше, ніж у "Вії". Стримана манера вже з перших рядків повісті налаштовує читача на об 'єктивне сприйняття авторської розповіді:

"Іван був дев'ятнадцятою дитиною в родині Палійчуків. Двадцятою і останньою була Анничка". Але ця манера письма відразу трансформується в іншу, суб'єктиву та емоційну:

"Не знати, чи то вічний шум Черемошу і скарги гірських потоків, що сповняли самотню хату на високій кичері, чи сум чорних смерекових лісів лякав дитину, тільки Іван все плакав, кричав по ночах, погано ріс і дивився на неню таким глибоким, старече розумним зором, що мати в тривозі одвертала од нього очі. Не раз вона з ляком думала навіть, що то не од неї дитина. Не сокотилася баба при злогах, не обкурила десь хати, не засвітила свічки, і хитра бісиця встигла обміняти її дитину на своє бісеня". (т. 3, с. 178).

Таке вільне і зовні ледь помітне переміщення позиції автора дозволяє Коцюбинському відобразити епічно широко та об'єктивно життя, побут, працю гуцулів з лірично проникненим творенням суб'єктивного світосприймання персонажів, перш за все головного героя твору Івана Палійчука.

Більш того, емоційно-лірична експресія стає вмотивованою прикметою відображення світогляду Івана. Вже у розповіді про його дитинство бачимо пейзажні замальовки високого поетичного гатунку: "Звідси дивився на гори, близькі й далекі верхи, що голубіли на небі, на смерекові чорні ліси з їх синім диханням... було так тихо і сумно, чорні смереки безперестанку спускали сум свій у Черемош, а він ніс його

долом й оповідав". (т. 3, с. 178).

Поезія цього опису, як і більшість інших у повісті, є ніщо інше, як об'єктивне світосприймання Івана, наділеного даром напрочуд вразливо відчувати природу, її красу та внутрішнє життя навколишньої дійсності.

Живописно-музичний настрій і рух душі зливались в єдину нероздільну гармонію. Отже, у повісті Коцюбинського пейзаж дуже симфонічний: тиша, яку не порушують, а роблять дзвінкою "глухий гомін ріки", позорі краплі - звуки конвалій, що порушують тишу; ліс та гори, які щохвилини змінюють свій настрій.

Ці живописно-музичні замальовки навівають думку, що бачиш перед собою полотна Моне, Сислея або лунають мелодії Дебюссі чи Равеля.

Але "симфонічний" пейзаж у Коцюбинського ще й дуже психологічний. І тому неодноразово Іванова душа наче гармонійно зливається з природою:

"І ось раптом в сій дзвінкій тиші почув він тиху музику, яка так довго й невловимо вилась круг його вуха, що навіть справляла муку! Застиглий і нерухомий витягнув шию і з радісним напруженням ловив дивну мелодію пісні... Іван озирнувся назад на скелі, - і скаменів. На камені, верхи, сидів "той" щезник, скривив борідку, нагнув ріжки і, заплющивши очі, дув у флояру. "Нема моїх кіз. Нема моїх кіз..." - розливалась жалем флояра.

Та ось ріжки піднялись вгору, щоки надулись і розплющились очі.

"Є мої кози... Є мої кози..." - заскакали радісно звуки. І Іван з жахом побачив, як, виткнувшись з-за галузок, затрясли головами бородаті цапи.

Він хотів тікати - й не міг.

Сидів прикутий на місці і німо кричав од холодного жаху, а коли нарешті видобув голос, шезник звинувся і раптом пропав у скелі, а цапи обернулися в коріння дерев, повалених вітром". (т. 3, с. 181).

Таким чином повнота та напруга Іванових переживань обертається міфологізацією і розкриває індивідуальність хлопця, для якого "весь світ був як казка, повна чудес, "таємнича, цікава й страшна" (т. 3, с. 180).

Ця сцена структурно перекликається зі сценою чарівного польоту Хоми Брута у Гоголя: "Перекинутий місячний серп яснів на небі. Бліде північне сяйво, як прозоре покривало, стелилося легенько й курилося по землі. Ліси, луки, небо, долини - все, здавалося, немов спало з розплющеними очима. Вітер хоч би раз де-небудь. У нічній прохолоді вчувалося щось вогке й тепле... Бачив, як замість місяця там світило якесь сонце: і чув, як бриніли голубі дзвіночки, схиляючи свої голівки. Бачив, як із-за осоки випливала русалка, як мріла її спина і нога,

виточена, пружка, вся створена з блиску й трепету. Вона обернулася до нього - і от лице її з очима ясними блискучими, пронизливими. Вриваючись у душу співом, вже наближалося до нього, вже зринало поверх води, і затріпотівши блискотливим сміхом, віддалялося; ...чи він бачить це чи марить? Чи це наяві чи сниться? А що там далі? Вітер чи музика? Дзвенить і лине, і наближається, і пронизує душу якоюсь нестерпною треллю... Його пройняло бісівськи-солодке відчуття, він почував якусь пронизливу, якусь млосно-страшну насолоду". (т.1 с.163)

Близькість і взаємну проникливість бісівського й людського, що властиві українському фольклорові, Гоголь трактує як ствердження постійної довічної боротьби двох сил - Бога і диявола. Якщо уявити собі сценічно цю боротьбу, напрошується аналогія з містерією - середньовічним театральним дійством, де за душу людини борються персоніфіковані маски - алегорії злих і добрих духів. Таке світовідчуття спиралося передусім на народну демонологію, виявлену в народних оповіданнях, повір'ях тощо. Прикметно, що в українській народній міфології чорт і загалом бісівське часто комічно забарвлені, однак дістають серйозний моралізаторський акцент, зокрема, тоді, коли про бісівські спокуси переповідається слухачам.

Отже, обом героям міфологічний світ дарує мелодію, яка народжує у них розуміння міфопоетичного світу. Якщо у Гоголя персонажі ще не в змозі протистояти міфогіпнозу, то у Коцюбинського міфологічний космос розкриває духовно-творчий потенціал особистості і допомагає краще зрозуміти задум авторського "я".

Від пізньоромантичного "Вія" до ліроепічних "Тіней забутих предків" чітко простежується наростання історично-аналітичного підходу до міфопоетичного світосприймання та творчого початку, що в значній мірі збагачує етику, культуру нового часу.

М.В.Гоголь та трохи пізніше М.М.Коцюбинський були зорієнтовані на гуманістичну природу людини, яка своїм корінням уходила в глибину історії, в етичну та духовну культуру нашого народу.

Література

1. Гоголь М.В. Зібрання творів: У 6 т.-М.: Держполітвидав, 1959.

2. Коцюбинський М.М. Зібрання творів: У 7 т.-К.: Наукова думка, 1975.

3. Денисюк Г.Д. Розвиток української малої прози XIX-початку XX ст.-К.: Вища школа, 1981.

4. Гундорова Т. Диявольський контракт та культурна ініціація: передмова до вид. І. Малковича "Тарас Бульба".-К, 1998.

Т. Жицька

М.Гоголь в інсценізаціях С.Черкасенка.

Ім'я і творчість Миколи Гоголя вже давно стали хрестоматійними. Створені ним образи утвердились і в народній, і в мистецькій свідомості, яка неодноразово вдавалась до їх творчого переосмислення. Особливо часто об'єктом такого переосмислення ставали славетні "Вечори на хуторі біля Диканьки". Цей твір зазнав чимало інсценізацій і екранізацій, які завжди користувались успіхом у глядацького загалу.

Свій внесок в театральну Гоголіаду зробив свого часу і Спиридон Черкасенко, творчість якого, починаючи з 30-х років і практично до останнього часу, була примусово вилучена з мистецького і наукового ужитку. А відтак, заново осмислюючи сьогодні творчий набуток цього митця, ми принагідно відкриваємо практично невідомі досі сторінки сценічного буття Гоголівських творів в інтерпретації Черкасенка.

С.Черкасенко (1876-1940) був багатогранною особистістю і встиг проявити себе як педагог, прозаїк, поет, драматург, театральний і літературний критик, публіцист, активний громадський і культурний діяч. Але найбільш помітним внеском у поступ рідного мистецтва безперечно стала його драматургія, яка поставила ім'я Черкасенка в один ряд з В.Винниченком, О.Олесем, Г.Хоткевичем.

Творчий набуток Черкасенка-драматурга включає майже п'ять десятків оригінальних творів, сценічна історія яких вражає своїм обсягом. Але, якби свого часу проводили модні сьогодні рейтингові дослідження, то не виключено, що перше місце у цьому гіпотетичному конкурсі посіли б не загальновизнані етапними драма "Казка старого млина" і трагедія "Про що тирса шелестіла...", а інсценізація Гоголівського твору "Страшна помста"[1].

Сам факт звернення С.Черкасенка до жанру інсценізації не видається надзвичайним, адже переробки чужих сюжетів були розповсюдженим на той час явищем. При цьому часто-густо саме переробки давали друге життя вже використаним сюжетам і сприяли їх утвердженню в контексті національної драматургії. Зрозуміло, що взявшись за драматургічну обробку широко знаного прозового твору, С.Черкасенко значно ускладнив собі завдання, апріорі зрікши себе на численні порівняння і зіставлення. Втім це не означає, що його вибір був випадковим чи непродуманим. Навпаки, численні рецензії Черкасенка-критика на твори М.Гоголя і, зокрема, на "Страшну помсту", дають підстави стверджувати, що Черкасенко добре знав і високо цінував творчість цього письменника. Водночас, шанобливе ставлення до автора тексту першооснови своєї інсценізації не завадило йому внести корективи у сюжетну канву, і часом доволі кардинальні.

Залишивши у "Страшній помсті" фантасмагоричний і оповідний елемент (дія будується як ілюстрація розповіді старого кобзаря), він

змінює підґрунтя колізії, що виникає у п'єсі. За версією Черкасенка, рушійною силою конфлікту стає пристрасть - "сатанинська жага", яку відчуває до своєї дочки Катерини чаклун Купріян.

Характерною рисою Черкасенкової інсценізації є досить ретельно виписана драматургом канва змін психо-емоційного стану героїв. Звертає на себе увагу і нарочита імпульсивність і патетичність монологів. Дотримуючись основних сюжетних перипетій, закладених в першооснові, драматург примудряється не збитись на "описовість" і "розмовність". Навпаки, дія в інсценізації стрімко рухається вперед, подія набігає на подію. А за кількістю сценічних "ефектів" Черкасенкова інсценізація могла б з успіхом конкурувати з найжалісливішими тогочасними мелодрамами, що, без сумніву, мало сприяти сценічному успіхові інсценізації Гоголівського твору.

Закінчивши восени 1914 року роботу над інсценізацією, С.Черкасенко відразу приніс її до Київського театру М.Садовського, де він по суті виконував обов'язки завідувача літературної частини. "Коли С.Черкасенко зробив інсценізацію "Страшної помсти" за Гоголем, - свідчить В.Василько, - Микола Карпович буквально накинувся на п'єсу і одразу ж почав над нею працювати. Він дуже любив Гоголя, охоче його ставив і грав у виставах, а тут іще гоголівська романтика, козацькі часи, такі милі серцю Миколи Карповича"[2] .

Микола Садовський не тільки поставив виставу, а й брав у ній участь як актор, що на той час було звичною практикою. А от вибір ним ролі виявився для багатьох несподіванкою. Справа в тому, що після ролі Командора ("Камінний господар" Лесі Українки) він уже не брався за нові ролі, а грав лише свій старий репертуар (в основному ролі літніх людей), і раптом корифей зупиняється на ролі молодого козака Данила. Та вже після прем'єри, яка відбулась 3 грудня 1914 року[3], стало очевидно, що сумніви скептиків щодо вибору Садовського-актора виявились невиправданими.

В.Василько, який справедливо вважається літописцем Театру М.Садовського, навіть планував у своїй книжці "Микола Садовський та його театр" [К, 1962.- 196 с.] присвятити цій акторській роботі Садовського окремий нарис, як одній з його кращих ролей. Правда тоді цензура не дозволила цього зробити через остракізм постаті Черкасенка, але в чернетках В.Василька цей рукопис з ретельними описами виконання Миколою Карповичем ролі Данила Бурульбаша зберігся [4].

Успіх вистави "Страшна помста" в Київському театрі М.Садовського привернув до інсценізації С.Черкасенка увагу інших антрепренерів, які стали охоче включати її до репертуару своїх труп. Пік репертуарної популярності "Страшної помсти" прийшовся на 1915-1917 роки. За цей час було здійснено понад 20 постановок. Заради справедливості треба зауважити, що особливо привабливою ця інсценізація виявилась для провінційних пересувних театрів, творче кредо більшості з яких, як знаємо, не відзначалось особливою естетичною

вибагливістю. На жаль, більшість із здійснених у цей період постановок були "прохідними" і тому не заслуговують на окрему розмову. Але були і вистави, які безумовно можна зарахувати до "творчих перемог". З цього ряду варто виокремити виставу трупи на чолі з М.Заньковецькою, яка протягом 1917-1921 років мандрувала півднем України. Серед найбільш помітних робіт Заньковецької цього періоду Борис Романицький (котрий теж грав у цій трупі) називає, зокрема, роль Катерини з "Страшної помсти", яка була основою репертуару трупи [5].

Не секрет, що подальший калейдоскоп суспільно-політичних змін вніс доволі відчутні корективи в існуючу культурну ситуацію, але ця обставина не позначилась на сценічній долі інсценізації С.Черкасенка. До 30-х років (коли ім'я і творчість Черкасенка підпали під заборону) "Страшна помста" впевнено почувалась на репертуарних афішах багатьох театрів України. Починаючи з 30-х цей драматичний твір починає активно функціонувати в театральному просторі західноукраїнських земель (які адміністративно підпорядковувались тоді Польщі, Чехії і Румунії). Зустрічається "Страшна помста" і на афішах театрів, що діяли у 1941-1945 роках на українських територіях, окупованих німецькими військами. В різні роки виставляли цей драматичний твір і театральні колективи, утворені заходами української діаспори.

Як свідчить ця, досить побіжно подана, історія сценічних втілень інсценізованого С.Черкасенком твору М.Гоголя, друге - сценічне -буття, подароване "Страшній помсті" драматургом, виявилось цілком плідним. А відтак є всі підстави стверджувати, що зусилля Спиридона Черкасенка були виправданими.

Втім, у творчій практиці Черкасенка-драматурга це не єдиний випадок звернення до творчості М.Гоголя. У 1921 році він завершує роботу над лібрето опери на 3 дії "Відьма" (за М.Гоголем)[6], музику до якої написав відомий український композитор Я.Ярославенко.

Першопрочитанням цієї опери стала вистава театру товариства "Українська Бесіда" у Львові. Прем'єрний показ відбувся у травні 1922 року[7]. На жаль, про цю постановку збереглось обмаль інформації. Відомо лише, що вистава була визнана критикою вдалою і що успіх постановці забезпечила блискуча гра С.Стадникової (Марта-відьма), І.Рубчака (Нечмиря), М.Крушельницького (Жид) і А.Гаєка (Гонивітер)[8].

Натомість про сценічне прочитання опери "Відьма", здійснене в "Руському театрі товариства "Просвіта" (м.Ужгород), було написано стільки, що вистачило б на кілька вистав. Вже після прем'єри, яка відбулась 13 березня 1926 року[9] ця постановка набула в очах глядацького загалу значення події сезону.

"Публіка зачарувалась навіть, й опера тим подобалась, які завше вороже відносяться до нашого репертуару. Мелодії на мотиви народ-

них пісень знаменито опрацьовані Я.Ярославенком. Лібрето написав відомий поет С.Черкасенко на сюжет Гоголя. Ця опера може статися однією з найліпших руських опер. До нас, карпатських русинів, стоїть вона близько, своя, рідна, немов легенда верховинських гір; і дід нічник-лісовик, і веселі повітрулі-русалки (друга дія), що танцюють коло лісовика, як сон... "[10], - писала 18 березня 1926 року "Свобода".

Емоційно-піднесений тон цієї рецензії не залишає сумніву, що її автор, письменник В.Генджа-Донський, повністю поділяв захват ужгородської публіки від постановки опери "Відьма".

Як бачимо, і цього разу спроба С.Черкасенка переосмислити твір М.Гоголя виявилась успішною. Загалом же документально засвідчений творчий успіх адаптованих С.Черкасенком для сцени творів М.Гоголя не залишає сумніву, що ці переробки подарували гоголівським випесткам щасливе і плідне сценічне життя.

Хочеться сподіватись, що в наш час, коли ім'я і творчість Спиридона Черкасенка знову утверджуються в суспільній і мистецькій свідомості, ці драматичні твори знову повернуться на українську сцену, і тоді сучасний глядач матиме нагоду особисто відчути магію творчо переосмислених С.Черкасенком творів М.Гоголя.

Література

1. Черкасенко С. Страшна помста /По М.Гоголю/: Драма-казка на п'ять картин з прологом і апофеозом.- К.: Зерно, 1918.- 47 с.

2. Василько В. Матеріали до книги про театр Садовського.//Архів Київського державного музею театрального, музичного та кіномистецтва України, фонд В.Василька, № 6485.

3. Список вистав театру М. Садовського. //Там же. Фонд В.Василька, № 8688.

4. Василько В. Матеріали до книги про театр Садовського.//Там же. Фонд В.Василька, № 6485.

5. Романицький Б. Про геніальну артистку // Вінок спогадів про Заньковецьку,- К.: Мистецтво, 1950.- С. 92.

6. Василько В. Матеріали до книги про театр Садовського.//Архів Київський державний музей театрального, музичного та кіномистецтва України, Фонд В.Василька, № 6485. арк.1-3

7. Гарасевич О. Рецензія / (а.г.) // Театральне мистецтво.- 1922.- Випуск III-IV (15 червня).- С. 18.

8. Там же.

9. Шерегій Ю. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 р.- Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Пряшів; Львів: Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі, 1993.- С. 144.

10. Там же, С. 147.

Я. Горак

"Гуцульщина" Володимира Шухевича як джерело повісті Михайла Коцюбинського "Тіні забутих предків"

Написанню повісті "Тіні забутих предків" передували не лише поїздки М.Коцюбинського на Гуцульщину, але й ґрунтовне ознайомлення письменника з фольклорно-етнографічними матеріалами про гуцулів. Серед цих матеріалів - ґрунтовне дослідження про Гуцульщину Володимира Шухевича, п'ять частин (томів) якого побачили світ протягом 1899 -1908 років. Серед інших матеріалів (праці А.Онищука про гуцульську демонологію, тритомника "Писань Осипа-Юрія Федьковича") цю працю надіслав до Італії Михайлові Коцюбинському В.Гнатюк. "Цілі скарби, якими я тішуся і не натішуся,- дякував захоплений М.Коцюбинський В.Гнатюку 15 вересня 1910 року. - Вони пригадують мені і Вас, і любу Гуцульщину, що як сон чарівний, проснулась перед моїми очима, вони врешті в'яжуть мене з Криворіжнею. Дуже, дуже дякую... "Гуцульщину" почав потроху читати". Збережені начерки, фрагменти, підготовчі матеріали повісті містять чимало виписок з праці В.Шухевича, зроблених, мабуть, в процесі прочитання, які великою мірою позначилися в тексті повісті "Тіні забутих предків".

"Глубокий язычник - гуцул всю свою жизнь до смерти проводит в борьбе со злыми духами, населяющими леса, горы и воды, - пише М.Коцюбинський в листі до М.Горького 29.07.1911 року. - Христианством он воспользовался только для того, чтобы украсить языческий культ". Власне поетики того язичництва, з її демонічно-мефістофельським началом ("Чорт-початок всякої культури" - записує у чорновиках письменник), яке керує душами і світоглядом гуцулів, і спосіб прояву цієї поетики у повсякденному житті гуцула - цього шукає М.Коцюбинський у праці В.Шухевича. Це є і основний критерій, за яким М.Коцюбинський вибирає з багатющого фольклорно-етнографічного матеріалу, нагромадженого В.Шухевичем, деталі, потрібні йому для втілення у художньому творі. З огляду на цей критерій, матеріал праці В.Шухевича, переданий М.Коцюбинським у повісті, можна умовно звести до двох груп. Перша представлена матеріалами, які безпосередньо стосуються демонології, нечистої сили і надприродніх властивостей людини. Друга група - фольклорно-етнографічний матеріал, що опосередковано, або й зовсім не стосується демонології і служить більше для створення колориту чи для характеристики певного персонажу.

Важливою ланкою матеріалу у першій групі є гуцульські космогінні легенди. Тут майже дослівно М.Коцюбинський передає матеріали В.Шухевича. Вівчар Микола на полонині розповідав Іванові

казку про створення богом світу і гір (у В.Шухевича - т.5, стор. 1-2, відсутнє лише пояснення того, чому гори перестали рости, що є у повісті М.Коцюбинського), про винайдення Арідником ватри і пояснення чому ватра почала диміти (у В.Шухевича т.5, стор. 3-4).

До першої групи належить також матеріал про посмертне перетворення людини у фантастичні істоти. Прикладами цього є появи Марічки в образі лісної і в образі нявки. "Йик лісницьи любит си з йиким вівчьирем, то его ківці ходьи, куди ходьи, пасут дуже добре; їх не вчіпитси медкісдь; вони сами вернут си на місце, де вона з вівчьиром кохаєтси. Дісна кличе по имени вівчьирів; йик котрий зараз обізве си, то вже вона до него пристане; від неї не може вже він скараскати ся (збути ся сї)" - читаємо у В.Шухевича (т.5, ст. 198) і цей уступ пояснює, чому Іван не відгукується у полонині на заклики Марічки, хоч якби йому цього хотілося: "І знову, утретє, долітає до нього звідкись " Іваа!" [...] він біжить навпростець, без стежки, туди, звідки чув голос, але стрічає лиш прірву, кудою не можна ні збігти, ані дістатись на полонину. Стоїть і заглядає в чорну безодню. Тоді йому робиться ясно: се його кличе лісна" - пише у повісті М.Коцюбинський. Як бачимо, М.Коцюбинський не використовує тут текст В.Шухевича дослівно, але без підтексту, без пояснення В.Шухевича, даний уривок з повісті важко зрозуміти. Так само поступає М.Коцюбинський у описі появи Марічки у образі нявки (т.5, стор. 200 у Шухевича).

Оповіді про надприродні властивості людини, які: теж належать до цієї групи найбільше пов'язуються у повісті з образом Юри Мольфаря. "Мольфар се такий, що йик він жьидний другого из сьвіта зігнати, тобе у чисту землю йик ра просто сволока ківки, - пише В.Шухевич (т.5, ст. 211). - Йик хоче зараз стратити, то набє відразу багато ківків, а йик лиш по трохи, то бо по одному по два; а йик хоче, аби тот подужьив, то кітьигає ківки". У повісті на основі цього спостереження В.Шухевича М.Коцюбинський вводить епізод, де Іван підглядає як Юра хоче зігнати його зі світу: "Юра, зігнувшись, тримав перед Палатною глиняну ляльку і тикав пальцями в неї од ніг до голови. "Б'ю кілок тут, - шептав зловісно, - і сохнуть руки й ноги. В живіт - карається на живі не годен їсти..." Ще одну деталь повісті пояснює нам праця Шухевича. "Траплялося, що і Іван звертався до нього, але за кожним разом, стрічаючи погляд чорних пекучих очей мольфара, спльовував непомітно "Сіль тобі в оці!..." - пише М.Коцюбинський. "Йик урекливий чоловік, або й котрий небудь увійде у хату і в голос си задивує чого, то заперечуют сму ось як: Цур ти невиданчину (такий шо ше такого не видів, з чого дйвуєси)! Сіль ти в очех! " - пояснює В.Шухевич (т.5, ст.219).

Сцена відвертання Юрою градових хмар теж почерпнута у Шухевича. У "Гуцульщині" (т.5, ст. 222) пояснення тої властивості

мольфарів значно менше, ніж у повісті: "А трафит си так, що і в другім селі промовльив, то град стане в хмарі і стоїт, клекотит і кричит: "Пусти, де си подіну? - Не пущу! - Пусти, бо гину! - То йди на провали, на репи, лиш шкоди не роби! - Град ві сипле си туди і нікому не пошкодит".

До другої групи насамперед відносимо сцени повісті фольклорно-етнографічного плану, які мають магічно-ритуальне забарвлення. Це, наприклад, опис зустрічі ватагом маржини на полонині: "За ним [за ватагом - Я.Г.) - пише у повісті М.Коцюбинський - схилились до молитви вівчарі й люди, що пригнали маржину. Вони прохали у бога, щоб вівця мала гаряче серце, як гарячий вогонь, який переступала, щоб господь милосердний заступив християнську худібку на росах, на водах, на всіх переходах од всякого лиха, звіра й припадку. Як допоміг бог зібрати худібку до купи, щоб так допоміг усю людям віддати..." Джерелом цієї молитви є наступна розповідь В.Шухевича (т.І стор. 219-220): "[...] як наближає ся маржина, виходить ватаг против неї, а скоро вона зачне переходити через грань, розложену у воротах, питає він її словами: "Абис мала таке горече серце, як гореча ватра, абис була така Остра, як Остра ватра, що через ню переступаєш". І далі молитва: "Заступи, Господи, заборони християнску худібку на росах, на водах, на кождих переходах від усєкого лиха і від припадку къижкого. Єк нам Господь допоміг християнску худобу зібрати, так допоможи нам, Господи, еї усему народови православному віддати". Як бачимо, текст молитви переданий М.Коцюбинським з праці В.Шухевича фактично дослівно. Так само з науковою достовірністю згідно праці В.Шухевича вималювано в повісті сцену доєння овець на полонині (у Шухевича т. І.ст. 221-222). Деякі деталі повісті, що використовують працю В.Шухевича, подані лише нюансом, буквально одним реченням, як це знаходимо вже на початку: "Не "сокотилася" баба при злогах, не обкурила десь хати, не засвітила свічки - і хитра бісиця встигла обміняти дитину на своє бісеня," - пише М.Коцюбинський. А ось опис відповідної процедури у Шухевича: "Передавши дитину поліжниці, засьвідчує баба сьвічку [...] - се на те, аби чим скорше приступив ангел божий та стеріг дитину перед бісицею, юдиною хінкою; бо лучає с так, що зляже раз у ту пору якась бісиця, всна рада би підміняти своє бішенье з християнською дитиною, бо такий обміньиник може між бісами вийти на якогось старшого, ліпшого. [...] Против такого, аби бісиця не обміняла дитину, треба сьвітити сьвічку, бо бісиця не йде до світла, вона боїх ся его, окрім того мусить баба обкурити дитину, поліжницю та й себе ладаном, який є божим даром, а виробляє єго мурашок" (т.3, ст. 3-4). З пояснення В.Шухевича стає зрозумілим, чому мати Іванова не раз "з ляком думала навіть що не од неї дитина" і чому Івана протягом всього життя причаровували ті оповіді про нечисту силу.

До другої групи відносимо також весь фольклорний матеріал,

використаний у повісті і почерпнутий переважно з третього тому праці В.Шухевича: коломийки, голосіння та забави над мерцем.

Коломийки є у повісті важливим засобом для характеристики Марічки: "Марічка обзивалась на гру флояри, як самичка до дикого голуба - співанками. Вона знала їх безліч. Звідки вони з'явились - не могла б розказати. Вони, здається, гойдалися з нею ще в колисці, хлюпались у купелі, родились у її грудях, як сходять квітки самостійні по сіножахах, як смереки ростуть по горах". Не випадково Марічка походить з роду Гутенюків у повісті, бо саме від Гутенюків, що мешкали у Жабйому та Річці, В.Шухевич позаписував чимало співанок, які пізніше використав у повісті М.Коцюбинський. У третій частині "Гуцульщини" В.Шухевича знаходяться ось які коломийки, використані у повісті: "Ой прибігла з полонини..." (№ 240), "Ізгадай мні..."(№ 263). Співанка "Співаночки мої милі..." творять разом зі строфами "Гой ви мете співаночки... та "Ой як буде добра воля" єдину цілість і значиться під номером 128. Рівно ж строфа "Питається баранця..." з наступною строфою "Не знаєш ти кругоріжко...", творячи єдине ціле, значиться під номером 239. Співанка "Чорногора хліб не родить..." міститься під номером 56. У четвертому розділі третього тому праці В.Шухевича під № 9 знаходиться співанка "Ой кувала ми зозулька" із злегка зміненим текстом.

З першого тому "Гуцульщини" почерпнуто коломийки, які стосуються полонини і вівчарювання : "Яка ж тота полонина..." (т.1, ст. 232) у повісті виписана як прозовий авторський текст, рівно ж як і співанка "Полонинко верховинко...", що взята з відти ж. Строфа "Ой як будуть вівчарики", поміщена у першому томі (ст. 228), є водночас ще одною строфою співанки "Співаночки мої милі", вміщеною у третім томі. Не вдалося знайти лише співанок" Чому ти ся бай не жениш" та "Ой кувала ми зозулька", які очевидно взяті М.Коцюбинським з інших джерел, зокрема з двотомної збірки коломийок, що упорядкував В.Гнатюк.

З третього тому "Гуцульщини" взято голосіння Палагни над покійним Іваном (" Чому не заговориш до мене..." - стор. 251, "Мужу мій солоденький" - ст. 250) та забави над мерцем. Цікаво, що М.Коцюбинський не описує детально в повісті однієї гри, а накидує "уривки" з кількох, які згідно В.Шухевича, називаються "Заяць" (у повісті - купівля зайця), "Виса" ("На кім висиш" - у повісті) та"млин" ("що маєш молоти" - у повісті ч. 3, ст. 243-244).

З наведених: у доповіді прикладів вплив "Гуцульщини" В.Шухевича на текст повісті М.Коцюбинського "Тіні забутих предків" очевидний. Інтерпретація М. Коцюбинським багатого шухевичівського матеріалу різна в залежності від моменту його використання: в одних моментах (як космогонічні легенди та коломийки) матеріал Шухевича

подається в автентичному варіанті, просто цитуючи його. В других (молитва вата) -письменник дає власну рельєфну і прозору інтерпретацію, за якою можна простежити шухевичівський матеріал. У третьому випадку - вміщує шухевичівські відомості у підтекст (як у випадку з Мольфарем), чи лише натякає на них. Це пояснюється тим, що М.Коцюбинський як художник і психолог змушений у повісті показати втілення ідеї "язичництва" і його поетики у повсякденному житті гуцулів - у дії, у конкретних персонажах, тоді як стиль праці В.Шухевича, за слушним визначенням І.Франка "майже виключно описовий". Результатом такої різної інтерпретації є те, про що говорить О.Єфремов у статті, присвяченій творчості М.Коцюбинського: "Аналізуючи з'явища, розкладаючи їх на окремі частини як психолог, він - як художник - раз у раз умів вибрати з того, що лишається по операції розкладу, загальне і типове і, вживлюючи у пластиці, давав синтетичні образи вищої краси". Власне, одним із джерел для змалювання "образів вищої краси" стала для М.Коцюбинського п'ятитомна праця В.Шухевича "Гуцульщина".

Література

1. Коцюбинський М. Твори: У т. - . - К., 19
2. Шухевич В. Гуцульщина: У 5 т. - Львів, 1899-1908

Н.І.Бойко

Реалізація експресивних властивостей енантіосемічних лексем у мовотворчості О.Довженка

Енантіосемічні лексичні одиниці становлять окрему і особливу підсистему, яка виділяється в системі лексико-семантичних засобів національної мови. Явище енантіосемії пов'язане з такими феноменами, як полісемія, антонімія і омонімія. В аспекті омонімії енантіосемія представлена у працях В.В.Виноградова, М.М.Шанського та ін., як різновид антонімії вона кваліфікована у роботах Л.А.Булаховського, Л.О.Новикова та ін. Однак ставити знак рівності між згаданими явищами не можна, оскільки енантіосемія займає своєрідне місце в лексичній системі мови. Її своєрідність пов'язана з розвитком і функціонуванням у межах однієї лексичної одиниці (одного звукового комплексу) двох протилежних значень, тоді як для полісемії характерна повна тотожність форми і часткова тотожність семантики, для омонімії - тотожність форми і різна семантика. При характеристиці антонімії форма взагалі сприймається як змінний і менш суттєвий її показник, і тому "...виділення антонімів порівняно з іншими типами відношень

вимагає особливого підходу" [1, с.36].

Поляризацію значень у межах однієї лексичної одиниці вперше виявив і описав у кінці минулого століття В.І.Шерцль, ввівши у науковий обіг і термін "енантіосемія" [2]. Аналіз природи енантіосемії, визначення її місця в колі суміжних явищ знаходимо у працях Л.А.Булаховського, Р.А.Будагова, Л.О.Новикова, О.М.Соколова, М.М.Шанського, Д.М.Шмельова та ін. Спеціальні дослідження енантіосемії як особливого способу мовної і мовленнєвої номінації здійснювалися на матеріалі різних мов: української (Т.О.Федоренко, І.В.Муромцев), російської (Л.С.Бессонова, Л.І.Климова), німецької (Г.В.Яцковська) та ін.

У межах одного слова можуть поляризуватися як нейтральні значення, так і оцінні. Наприклад: 1. *Пече* сонце - *пече* мороз, *позичити* комусь - *позичити в* когось, *зійти* на гору - *зійти з* гори, *прослухати* (не почути сказаного) - *прослухати* (слухати від початку до кінця); 2. *Славити* (=хвалити) +"і це добре (позитивна оцінка) — *славити* (=ганьбити) +"і це погано (негативна оцінка), дружна *сімеєчка* (актуалізація семи "схвалення") - *сімеєчку* розплодили (актуалізація семи "несхвалення"), *ніженька* біла (актуалізація сем "здрібнілість", "ласка", "пестливість") - *ніженька* 44-го розміру (актуалізація семи "насмішка") тощо. Приклади, віднесені до першої групи, будемо зараховувати до явищ нейтральної енантіосемії, а відповідно до другої — експресивної. Щодо лексем, віднесених до експресивної енантіосемії, І.В.Муромцев зазначає: "Так, проводячи семний аналіз значної кількості слів мови, можна знайти в них семи "і це добре" або "і це погано", причому подібна подвійна полярна оціночність може знаходитися в семному складі лексеми не тільки в діахронії... але й на певному конкретному етапі розвитку мови" [3, с.77].

Для нейтральної лексичної енантіосемії характерна поляризація денотативних сем, а для експресивної — конотативних, оскільки в останній протилежність значень створюється за рахунок поляризації оцінних сем "і це добре" - "і це погано", які входять до конотації.

Серед лексичних одиниць, віднесених до явищ експресивної енантіосемії, окремо слід виділити групу слів з демінутивними суфіксами, яким властива оцінна поляризація значень. Так, зменшено-пестливі форманти -к, -ик, -ок, -еньк, -оньк, -очок тощо найчастіше у мовній системі виступають носіями суб'єктивної позитивної оцінки, передаючи пестливість, ласку чи здрібнілість, а у спеціально організованих контекстах або навіть відповідних словосполученнях вони можуть набувати протилежної оцінності, змінювати позитивні семи на негативні ("плюс" на "мінус"), тобто передавати вже згрубілість, насмішку, осуд тощо. Енантіосемічні лексеми з формантами позитивної суб'єктивної оцінки можна охарактеризувати як такі, що мають

"ласкаву" форму, але "колючий" зміст. Зіставимо: *чистенький* (пестл. до чистий - 9. Який відзначається високими моральними якостями; правдивий, чесний [4, т.11, с.333]: " - Я хочу одного: спокійного, *чистого* життя, щоб не було ні обману, ні бруду, ні несподіванок" (В.Собко) і "Знаємо цих *чистеньких!*" (О.Гончар). У першому випадку лексема *чистий* актуалізує оцінні семи зі знаком "плюс", а в другому - пестливість і ласка, додані до кореневої семантики демінутивним суфіксом -еньк, повністю нейтралізуються контекстом. "Ласкава" форма якісного прикметника *чистенький* передає широку гаму негативних оцінних сем: "аморальність", "нечесність", "непорядність" тощо.

Простежимо способи реалізації експресивних властивостей енантіосемем через оновлення і актуалізацію плану вираження на матеріалі мови творів О.Довженка - яскравого і оригінального письменника і кінорежисера, великого патріота свого народу і сина свого часу, глибокого знавця рідної мови. Зібраний фактичний матеріал свідчить, що більшість енантіосемічних лексем у мові творів О.Довженка має свою особливу парадигматику та синтагматику і відрізняється від суміжних явищ, представлених згаданими вище протичленами. Залежно від природи семантичних компонентів (актуалізованих сем) у мові творів О.Довженка також виділяються лексеми, які репрезентують нейтральну енантіосемію, в основі якої лежать денотативні семи, і експресивну, яка базується на актуалізації оцінних сем. Враховуючи експресивну основу художнього мовлення, слід зазначити, що обидві групи енантіосемем виступають досить активними чинниками посилення експресивності тексту. Однак провідна роль належить експресивним енантіосememам, які виступають істотним фактором експресивізації художнього мовлення.

О.Довженко використовує різні способи розкриття енантіосемічного змісту окремих лексем. До найпоширеніших належить контекстуальна актуалізація полярних сем з чіткими вказівками на протилежний зміст слова. Наприклад: "Взагалі, батько так ненавидів всякий нестаток, що навіть саме слово "бідність" ніколи не вживав відносно своєї особи. Замість "моя бідність" він міг сказать "моє багатство", наприклад: "Моє *багатство* не дозволяє купити мені нові, пробачте, чоботи" (1, с.56) [5]. Оскільки ступінь експресивності енантіосемем, які поляризують позитивні і негативні оцінні значення, помітно вищий, їх аналіз, цілком природньо, викликає більший інтерес, і вони потребують детальнішого вивчення.

Виявлення протилежності позитивних і негативних оцінних значень у межах однієї лексеми здійснюється шляхом зіставлення системних і контекстуальних значень. Так, у словниковій інтерпретації дієслово *постаратися* фіксується з позитивними оцінними семами: "виявити старання", "докласти зусиль", щоб зробити щось хороше,

якусь добру справу [4, т.7, с.369]. Однак форма минулого часу явно "погіршує" оцінне позитивне значення лексеми, вказуючи на її протилежні висновки, - відтінок несхвалення, коли зроблено, вчинено щось погане, гідне осуду. Безпосередня вказівка на протилежність значення лексеми *постарався* простежується у контексті: " Верещака. Як ви смієте на мене кричати? Скидан. Я не кричу. У мене діти в хаті кричать без матері вже другий тиждень, а я... Запишіть: літературний образ у складному стані. Безодня труднощів і перешкод, недосконале, поспішне знання, і жаль, і ненависть до темряви й нікчемства, і біль народження нового, і муки творчості не в кабінеті, не в уяві, а на новому всесвітньому полі... Хліба не вистачить, чув? *Постарався* Вигура!" (3, с.166). "Погіршення" основних позитивних значень лексем *гарний, талановитий, швидкий, вправний* ілюструє інший контекст: "- *Гарний* хлопчик, - каже генерал Федорченко. - Ой *гарний*. А *талановитий!* Ото як поставлю миску борщу, з'їдає в одну мить. І батько такий *швидкий* та *вправний*. Все робить походя... " (3, с.70).

Ступінь повноти реалізації експресивних властивостей енантіосемічного слова залежить від його позиції в контексті, зв'язків з іншими компонентами контексту, а також від типу контексту. За умови, коли контекст є максимально інформативним, реалізація експресивних властивостей енантіосемічного слова простежується найповніше. Цьому сприяють додаткові компоненти, які впливають на значення енантіосемічної лексеми. Наприклад: " - Тату, здрастуйте! -А-а! Здравія желаєм, ваше превосходительство! В голосі старика *радість, приперчена* сарказмом" (3, с.40); " - Харко... Ох і *важна* фігура. - Ліквідували його установу як непотрібну, де він трубив по-пустому двадцять років. - Сказитися, - *діяч!* Сміються" (3, с.35); " - Ні. Не хочу таїти від гостей свої печалі. Це життя: добро і зло вкупі. Погано, Голику! - Не розумію. - Хам ти, *брате*, ось що. -Трохи є" (3, с.92); "Уляна (до Гусака). А потім ходиш та людей каламутиш! *Любитель...* "(3, с.153). Негативна оцінка лексеми *радість* підтримується словосполученням "приперчена сарказмом", оскільки старий Федорченко звертається до свого сина-генерала, жителя столиці, який дуже рідко їздить до батька. Сприяє розкриттю оцінної семантики *слова радість* і вислів сина: "Я дуже щасливий, що ви (тату) ще сердитесь..." (3, с.41). Відповідно у трьох останніх прикладах додатковими компонентами відповідно виступають експресиви "сказитися", "хам", "каламутити".

Сприяють реалізації експресивної семантики енантіосемічних лексем компоненти контексту, які передають емоційний стан мовців у момент вживання енантіосемеми. Сюди належать передусім так звані засоби вираження суб'єктивної модальності: 1)вигуки і частки: "Карташову і Сивцеву нічого іншого не залишається, як піти. Терентій. *Ех, вчені!.. Я* б таких *вчених...* "(3, с.216); "Мічурін. *Чи бач! Лектори!*

Хе..." (3, с.218); " - *О-о!* Приїхав *благородний* свідок! - В голосі Тома Анна почула гіркий сарказм. - Чув по радіо! *Хе!* Марк! Іди привітай сестру! Вона вже дістала підвищення в банді. Я не знаю тепер, як з нею розмовляти" (2, с.377); 2)вставні і модальні слова, які передають емоційний стан мовця, його оцінку явищ, подій, про які йдеться у висловлюванні: "... *Ні-і!* Я зіб'ю з тебе гонор, Скидане. Ти ще не раз проклянеш тут життя. *Подумаєш, пророк* явився!" (3, с.140); "Демид. Ага... Он як... Ось воно куди карлючка закандзюбилась! Дрібний, *кажете*, тип на сцені? Ну, *спасибі*" (3, с.135).

Емоційний стан мовця та його полярну оцінку суб'єкта, об'єкта, мови або усталені словосполучення типу "гіркі сльози", "грізний гнів": "Вона (мати — Н.Б.) залилася гіркими сльозами, відвернулася від сина. - Звідки прибув, *захисник* наш? Звідки прилетіла *єдина наша надія?* - почувся знайомий голос батька. Батько дивився на сина, грізний гнів охопив його старе, змучене серце" (3, с.243).

Значний ступінь експресивності енантіосемічних лексичних одиниць виявляють ті прийоми актуалізації їх значень, де аналізовані нормативні слова поєднуються з оказіональними: "- Так... Не тільки орли-соколи злетілись до нас. Прилетіли й дрібніші *пташки - заготкурочка, заготкачечка, райгусак, райкарась, промцибуля, облсметана.* Прибули й такі, сатана б їх душу забрав, що, покинувши землю, чверть століття коптіли десь у канцеляріях або бігали, як приблудні пси, за чужими возами. Навіть у тих, уявіть, мізерних натурах заговорило щось... Повторюю, я дуже *щасливий*" (3, с.38) — лексема "пташки" актуалізує оцінну сему "особи, що відзначилися поганими діями, вчинками", яка поляризується з позитивною семантикою складного зооморфізму орли-соколи.

Досить активно О.Довженко використовує прийом обігрування значень співзвучних слів, які сприяють розвиткові чи актуалізації контекстуальних полярних оцінних сем. Наприклад: "- Та ж ти жонатий двічі, - сказав Зарудний, вдивляючись у людину, яку він одного разу вбив у своїй уяві. — У тебе діти від обох жінок. - Я це затаїв. — Для чого? - Це *драма* мого життя. - *Драматичний артист...*" (3, с.93) - лексема "артист" розвиває негативні оцінні семи: "говорити неправду", "вести аморальний спосіб життя".

Увага О.Довженка до експресивізації художнього мовлення простежується на прикладах поляризації значень майже всіх повнозначних частин мови та їх форм. Так, активний дієприкметник теперішнього часу *зростаючий* у словниковій презентації, як і в нашому першодосвіді, сприймається зі знаком "плюс". Його лексико-семантичний варіант вживається для характеристики людини, яка набуває досвіду, уміння, певних знань, поширює свій світогляд тощо. Однак, поєднуючись і з розмовною формою іменника "кадровик" -

"кадр" та фразеологічною одиницею негативного змісту "вліпити строгача" (винести сувору догану) позитивні оцінні семи змінюються на полярні, що й позначається на сприйнятті всього виразу *зростаючий кадр.* Дієприкметник *зростаючий,* отже, набуває конотативного оцінно-негативного змісту: " — Доведеться вліпити тобі (Голику - Н.Б.) строгача, не інакше. - Так. Строгач забезпечений. - Товариші... - Строгач з попередженням. Все! - Багато, товариші!.. Може, строгач, але без... Я прошу не травмувати мене. Я *росту...* - Звичайно! *Зростаючий кадр!* — Тихий саркастично посміхнувся і встав. Його обурює Голик" (3, с.76).

Розвиток чи актуалізація негативних оцінних сем відбувається на фоні нейтралізації позитивних. Так, іменник "праведник" повністю нейтралізує сему позитивного змісту "не почувати за собою ніякої провини" і розвиває полярну, підтримувану експресивом "збрехати": " - Та не вчи вже, учитель, - почувся раптом голос його матері, звернений явно до мене. - Все повчаєш та наставляєш, *праведник.* А чого ти плакав, коли грушу рубали? — Хто? Коли? — Я збентежений до краю. Я не знаю, що відповісти. Мені соромно. — Бачила. Думаєш, не бачила?.. Учора. - Я не плакав, - намагаюсь я *збрехати"* (3, с.50).

Мові творів О.Довженка властиві випадки маніфестації снантіосемічних значень лексичних одиниць через введення їх до складу тих стилістичних фігур, які побудовані на основі протиставлень. Це передусім антитези (1) та епітети-оксиморони (2). 1. *"Красень* з мозком інженера і совістю клопа" (3, с.87); "Одні виросли і, розпростерши крила, *розлетілись* по високих державних постах, інші - без крил *розлізлись,* треба й не треба, до лихої матері, хто куди, де більше асфальту, електрики, і вже звідти критикують нас і *навчають* сіяти й орати..." (3, с.37); "Приїхав Зарудний, батько Катерини. Ось він іде. В його зовнішньому вигляді незламна рішучість. Чи правильно він зараз вчинить? Чи так, як треба? А як треба? Одні скажуть: він безумець. Інші: він убогий. Треті скажуть — вигаданий, таких не буває. *Горобці й коноплянки* осудять *орла:* кепсько літає в кущах і коноплях" (3, с.85). В останньому прикладі зооморфізми "горобці" й "коноплянки" актуалізують семи "дрібні", "сірі особи", "які займають незначне місце в суспільстві", "без належного рівня культури", а відповідно "орел" - "особа сміливa", "горда", "незалежна", "благородна", "цілеспрямована"; 2."Білоус. Не буде острова. Ось тут, де ми стоїмо, буде два з половиною метри води, якщо не три!... Шиян. Даємо розписку: в нашій смерті від потопу не винити нікого! Білоус. Та це ж безглуздя. Це буде *комедійна смерть!"* (3, с.57); "Його (Мічуріна) утлі груди ходили ходуном, і розторсані бронхітні півні вищали в грудях *нестройним хором,* і палаючі очі кресали іскри *благородного* переможного *гніву"* (2, с.257-258).

Як засіб реалізації експресивних властивостей снантіосемічних

лексем слід розглядати випадки каламбурного обігрування двозначності окремих слів. Наприклад: "Заброда близько-близько заглянув Чабану в очі. Чабан зціпив зуби: - Іди од мене, сатана. Іди погавкай офіцеру, що на мені землі не *заробиш*. Онде він стоїть під деревом, я бачу. Іди!.. — Ну що ж, вічна тобі пам'ять за таку вдачу. А я, дурний, подумав був... - Що подумав? *Заробить* на партизанах? Іуда! - Еге. Христос найшовся. Я вже *заробив* і так немало на Соловках. Хто мене туди загнав з батьком, з родом?! Хто?!" (3, с.264).

Одним з різновидів прийому обігрування багатозначності лексичної одиниці слід розглядати випадки, коли в контексті створені спеціальні умови для сприйняття одного звукового комплексу у різних значеннях. Наприклад, іменник "дама" у межах контексту може реалізувати одне з чотирьох значень, зафіксованих у словнику [4, т.2, с.209-210]. Будь-яке з них може бути обіграним у спеціально організованих контекстах. О.Довженко поляризував застаріле значення іменника "дама" (жінка з інтелігентних, переважно матеріально забезпечених міських кіл) і контекстуальне (жінка, яка працює на колгоспному полі) на фоні сучасного нейтрального (жінка взагалі, одружена жінка): "- Прийшла в *правління... дама!* Уляна. Хто *дама?* Я *дама?...Люди* добрі, чули? *Дамою* мене узвав!... Яка я *дама?* Причастуюсь!...Я робоча жінка, а не *дама.* Безверхий. Вот вам тіп для комедії" (3, с. 132).

Особливу групу утворюють лексеми з суфіксами суб'єктивної оцінки, які характеризуються полярністю оцінної семантики. Демінутивні суфікси не лише модифікують оцінні значення слів, а й надають їм експресивного забарвлення: "Аналіз "плану змісту" цієї групи суфіксів [суфіксів-демінутивів — Н.Б.] дає право віднести їх до засобів вираження оцінки з одночасною передачею лексичного значення через призму суб'єктивного сприйняття його мовцем", - зазначають О.К.Безпояско та ЮГ.Городенська [6, с.91]. Семи "пестливості", "здрібнілості", "ласки", які звичайно передають демінутивні утворення типу хлопчик, голубчик, синок, привітненький тощо, у межах відповідних контекстів змінюються на полярні - "згрубілості", "насмішки", "осуду", "зневаги" тощо. Наприклад: "Вигура. Чому ви не в колгоспі? Вам говорилося не раз, я знаю, що ви є прапором одноосібницьких тенденцій і об'єктивно дієте як ворог народу. Левко Цар. Я? Ворог народу? Е, *хлопчику.* Тепер я бачу вже, що вам також не все ще ясно" (3, с.155); "От ви чисті, а я ні. От ви прозираєте мене, загрожуючи смертю. А я хочу вмерти, хочу! Мені гидко. Чи ви можете покарати мене? Мене життя вже так покарало, що більшої кари й не придумати. - Товариші, - сказав Лиманчук, почервонівши од особистого гніву і образи. - Постійте, *голубчику,* -сказав раптом командир загону" (2, с.76); "- Дивись, які *привітненькі.* Сміються і "драстуйте" кажуть!.. Ай!.." (2, с.15) - іронічно-зневажливо про німців, які прийшли грабувати

сільські оселі.

Негативне забарвлення демінутивних лексем часто підтримується додатковими засобами, серед яких і лексико-семантичні варіанти зоонімів типу гайвороння, що вирізняються високим ступенем експресивності: "Гусак. Ага, *куркулики,* ось вони! Позліталося докупи *гайвороння!* (3, с.104). Енантіосемічні модифікації заперечення позитивних сем у слові "синок" підтримане експресивним епітетом зниженого змісту "нікчемний": *"Нікчемний* генеральський *синок,* - чується дикторський текст батька-генерала, - син батрака не відповість тобі" (3, с.17).

В окремих випадках контекст змінює не лише позитивну оцінку, яку передає суфіксальний формант, а й нейтралізує однотипну - узуальне властиву кореневій морфемі. Наприклад, *розумник* - 1.Розумна, розсудлива, знаюча людина [4, т.8, с.845] ("і це добре") змінюється на протилежну - "і це погано", бо вживається для характеристики особи, яка вважає себе розумнішою за інших, намагається вдавати з себе розумну: "Молодчики втекли. - Це все кулеметна рота, — говорив на другий день Щорс командирам... - Так. Там у них *розумники* зібрались, - підтвердив Гаврильченко" (1, с. 174).

Енантіосемічні модифікації мають і графічні засоби вираження - лапки та крапки: "Підійшовши до шафи, Щорс відчинив її і, схопивши гранату, враз повернувся до "*хороброї* четвірки: - Геть! Молодчики втекли" (1, с.174); "Скидан (до Гусака). Прощай і ти... *переможець*... Прозираю" (3, с. 167).

Показниками експресивної енантіосемії можуть виступати не лише графічні засоби, які виявляють протилежні оцінні значення, поєднані в одному звуковому комплексі, а й інтонація. У ряді випадків саме особливе просодичне оформлення слова забезпечує не тільки виразність мовлення взагалі, а й правильне розуміння оцінного значення лексичної одиниці. У зв'язку з цим Л.В.Щерба писав: "...письмова наша нотація вкрай недосконала, і багато що залишається не позначеним, отже, багато що в тексті можна вимовляти, а тим самим і розуміти по-різному, і потрібні велика досвідченість, літературна начитаність і тонке знання мови, для того щоб правильно вимовляти текст, або, що те ж саме, правильно розуміти задум автора" [7, с.31]. У зв'язку з цим, аналізуючи експресивну енантіосемію як ознаку художнього мовлення О.Довженка, важливо виходити не лише з орфографічного оформлення його художніх текстів, не обмежуватися аналізом традиційних нормативних графічних засобів, а намагатися "спіймати" ті витончені просодичні нюанси, які дають ключ до розкриття саме полярних оцінних значень. Для художнього мовлення О.Довженка характерне досить частотне оцінне роздвоєння лексичних значень, яке реалізується у зв'язку з своєрідним просодичним оформленням відповідної лексичної одиниці.

У цьому легко можна переконатися при перегляді екранізованих Довженкових кінопоем.

Багатий і різноманітний фактичний матеріал, представлений експресивними енантіосемемами, свідчить, що мовотворчість О.Довженка характеризується різноманітністю способів реалізації експресивних властивостей аналізованих лексем, семантична структура яких поєднує протилежні оцінні семи "добре"-"погано". У творах О.Довженка переважає "мінусова" енантіосемія, тобто випадки "погіршення" значення лексичних одиниць, що відображає критичне оцінювання письменником окремих фрагментів картини світу. Численні випадки використання експресивної енантіосемії О.Довженком належать до оригінальних і цілком самобутніх рис його мовотворчості, оскільки "...про народ, його звичаї й традиції, про ті чи інші риси національного характеру - він міг говорити безконечно, з безліччю відтінків в інтонації - то з любові й гордістю, то з гумором, а деколи навіть з болем і осудом" [8, с. 10].

Література

1. Соколов О.М. Энантиосемия в кругу смежных явлений // Филологические науки.-1980.-№6.

2. Шерцль В. Й. О словах с противоположными значениями (или о так называемой энантиосемии) // Филологические записки. - Воронеж. - Вып. V-VI. -1883.-С. 1-39.

3. Муромцев І.В. Енантіосемія як спосіб номінації в сучасній українській мові // Українська мова: Історія і стилі. - Харків, 1992.

4. Словник української мови: В 11-ти томах. - К., 1970-1980.

5. Довженко О. Твори: В п'яти томах. — К., 1983-1985. Тут і далі цитуємо за цим виданням, вказуючи том і сторінку в тексті.

6. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. - К., 1987.

7. Щерба Л.В. Опыты лингвистического толкования стихотворений. - М., 1957.

8. Гончар О. Довженків світ // Довженко О. Твори: В п'яти томах. - К., 1983. -Т.1.

О.Г.Самойленко

Проблеми методології вітчизняної та світової історії в працях вчених-істориків Ніжинської вищої школи кінця XIX - поч. XX ст.

Процес накопичення і формування теоретичних знань привів вчених до їх узагальнення, вироблення методологічних основ, тобто головних норм, принципів, критеріїв, правил, способів, які сприяли об'єктивному пізнанню історичної дійсності. Разом з тим процес узагальнення знань дав можливість визначити різні підходи до вивчення історії, на які почали опиратися історики в процесі їх роботи над досліджуваною проблемою. У світовому науковому процесі були сформовані різні підходи до вивчення історичних явищ. Так, більшість істориків і філологів періоду Просвітництва спирались на ідеї універсалізму, який передбачав підпорядкування всього людства дії незмінних природних законів, вказував на біологічну незмінність людини, яка діє у змінюваному природному і соціальному середовищі. Ці середовища прогресивно еволюціонують внаслідок діяльності і взаємодії людей, зростання обсягу їх знань про природні закони [1,с.20].

Таким чином, цей підхід пізнання минулого визначив дві його гілки:

"1) усвідомлення потреби нагромадження фактичних даних про різні сторони життя минулих поколінь; 2) теоретичні роздуми над сенсом і змістом історичного процесу" [1,с.21]. Саме ці гілки, які співіснували паралельно, знайшли відображення в історіографії романтизму, якому характерна відмова від осмислення історії всього людства і увага до вивчення історії окремих народів, націй у певну епоху, різних сторін людської діяльності. У романтизмі утверджується принцип історизму, який передбачав всебічне вивчення факту, явища.

Серед представників історичного романтизму було багато відомих істориків, які визначали і свої особисті підходи до вивчення тих чи інших історичних періодів. Становить інтерес позиція француза Жюля Мішле (1798-1874), який основну увагу звертав на вивчення життя простого народу, визначаючи його справжнім творцем історії. Англійський історик Томас Карлайль (1795-1881) навпаки доводив, що історичний розвиток суспільства залежить від діяльності видатних осіб. І подібних прикладів визначення методологічних основ можна навести багато. Звичайно, у кожній країні були і свої фактори, які вносили нове в дослідження минулих епох і народів, які проводили історики-романтики. У Німеччині значний вплив мали філософські ідеї Г.В.Гегеля,

зокрема його діалектичний метод пояснення суспільного розвитку. Крім цього, слід згадати німецьку "**історичну** школу **права**", представники якої виводили закони і устрій з національних традицій і звичаїв того чи іншого народу ("народного духу").

Німецький вчений Леопольд Ранке (1795-1886) стверджував, що історію треба писати так, як це відбувалось насправді, запровадивши історично-критичний метод обробки джерел.

У XIX ст. сформувалися ще два напрямки у вивченні історії минулого - **позитивізм**, який передбачав відбір різних фактів і очищення їх від негативних нашарувань, а це означало, що історик повинен працювати тільки з "позитивними фактами". Історичний процес вони розглядали "як поступову еволюцію людського суспільства до все більш досконалих форм, заснованих на наукових (соціологічних) уявленнях про стосунки у суспільстві" [1,с.24].

Англійський вчений Генрі Томас Бокль (1821-1862) вважав, що історія тієї чи іншої країни є складовою частиною єдиного процесу розвитку людства за законами прогресу, в тому числі і за законами природи.

Послідовниками позитивістів в Україні були В.Б.Антонович, М.П.Драгоманов та ін.

Другим напрямком був **історичний матеріалізм** К.Маркса (1818-1883) і Ф.Енгельса (1820-1895), в основі якого була поставлена людина, від якої залежав розвиток суспільства. Вона пізнає оточуючий світ, продуктивні і виробничі відносини, і в залежності від пізнання їх організовує свою діяльність, змінює світ, змінюючись і сама.

У зв'язку з цим була сформована концепція суспільно-економічних формацій, складовими яких були держава, матеріальне виробництво, право, ідеологія тощо.

Існували й інші напрямки вивчення історії. У тій же Німеччині історик Й.-Г.Дройзен (1808-1884) опирався на теорію рефлексій, а Г.Шмоллер, Л.Брентане, К.Бюхер - на економічні закони і чимало зробили в галузі економічної історії. Історик К.Лампрехт (1856 -1915) об'єднав всі три особливості - елементи позитивізму, економічної історії, історичний матеріалізм , що викликали цілу дискусію в науці.

На початку XX ст. в Німеччині формується суб'єктивно-ідеалістичний напрямок - неокантіанство (В.Дільтей, В.Віндельбанд, Г.Ріккерт та ін), який передбачав не вивчення самого історичного процесу, законів соціального розвитку, а джерел про історичні події, тобто закони історичного знання. Таким чином, інтерес історика змістився. В центрі став дослідник (суб'єкт) пізнання, а не об'єкт, як це було раніше.

Такий позитивістський підхід не міг задовольнити вчених, а тому помітні були нові пошуки. Формується течія історичної соціології на чолі з французьким вченим Емілем Дюркгаймом (1858-1917). Представники цієї групи вивчали соціальний бік історичного процесу, взаємодію між економічними, громадськими і правовими явищами, у

яких брали участь народні маси, і у відповідності до особливих законів домінували над окремою особою.

У 20-х рр XX ст. навколо часопису "Аннали економічної і соціальної історії" сформувалася, т.зв. "школа Анналів" (20-60-ті рр.).

Російські та українські історики, засвоюючи різними шляхами методологію зарубіжних вчених, використовували її у своїх працях. Це стосується і вчених-істориків Ніжинської вищої школи. Як ми вже зазначали, навчання деяких із них у західноєвропейських університетах, стажування там тощо сприяло засвоєнню, а потім і поширенню в Україні притаманних тим країнам філософських систем, які впливали на вивчення історії. Був і інший шлях їх засвоєння, який ішов через їх вчителів, що працювали в тодішніх університетах Росії та України, і це створювало плюралізм підходів до вивчення та оцінок історичних явищ. Особливо це відбивалось на формуванні світогляду у істориків, які займались вивченням всесвітньої (або загальної) історії.

Поруч із західноєвропейськими, часто німецькими методологічними спрямуваннями вивчення історії формувались і специфічні російські (наприклад, слов'янофільська концепція О.Хом'якова - М.Данилевського, теософія В.Соловйова та ін.).

Український вчений С.П.Стельмах у книзі "Історична думка в Україні XIX - початку XX століття" зауважує: "Формування історичного світогляду і створення теоретичних конструкцій здійснювалось, як правило, шляхом синтезу існуючих філософсько-історичних систем. Тому необхідно не тільки виявити базові ідеї, але й відповісти на запитання: які з них були оригінальними, а які запозиченими із західноєвропейської історичної думки? Це є актуально, враховуючи міцні зв'язки вітчизняних істориків із західними університетами" [2,с.7]. Саме ці питання і будуть розглядатися у нашій роботі.

Із вчених Ніжина, які цікавились питаннями методології, слід виділити Миколу Яковича Арістова (1834-1882), який, отримавши освіту в Казанській духовній академії, відмовився від духовного звання і присвятив себе вивченню вітчизняної історії. Працював він спочатку у Казанському (1867-1869), Варшавському (1869-1873), Харківському (1873-1875) університетах, а з 1875 р. у Ніжинському історико-філологічному інституті. Його праці, присвячені різним проблемам і періодам російської історії, набули досить широкого визнання у науковому світі.

Цікавили вченого і питання історії історичної науки, які він зачіпав, як на своїх лекціях в пропедевтичному курсі російської історії, у якому знайомив студентів з найважливішими джерелами допетровської епохи, так і в наукових працях. Особливо уважно ці проблеми він осмислив під час роботи у Ніжині, про що свідчать його праці "Разработка русской истории за последние 25 лет (1855-1880)" [3], "Сочинения Н.В.Гоголя со стороны отечественной науки" [4]

та "А.П.Щапов. Жизнь и сочинения" [5].

Кожна з названих вище праць М.Я.Арістова заслуговує на серйозне ґрунтовне вивчення, оскільки ці дослідження не лише дозволяють краще з'ясувати підходи та методологічні принципи, якими керувався вчений, визначати мету, яку ставив перед історичною наукою їх автор, а й містять досить цікаву інформацію, яка мало використовувалась іншими дослідниками.

У статті "Разработка русской истории" вчений дав узагальнюючий аналіз розвитку історичної науки в Російській імперії протягом XIX ст. звернув увагу на особливі специфічні моменти у висвітленні історичних етапів. М.Я.Арістов, зокрема, вважав, що Карамзін своєю працею поклав стовпову дорогу в російській історії, і вченим залишалось лише дослідити різні галузі життя попередніх поколінь. Проте він звернув увагу на те, що дослідження давніх пам'яток мали лише зовнішній характер, бо скептики зосереджували увагу лише на дрібницях, здержуючи цим узагальнення в російській історії.

Вказавши на те, що тільки за останні 25 років вивчення історії просунулось вперед, М.Я.Арістов відмітив одну важливу особливість: якщо раніше намагались знайти в російській історії, в житті попередників якісь іноземні установи і гордились тим, то лише тепер для історика стали важливими не наслідування і запозичення, а зіставлення законів розвитку російського життя з історичними законами інших націй. І тут ніжинський вчений вказував на значення слов'янофілів, які сприяли розширенню поглядів дослідників на російську історію і з'ясували, що в ній потрібно шукати не тільки загальних законів розвитку всебічного життя народів, а й своєрідних відмінних думок і справ російського народу. "Стало понятно, -пише М.Я.Арістов, - что жизнь наших предков есть самобытный органический процесс, все ее явления имеют внутреннюю неразрывную связь и настоящее положение дел есть логический вывод прошедшего... Теперь историки не только стали спрашивать " Откуда есть пошла Русская земля?", а начали допытываться: куда идет русская земля с многомиллионным своим населением и что ожидает ее в будущем" [3,с.77].

Думка, яку висловив тут М.Я.Арістов про нерозривний зв'язок попередніх подій з подальшим розвитком суспільства, дуже цікава, бо вона вимагає від історика аналітичного мислення, бачення перспектив. Історична наука, на думку вченого, повинна допомогти суспільству вирішувати сучасні завдання і використовувати їх у всіх галузях життя. Це вже твердження носить чітко визначений методологічний характер, хоч сам зв'язок історика з повсякденним соціальним життям був недооцінений М.Я.Арістовим, і це ми бачимо в його книзі "А.П.Щапов. Жизнь и сочинения", яка була присвячена його університетському вчителю.

З Панасом Петровичем Щаповим (1831-1876), відомим російським істориком демократичного напрямку, близьким до шестидесятників, автором праць з історії церкви, розколу і старообрядництва, про собори XVII ст., общину тощо, М.Я.Арістова об'єднували довгі роки дружби, ідейна та духовна близькість, спільність наукових інтересів. П.П.Щапова ніжинський вчений вважав своїм вчителем і наставником. У науковому дослідженні М.Я.Арістова було зібрано багато цікавого матеріалу з особистого життя та літературної діяльності історика, зроблена спроба оцінити творчість видатного вченого, розкрити його духовний світ. Великою заслугою дослідника було те, що він наважився написати книгу про обдарованого, але опального вченого, у якого свого часу відняли кафедру і зіслали до Сибіру.

М.Я.Арістов намагався , хоча й не зовсім повно, висвітлити протистояння різних напрямків в російській історичній науці, показати їх вплив на формування світогляду П.Щапова. Проте ніжинський історик не до кінця зумів залишитися точним і безпристрасним критиком. Саме критичний бік розгляду спадщини вченого потребував глибшого розкриття.

У цій праці виявилися і методологічні підходи М.Я.Арістова не тільки до оцінки спадщини видатного вченого, а й до розуміння історичного часу, в який той жив. Дослідник звертав увагу не стільки на окремі факти особистого життя вченого, скільки на те, як ці факти сприяли розкриттю його духовного світу. Розглядаючи ранні праці П.Щапова, М.Я.Арістов вказував на те, що в них відбилися погляди церковної історіографії, а потім і слов'янофілів. Пізніше вчений зблизився з ліберальними літературними гуртками і його творчість одержала публіцистичного забарвлення. І все ж ніжинський вчений не зміг внаслідок свого дещо звуженого підходу до оцінки об'єкту глибоко розкрити його значення. Всі рецензенти праці М.Я.Арістова були єдині у твердженні, що дослідник недостатньо висвітлив саму епоху, а тому й не досить чітко визначив той вплив, який відчув на собі П.Щапов. Насправді це був не вплив тих чи інших осіб чи гуртків, а вплив самого часу і цілого громадського настрою.

Взагалі збудження "умів" прискорило неминучий перелом у характері молодого вченого. "Оригінальна і блискуча особистість Щапова і його гірка і трагічна доля, - писав рецензент у журналі " Отечественные записки", - у якій не було нічого випадкового, мають глибоку повчальність. Щапов був у повному розумінні слова дитям свого часу і свого суспільства. Це була людина пориву, беззавітного захоплення, жаги. Таким же було і сучасне суспільство, таким був загальний характер того пам'ятного часу. Біограф Щапова не помічає цієї обставини" [5, с.252].

Чим же пояснює трагедію П.Щапова його учень? На думку М.Я.Арістова, П.Щапова "згубила" політика, зокрема університетські

студенти, які вимагали від нього лекцій в дусі сучасного лібералізму, а також журналісти, які завербували його у свій табір. І тут М.Я.Арістов не зумів до кінця пізнати свого вчителя, не зумів побачити, що за своєю розумовою і моральною організацією це був боєць, хоча тільки в сфері теоретичної думки. І не можна не погодитись з рецензентом із "Отечественных записок", що трагізм його долі був у тому, що півжиття йому довелося потратити на наукові пошуки, які були неспроможні задовольнити його в моральному розумінні. "Без "політики" такі люди, як Щапов, - зауважує далі критик із "Отечественных записок", -жити не можуть, тому що не можуть жити без людей, не байдужі до чужого страждання і надто живо відчувають несправедливість і неправду життя" [5 с.253]. Хоч М.Я.Арістов і не зумів глибоко проникнути в суспільну атмосферу життя, факти, які він відібрав, дали змогу самі по собі поза волею біографа це зробити і показати моральний бік цієї визначної особистості.

З'ясовуючи методологічні принципи, які використовував М.Я.Арістов в своїй праці про П.П.Щапова, слід звернути увагу і на рецензію Г.В.Плеханова, яку той опублікував у "Вестнике народной воли" (1883,№ 1).

В ній Г.В.Плеханов відмічав, що книга М.Я.Арістова має суспільне значення, бо вона торкається неординарної в громадському житті особистості. Причиною того, що про книжку майже не з'явилося відгуків, є саме життя Щапова, бо "дуже важко писати в цензурних рамках про таку нецензурну особистість, як автор "Земства и раскола", позбавленого кафедри і зісланого до Іркутська" [6,с.87]. Г.В.Плеханов підкреслював, що про П.Щапова можна писати лише в тій тональності ("оплакування"), яку обрав ніжинський вчений, бо "хто не побажає говорити про нашого талановитого історика Щапова в цьому напрямку, той ризикує ніколи не побачити своєї статті в пресі, тому що волею-неволею змушений буде сказати декілька гірких істин про сучасний політичний стан Росії" [6,с.88]. Г.В.Плеханов, користуючись свободою закордонного друкованого органу, вважав за потрібне викласти свій погляд на життя і історичну теорію П.Щапова. Саме тут виявилася різниця у методологічних поглядах Г.В.Плеханова і М.Я.Арістова.

Ніжинський історик детально і глибоко розкрив життя і творчість П.Щапова, використовуючи багаточисельні факти, і на їх основі показав злети і падіння вченого, трагізм його долі. Не можна не віддати данини пошани дослідникові, який ввів у науковий обіг такі факти, які в той час не сприймалися позитивно. Це підтверджувало думку, що П.Щапов був людиною сміливою, незалежною від офіційної думки. Підтвердженням цього, наприклад, є розповідь М.Я.Арістова про виступ вченого перед студентською аудиторією університету про декабристів, про яких тільки за декілька років до цього, після книги барона

М.А.Корфа з "высочайшего одобрения" почали говорити лише в негативному плані. П.Щапов же говорив " з такою свободою і в таких деталях, наче справа йшла про звичайнісінькі речі між близькими приятелями". "Як фанатик своїх поглядів,- пише далі М.Я.Арістов,- він звик промовляти їх не соромлячись і навіть тоді, коли б йому загрожували страждання за відвертість, він би не подивився на них, а тільки закалився б у своєму прагненні" [5,с.64]. І саме цим, стверджує дослідник, П.Щапов приречував себе на муки і не сприяв спокійному продовженню своєї наукової кар'єри. А тому він помер не академіком, а засланцем, який позбавлений був не тільки наукових посібників, а навіть засобів до існування. Відсутність їжі прискорила розв'язку справ. Так закінчив життя вчений, який був, за словами М.Я.Арістова, все життя захисником російського народу.

Приймаючи багаточисельні спостереження М.Я.Арістова, опираючись на них, Г.В.Плеханов не погоджувався з висновками, до яких прийшов ніжинський професор, оцінюючи життя П.Щапова. М.Я.Арістов у трагічній долі вченого звинувачував його самого: "Миттєве торжество безцільної політики вбило наповал розвиток науки" [5, с. 89].

Навпаки, Г.В.Плеханов заявляв, що багато західноєвропейських вчених беруть діяльну участь у політичному житті своїх країн, і в той же час вони роблять немало і для своєї спеціальності. "Пора російському вченому зрозуміти, - звертався Г.В.Плеханов до М.Я.Арістова - що наука може без перешкод розвиватися лише там, де її вчення вільне, і що така свобода допустима лише у вільній державі. На основі цієї аксіоми можна сказати, що наші політичні мученики роблять для майбутнього розвитку російської науки більше, ніж вчені філістери, які не бачать потреб нашої сучасної дійсності із реторт, літописів та кришталів" [6, с.90].

Г.В.Плеханов вважав, що в книзі М.Я.Арістова майже відсутня критика історичних ідей П.Щапова, з чим він не міг погодитись, і тому він зупинився на деяких позиціях, розглядаючи їх у широкому науковому контексті. Спираючись на факти, які наводить у своєму дослідженні М.Я.Арістов, Плеханов зробив більш глибокі і значущі висновки, зокрема відносно "двох досвідів земської будови: 1) досвіду вільної самобудови і саморозвитку у формі землі російської, земства, земського вічового люду і 2) досвіду єдино-державно-бюрократичної будови у формі держави, імперії всеросійської" [6,с.91]. Незадовільне ставлення П.Щапова до другої форми і захист першої Г.В.Плеханов пояснював сильним співчуттям вченого народним масам, які розплачувалися страшною ціною за створення сильної російської держави. І така реакція П.Щапова, на думку Г.Плеханова, була природною проти однобокості попередників у висвітленні проблеми.

Не дивлячись на певні недоліки в роботі М.Я.Арістова, все ж слід

зазначити, що його потяг до особистості Щапова, як нам здається, - це не тільки данина глибокої поваги учня до свого вчителя, а й авторське відношення до історичної епохи, у яку той жив, розуміння (хоч і обмежене) того трагізму, який супроводжує життя вченого, якщо він обирає той шлях, по якому йшов видатний історик. Хоч, звичайно, бачення і розуміння історичної епохи було у М.Я.Арістова менш широким і глибоким, ніж у Г.В.Плеханова, і все ж це не зменшує значення праці ніжинського вченого.

Окремі питання методології досліджував також представник київської історичної школи, учень М.В.Довнар-Запольського, доктор історичних наук, професор Георгій Андрійович Максимович (1877-1954), який протягом 15 років з 1909 по 1924 рр. викладав українську та російську історію в Історико-філологічному інституті та Інституті народної освіти у Ніжині. Найбільший інтерес із методологічних праць викликає дослідження Г.А.Максимовича "Учение первых славянофилов" [8], яке з'явилося у 1907 році. Уже в передмові до нього автор вказав на основну проблематику праці, зазначивши своє прагнення дослідити слов'янофільство з історичного та частково з філософського і релігійного боків.

На думку Г.Максимовича, саме 40-ві роки XIX століття відіграли важливу провідну роль у розвитку російської суспільної самосвідомості. Вони були роками переважно теоретичної розробки дуже важливих суспільних, філософських, релігійних та історичних питань. Саме постановка, а не лише вирішення їх, надовго визначили шлях, по якому рухався науковий і суспільний розвиток.

Досить глибоко дослідникові вдалося розібратися в генезисі слов'янофільства, відправною точкою якого науковець вважав націоналістичний протест проти запозичення всього іноземного. У цьому відношенні слов'янофільство, на думку Г.Максимовича, було народним та історичним явищем. Цей протест виражався в різні моменти російського історичного життя і в різних формах, і важко не погодитися з істориком, що форма його виразу не була залежною від ряду факторів, а саме "від ступеню культурності оточення, від пануючих в той час ідей, від зовнішніх історичних умов, від вимог відомого момента, і, на кінець, від особистостей, що виражали цей протест; від ступеню їх освіти, їх дарувань, їх темперамента, їх соціального і економічного становища" [8,с.5].

Зосередивши увагу на діячах слов'янофільського напрямку, науковець досить точно визначив характерні риси всіх слов'янофілів, серед яких вирішальними, на його думку, були: надзвичайна щирість, не напущена релігійність, всебічна і ґрунтовна освіченість, велика працездатність у наукових заняттях, відвернений напрям їх мислення, непорушна впевненість у своїх поглядах і т.д.

З'ясовуючи питання ґрунту, на якому розвивалися

слов'янофільські ідеї, дослідник відмічав, що особливими рисами 20-30-х років XIX століття був ідеалістичний, абстрактний напрямок мислення та пробудження, як і всюди в Європі, національної самосвідомості. Причиною першої риси Максимович вважав реакцію останніх років царювання Олександра I, яка перейшла і в царювання Миколи I, надзвичайну цензурну суворість, що вбивали будь-які початки суспільної думки, принижували її рівень, тому російська думка, тільки-но пробудившись, відступила під натиском реакції від суспільних питань і починала шукати собі вихід в теоретичній філософії та романтичному мистецтві. Цей потяг до абстрактного мислення знайшов собі гарний ґрунт в німецькій філософії Канта, Шеллінга, Гегеля. Другій рисі, а саме пробудженню національної свідомості, великий поштовх, на думку автора, і з цим також можна цілковито погодитися, надали наполеонівські війни з їх космополітичними тенденціями. Саме загроза втрати національної самостійності і пробудила національні інстинкти у різних народів Європи.

Вітчизняна війна 1812 року викликала у інтелігенції Росії потяг до вивчення життя народу, і цей інтерес до народу створив, з одного боку, систему "офіційної народності", а з іншого, школи слов'янофілів та західників. У своїй праці Г.Максимович гостро критикував систему "офіційної народності", вказуючи, що вона, проголосивши себе захисником народу, залишила його юридично безправним , бідним, заляканим, закріпаченим, і єдиним правом на життя була праця на поміщика.

Теоретичною основою пробудження національного інстинкту та інтересу до народу, на думку вченого, служила філософія Гегеля і Шеллінга, оскільки вони висунули на перший план народ і надали йому керівного значення в історії.

У німецькій панівній історіографії того часу було прийнято поділяти народи на історичні і "не історичні". До першої Ранке, офіційний історіограф пруського королівського дому, відносив тільки германо-романські народи, відмовляючи в такому статусі слов'янським народам. Фактично такою ж була й точка зору Шеля.

Піднімаючи значення російського народу як народу історичного, що покликаний був служити новою сходинкою в загальнолюдській цивілізації, у відновленні життя людства, громадські сили Росії не могли визначити, а яким же шляхом повинен був йти народ, щоб здійснити цю "провиденциальную роль". Прихильники "офіційної народності" вважали, що збереження і утримання порядків, які існували, приведуть до утвердження величі Росії. Західники наполягали на продовженні зближення із Заходом, прийняття його цивілізації з усіма її найкращими культурними формами і лише після цього думати про виконання всесвітньо-історичної місії Росії. Слов'янофіли, навпаки, вважали, що треба спочатку розвинути вітчизняні самобутні народні

основи, створити власну цивілізацію, вищу за західну, а вже після цього російський народ зможе виконати свою історичну роль.

Досить глибоко вдалося історику дослідити і розкрити погляди перших слов'янофілів. На думку Г.Максимовича, їх методологічні основи можна розділити на три частини: філософську, богословську та історичну. До того ж автором було влучно підмічено, що остання логічно витікає з перших двох.

Бажаючи обґрунтувати перевагу світу слов'янського перед західним, слов'янофіли шукали як відмінні, протилежні, так і загальні риси обох світів. Найбільшою відмінністю російського народу від західних, стверджували вони, було православ'я, яке вони вважали кращим від католицизму та протестантизму, а тому надали йому гносеологічну властивість - "разумность", а двом іншим - "рассудочность". Політичні та економічні умови вони ігнорували.

Г.Максимович першим у вітчизняній історіографії здійснив спробу систематичного, повного та цілісного викладу слов'янофільського вчення. Пояснюючи сутність релігійно-філософських основ слов'янофільства, автор перш за все дав пояснення головним поняттям їх вчення "разумности" та "рассудочности". Під першою розумілося - пізнання буття, в якому розум, воля, почуття та уява зливалися в єдине, а другу слов'янофіли сприймали як пізнання чисто формальне, логічне, абстраговане, в якому приймає участь тільки розум. З цих понять і витікали всі інші постулати відмінностей між Заходом та Сходом.

Перейшовши до історичних поглядів слов'янофілів, вчений звернув увагу передусім на відправну точку їх історичної частини вчення, якою були поняття "народ" та "народність".

Відношення представників течії до народу було подвійне. З одного боку, "народ" був для них "как отвлеченное начало", з іншого боку, "народ" у слов'янофілів є дійсно живим народом, якому вони прагнули допомогти і, дійсно, допомагали. Розкриваючи поняття "народності", Максимович цитує К.Аксакова, який, на його думку, міцніше інших тримався на історико-побутовому підґрунті. "Народність є особливістю народу... Народність - це є жива цільна сила, яка має в собі дещо невловиме, як життя. І дух, і художня творчість, і людська природа, навіть місцева природа - все приймає участь в цій силі" [8,с.69]. Невідривною властивістю народу слов'янофіли вважали його общинний устрій. Община, на їх думку, є та ланка, із якої розвивалося все державне і суспільне життя Русі. Розмірковуючи над відношенням слов'янофілів до общини, Г.Максимович приходить до висновку, що вони не розглядали її як асоціацію або заклад з політичними або економічними завданнями, для них община - духовний союз з високим, ідеальним, чисто морально-християнським значенням. Виходячи з "общини", яку слов'янофіли поклали в основу російського життя, вони

і всю російську історію розглядали як боротьбу або згоду початків общинних та державних основ. Слов'янофільська община не мала в собі нічого зовнішнього, формального, примусового, що по їх значенню було властиве державі. Виходячи з цього, держава була внесена іззовні: її община покликала тільки під тиском загрози зовнішніх ворогів, тільки із страху втратити свою самобутню общинну першооснову. Саме відношення народу до держави, з точки зору слов'янофілів, визначає суттєву різницю між світом Слов'янським і Західним. На Заході держава - це ідеал народів, у слов'янському світі - неминуча крайність.

Відмітив дослідник і своєрідність поглядів слов'янофілів, у першу чергу К.Аксакова, на періодизацію російської історії, яку він ставив у відповідність до столиць. На думку Максимовича, один із основоположників слов'янофільства такого поділу притримується тому, що російська столиця не являє собою нічого "исчерпывающего, ничего деспотического, ничего централизующего". Російська столиця є тільки місто, в якому "более, чем в другом, вследствии каких бы то ни было причин, выражается мысль эпохи; в столицах сознает себя исторически народ; от этого в русской истории такое преемство столиц, нигде невиданное, от этого и история русская может делиться по столицам, как по эпохам. Каждая эпоха имела свою столицу, и наконец, когда Россия разделилась на две стороны, земскую и государственную, явились и две столицы" [8,с.79]. Розглядаючи погляди слов'янофілів на різні періоди історії допетровської Росії, ніжинський вчений відмічав, що в них витриманий основний їх погляд - відокремленість землі та держави, їх спільне існування на взаємній довірі та повазі до чужих прав.

Віддаючи належне Петру І та його геніальній особистості, слов'янофіли вороже ставилися до його реформ і особливо їх наслідків, в результаті чого у Росії відбувся розрив із своїми російськими національними началами. Слов'янофіли нічого не мали проти поступового, природнього запозичення у Заходу, але Петро, на їх думку, захотів все західне зразу пересадити на російський ґрунт, не відділяючи корисного від шкідливого, потрібного від непотрібного, морального від аморального. А Росія, не підготовлена до сприйняття всього західного, почала переймати все, що тільки було не російське, що було чуже. Але від такого швидкого запозичення відбулося тільки саме поверхове переймання Заходу. На думку слов'янофілів, росіяни стали "школярами" Заходу, стали соромитися всього рідного. Таке переймання Заходу слов'янофіли вважали дуже шкідливим для Росії, і в цьому вони звинувачували Петра. Це було головною причиною неприйняття ними його реформ.

"Таким чином, огляд теологічних та історичних поглядів дав можливість побачити, - пише Г.Максимович, - що слов'янофіли були твердо впевнені в тому, що в російському народові були закладені істинні початки духовної просвіти в дусі православного християнства,

а також істинні початки державного життя, яке трималося на чисто моральному союзі общини і держави. Ці основи під впливом випадкових причин, зокрема реформ Петра, були порушені, і Росія зрадила своєму минулому шляху, відхилилася від істинних самобутніх початків і йшла по шляху запозичення із Заходу. Такий шлях Росії слов'янофіли вважали згубним для неї, невідповідним до тієї високої - всесвітньо історичної місії, яку Росія, на їх думку, повинна була виконувати, такий шлях не відповідав їх високим ідеалам, до яких вони прагнули" [8,с.97].

Торкнувся Г.А.Максимович у своєму дослідженні і цілого ряду інших питань, які лежали в основі слов'янофільського вчення, а саме: про їх ідеали і шляхи та засоби їх досягнення, про народність в науці та мистецтві, про відношення слов'янофілів до західної науки та про підпорядкування просвіти західної основам просвіти російської і т.д. Автор зосередив також увагу і на спробі слов'янофілів створити нову філософію, якій вони, як загальному світогляду, надавали дуже важливе значення. Слов'янофільське відношення до філософії полягало в тому, що вони тісно зв'язували її з релігією. На думку дослідника, цілісної філософської системи слов'янофіли не створили, але вони піддали ґрунтовному критичному розгляду сучасні їм напрями західної філософії - ідеалізм та особливо матеріалізм. І в цьому заслуга їх дуже велика.

У слов'янофілів був цілісний, якщо не світогляд, то настрій, елементами якого були: справжня релігійність у дусі чистого православ'я та відверта і гаряча любов до своєї батьківщини, до свого народу.

Значний інтерес для сучасної історичної науки викликає додатковий розділ, в якому Г.Максимович зробив критичний аналіз головних основ слов'янофільського вчення. Саме в цьому розділі найбільш яскраво проявилися методологічні підходи та погляди самого дослідника. "Розбирати все вчення слов'янофілів у всіх його деталях і протиріччях в наш час, - зазначав Г.Максимович, - не має потреби, так як сучасна наука стоїть зовсім на іншому ґрунті, і точку зору слов'янофілів вона визнає чистою ідеологією", але "ми відчуваємо необхідність виказати наші короткі роздуми про головні основи цього вчення" [8, с.114].

Вже на перших сторінках свого критичного аналізу слов'янофільського світогляду, дослідник вказав на ряд помилок і протиріч в самих основах цього вчення.

Розглядаючи релігійну віру та дві її характерні ознаки: "разумность" та "рассудочность", як основу слов'янофільського вчення, Г.Максимович заявив про свою незгоду з визначенням цих двох понять, а також з тим, що слов'янофіли наділяли католицизм та протестантизм лише як логічне, абстрактне пізнання, участь в якому брав лише розум. "В поняття віри, як суттєвий і необхідний її елемент, входить почуття.

Віри без почуття бути не може, так як предметом віри є суттєвості, недосяжні людським знанням. І якщо суттєвість пізнається, то вона перестає бути вже предметом віри і входить в сферу точного знання. Тому відняти від католицизму та протестантизму елемент почуття ні в якому разі не можна, а тому приписування їм слов'янофілами виключно однієї розсудливості є помилковим" [8, с.115].

Не погоджувався вчений і з тим, що православ'я приписувалося виключно і переважно російському народу і взагалі слов'янам, а католицизм і протестантизм народам західним. І тут Г.Максимович йшов за К.Бестужевим-Рюміним, який вважав, що православ'я, як релігія, запозичене і не може служити відмінною ознакою народу. Доказом цього є те, що православ'я не було прийняте і засвоєне російським народом в своєму чистому вигляді, а піддалося спотворенню, результатом чого з'явилися багаточисленні розкольничі секти. Подібне явище історик спостерігав і в західних народів, які прийняли католицизм. Там також виникли єресі, включаючи навіть і сам протестантизм. "Взагалі все це слов'янофільське поняття про віру з її пізнавальними ознаками, розумністю та розсудливістю не витримують критики ні з релігійної, ні з психологічної, ні з гносеологічної, ні з історичної точок зору і тому нам здається зовсім хибним, помилковим. А якщо це так, то помилкова і вся їх теологічна система, в якій вони розглядають все історичне життя Заходу і Сходу з точки зору розвитку цих пізнавальних ознак віри: розсудливість і розумність" [8, с.116], вчений не заперечував певного впливу віри на розвиток ідей, на розвиток закладів і, взагалі, на весь хід культурного життя народів. Але він не міг погодитися з ігноруванням факторів економічних, соціальних, політичних та історичних, з якими слов'янофіли не рахувалися. Дослідник зазначав, що єдиним історичним фактором в їх теологічній системі була загарбницька основа Заходу і відсутність її на Сході, але й цей фактор, на думку Г.Максимовича, зводився на чисто моральний, а не соціальний ґрунт. "Внаслідок однобокості відправної точки зору слов'янофілів, всі їх погляди на суспільне та приватне життя Заходу, на його історію, на його культуру, на його просвіту були також надто однобокими і абсолютно помилковими" [8, с.117].

Виникли зауваження у дослідника і з приводу історичних основ та поглядів слов'янофілів. Основою або початковою ланкою, з якої розвивалося історичне життя Росії, за їх твердженням, була слов'янська община, що виконувала роль лише морального союзу. Такий високий, важко досягнутий ідеал християнського суспільного життя, за їх вченням, існував у руського народу і взагалі у слов'ян задовго до прийняття християнства. Г.Максимович же, погоджуючись визнати слов'янофільську общину, як ідеал суспільного життя (хоча вона вкрай була не практичною із своїми нарадами (вічами), що вимагали одноголосної згоди всіх), не зміг навіть допустити думки про існування

такої общини на Русі задовго до прийняття християнства, бо, як стверджує вчений, вона була крайньою ідеалізацією. До того ж слов'янофіли не дали точних і впевнених доказів про існування цієї общини. Всі вони зводилися лише до спростування родового побуту і доведення існування у слов'ян сім'ї, як складаючого елементу общини. "Взагалі, - за словами Г. Максимовича, - всі старання К.Аксакова довести існування общини через спростування родового побуту, необхідно визнати дуже слабкими і не переконливими" [8, с. 118]. Виходячи з цього, дослідник вважав, що оскільки помилкова відправна точка слов'янофільських поглядів на російську історію, то хибні й інші характерні риси слов'янофільського вчення, вказуючи на найбільш слабкі місця їх концепції.

Помилковими, хоч з погляду вченого і закономірними, були пояснення державного росту Росії за рахунок не органічного розвитку народу, а в результаті основ, занесених в Росію іззовні, зовсім чужих йому. Відкриваючи в общині усякий елемент державності, слов'янофіли заперечували у слов'ян взагалі всіляку здібність до державного порядку, державного побуту, посилаючись на те, що на Руську землю були покликані варязькі князі. На це дослідник вказав, що державне життя існувало в Чехії, Болгарії, Сербії та Польщі. Не погоджувався Г.Максимович і з слов'янофільською ідеалізацією давньої Русі, її побуту, освіти, вказуючи на міжусобиці, криваві сварки князів і т.п., а також на вороже ставлення до реформ Петра, який, на думку слов'янофілів, хотів відірвати Русь від джерел її життя. На думку дослідника, Петро став лише завершувачем процесу зближення із Заходом, який розпочався ще задовго до нього, з Візантії. "Реформи Петра не були випадковим явищем в російській історії, - пише Г.Максимович, -він завершив зруйнування перепон, які відокремлювали Росію від Заходу, але якби не він, то їх би зруйнувало саме життя, тільки трохи згодом" [8,с.121].

Загальним недоліком слов'янофільського вчення Г.Максимович вважав його абстрактність та віддаленість від конкретного історичного життя. Слов'янофіли не визнавали і не вводили в своє вчення ніяких факторів: ні економічних, ні політичних, ні соціальних, які сучасна наука уже висувала на перший план. Слов'янофіли розглядали історичний процес з точки зору впливу і розвитку релігійних та моральних ідей. На думку Г.Максимовича, "вони намагалися створити історію, яка відповідала їх моральним вимогам, а створили систематизовану примару. Вони зрозуміли історію навиверт, прийнявши минуле за суттєве і необхідне, до якого повинно тягнутися сучасне. Їх теологічна система базується на якомусь містичному понятті "разумности" і "рассудочности", а історична - на зовсім недосяжному ідеалі суспільного життя. Ні та, ні інша не могли бути сприйнятими і залишилися безплідними" [8, с.121].

Досконало вивчивши вчення слов'янофілів, професор російської історії зосередився на думці, що воно є "чисто-нравственное и значение его тоже чисто-нравственное - и только" [8, с.122]. І в цьому розумінні воно принесло певну користь, особливо в проголошенні і впровадженні принципу народ, народність, який вони висунули вперед, надали йому керівну роль в історичному процесі, хоч народ, за їх поглядами, не був справжнім, живим народом, а лише відверненим поняттям з загальнолюдським характером. "Таким чином, - зазначає Г.Максимович, - слов'янофільське вчення, як вчення чисто історичне -не має значення з точки зору вимог сучасної історичної науки.

Як вчення моральне, воно мало і може ще мати певне значення і вплив, а тому цілковито заслуговує на відповідну увагу та вивчення" [8, с.122-123]. Звичайно, ця категоричність не може бути прийнята сьогодні, бо слов'янофільство як методологічна течія зайняла своє місце в історичній науці.

І хоч Г.Максимович по відношенню до слов'янофілів був виразником певного напряму вітчизняної історіографії, все ж його величезна кропітка праця, яку він проробив, безперечно заслуговує на схвалення.

Ряд цікавих праць з методології історії написали і представники кафедри загальної історії, серед яких найбільший інтерес викликають монографії та статті професорів В.В.Новодворського "Исторический материализм. Доктрина Маркса и Энгельса: Опыт историко-критического исследования"; В.К.Піскорського "О предмете, методе и задании науки всеобщей истории", "В.Стебс и В.Балагер": О.І.Покровського "Новые явления в области разработки древнегреческой истории", "Вопросы древней истории у Маркса и Энгельса", "О материалистическом понимании истории в первичном его виде", "Представление о диалектике истории в литературах Старого и Нового времени до Гегеля"; Є.М.Щепкіна "Вопросы методологии истории", "Социологическая оценка прогресса"; І.І.Іванов "Историк-натуралист", "Последний учитель натурализма (Ницше)", "Философия без фактов (о государственном учении Платона)", "Сен-Симон и начало французского позитивизма", "Новая французская литература у новейших историков", "Безумец или мученик (О.Конт)", "Погодин", "Сен-Симон и сенсимонизм" і т.п.

У цей значний список увійшли далеко не всі праці, написані ніжинськими істориками у напрямку розробки та дослідження проблем методології, але він свідчить про значний внесок професорів НІФІ князя Безбородька у справу вивчення історичної думки XIX-початку XX століття. Але у нашому дослідженні звернено увагу лише на окремі праці, які були помітними у наукових колах того часу. До них належать розвідки відомого історика Євгена Миколайовича Щепкіна (1860-1920), який був запрошений до Історико-філологічного інституту князя

князя Безбородька у вересні 1897 року. До цього він пройшов гарну наукову школу в Московському університеті, де його наставниками були вчені зі світовим ім'ям В.І.Герьє, П.Г.Виноградов, В.О.Ключевський. Вирізняючись широкими науковими інтересами, історик займався розробкою різних розділів історії як Заходу, так і Росії. Найбільш ґрунтовними працями слід вважати "Зносини зі Сходом в середні віки", "Російсько-Австрійський союз під час Семилітньої війни", "Коротка історія про Лжедмитра", "Росія за Олександра І і нашестя 1812 р." та інші. Не залишив без уваги дослідник і історико-філософські та методологічні проблеми.

Розвиток історичної науки на Заході вчений розпочав вивчати ще на початку 90-х років під час свого відрядження до країн Європи. В цей час він відвідав Швецію, Данію, Німеччину, Австрію та Італію. Після повернення зі стажування історик надрукував у різних наукових виданнях свої розробки: "Викладання історії в Англії", "Постановка викладання загальної історії у Віденському університеті", "Автобіографія Леопольда Ранке" та ряд інших.

Безсумнівний інтерес викликало у вчених дослідження, присвячене засновнику однієї з провідних історичних шкіл Німеччини Леопольду Ранке, яке не втратило свого наукового значення і в наш час. Воно було надруковане в трьох томах часопису "Русская мысль" за 1893-1894 роки.

Обрання цієї теми дослідження, на нашу думку, не було випадковим, оскільки Є.Щепкін в період написання перебував під впливом історико-критичного методу, запровадженого Л.Ранке, і вважався його послідовником. Будучи гарно обізнаним з біографією, працями та перепискою видатного німецького вченого, Є.Щепкін одним із перших у вітчизняній історичній науці здійснив спробу дати повну і цілісну картину життя та наукової діяльності Л.Ранке з усіма її перемогами та поразками, злетами та падіннями. І слід відзначити, що автору вдалося на досить широкому фактичному матеріалі змалювати життєвий та творчий шлях одного з провідних німецьких істориків XIX століття, висвітлити його наукову та викладацьку діяльність, розкрити особистість вченого, його стосунки з родиною, науковими та політичними діячами минулого століття, показати ставлення професора до історичних процесів, на які був багатий його час.

Звичайно, ставлячись з величезною симпатією та повагою до Леопольда Ранке, Є.Щепкін у своєму дослідженні намагався бути об'єктивним, тому не залишив без уваги і недоліки, які були притаманні науковим дослідженням вченого. Безперечною заслугою дослідника є те, що в своїй розробці він не збився на суто біографічне або бібліографічне підґрунтя, а досить ґрунтовно зупинявся на історичній концепції видатного історика та на його внеску в розвиток історичної думки XIX ст. Не залишив він без уваги і політичну та наукову

атмосферу, яка панувала в 20-80 роках минулого століття не лише в Німеччині, а і в сусідніх з нею країнах. Цікавими, на нашу думку, є також факти, наведені автором, що стосуються наукових дискусій Л.Ранке з істориком Г.Лео та послідовниками Гегеля, його взаємовідносин з іншими видатними вченими того часу Ф.К.фон Савіньї, Ф.О.М.Міньє, Ж.Мішле, О.Тьєррі, А.Тьєром, Т.Б.Маколеєм. Ці дискусії дають можливість побачити процес формування історико-методологічних поглядів Л.Ранке, визначити його концептуальні підходи до предмета історії.

Перші випади проти Леопольда Ранке, як зазначає Є.Щепкін, розпочалися ще в 20-х роках з боку Гейнріха Лео, а потім і його прибічників. Прочитавши працю молодого вченого "Історія романських та германських народів", рецензент звинуватив його в слабкій обізнаності в джерелах, незв'язному переліку дрібниць та надмірній релігійності. Вказуючи на ці звинувачення, Є.Щепкін вважав їх не достатньо обґрунтованими і вказує, що них, роблячи узагальнення, виходячи з часткового, а в кожній дрібниці відмічав типове. Що ж до третього звинувачення, то воно справедливе, хоч Л.Ранке на відміну від крайностей матеріалістів, які пояснювали все випадком, і давніх теологів, які підпорядковували все фатуму, визнавав лише в рішучих подіях та поворотах історії безпосереднє втручання Провидіння.

Є.Щепкін намагався глибше розкрити особливості формування історичних поглядів Л.Ранке і тому вказав ще на одну групу противників, гегельянців, які звинувачували вченого в емпіризмі. Дійсно, Л.Ранке не визнавав основних положень Гегеля, а в подальших своїх працях виступав проти гегелівської формули всесвітньо-історичного розвитку, не допускав аналогій між розвитком суб'єктивного духу в індивідуальній людині і відвертістю об'єктивного духу в процесі історії. "На думку Ранке, - пише Є .Щепкін, - тільки у визначенні фактичної історії суб'єктивний розум сприймає об'єктивне. Внаслідок чого він інколи занадто низько оцінював проблиски індивідуального ідеалізму, якщо вони значно випереджали хід історії, але за те в процесі світового життя цінував не лише послідовність явищ, але і їх своєрідну фізіономію". [9; №1 ,с.69].

Учні Гегеля вбачали в цьому пристрасть до непотрібних дрібниць, поклоніння факту і надовго пов'язали з ім'ям Л.Ранке уявлення про історика, не здібного піднятися до загальних ідей та ворожого всілякій філософії історії, хоча слід зауважити, що це, на нашу думку, не зовсім відповідає дійсності. Висвітлення дискусійного матеріалу дає можливість відчути і методологічні принципи самого дослідника, побачити, що захищає в поглядах Л.Ранке Є.Щепкін і що він відкидає. Особливо це помітно, коли історик з Ніжина розкриває еволюцію поглядів Л.Ранке і взагалі його ставлення до Великої французької революції кінця XVIII століття та революційних потрясінь в Європі в

середині XIX століття.

Вчений звертає увагу на невдалий, з його погляду, випуск Л.Ранке "Історико-політичного часовика", який почав виходити з 1831 року у зв'язку з політичним пожвавленням, викликаним липневою революцією у Франції. На його сторінках Л.Ранке намагався оцінити події 1789 року. Але в політичних статтях 30-х років, як зауважує Є.Щепкін, Л.Ранке ще досить матеріально розумів французьку революцію і не визнавав за нею всесвітньо-історичного значення. Головну причину революції він вбачав в утраті Францією її панівного становища у Європі. І лише під проводом пошуку свободи, - пише дослідник, - французи від революції до революції, крок за кроком прийшли до військового деспотизму, який перевищував по досконалості організації сили сусідніх держав. Таким чином, на думку Л.Ранке, Франція за Наполеона повернула собі втрачене панування.

Крок за кроком Є.Щепкін розкриває консерватизм німецького історика, показує, як він іде до цього, оцінюючи важливі події європейського значення. Так, Л.Ранке, розкриваючи ситуацію після 1848р., після розгрому Франції і об'єднання Німеччини на ґрунті загального голосування, вважає за позитивний той факт, що імператор Вільгельм робить "крок вліво". Німецький рейхстаг, зазначає Є.Щепкін, напевне вбачався Л.Ранке тоді не рабським сколком з ліберального французького образу, а самобутнім твором німецького ґрунту, який виріс у боротьбі проти революційних ідей рівносильною зброєю. Такий погляд дійсно об'єднав національні контрасти французької революції і пруського освіченого консерватизму, а головне, на думку дослідника, улюблена ідея німецького історика про самобутню індивідуальність кожної держави була врятована. З юнацьких років Л.Ранке в сучасних йому подіях та в житті минулого постійно наштовхувався на складні комбінації національних, релігійних, політичних та династичних контрастів: християнство та іслам, католицизм і протестантизм, Бурбони і Габсбурги, Французька революція і пруська традиція і т.д., які ще продовжували жити і боротися.

Протягом п'ятидесятирічної наукової діяльності історику, на думку ніжинського дослідника, вдалося в ланцюзі історичних епопей зобразити поступове накладання цих ворожих сил і принципів. І Є.Щепкін розкрив цей процес, беручи до уваги ранні виступи вченого, коли він в 20-х роках взявся за вивчення епохи і намагався схопити не тільки мотиви, створені самими учасниками, але й визначити ті тенденції, які оволоділи ними; так і пізніших часів, коли вже Л.Ранке в 1885 році заявляв, "що вирішив для себе питання, чи є в революції загальний інтерес, який вимагав для себе безумовної участі, визначав розум, почуття, волю з силою необхідності , або ж ця подія, подібно багатьом іншим, мала в фактах свої спеціальні корні і витікала із сплетіння обставин, які могли б скластись і по-іншому? Я жваво

розумів безкінцеве значення революції для світу і для кожної окремої людини, але, все-таки, змирився з протилежними їй прагненнями європейського світу, не охопленого рухом. Напружені заняття привели мене до розуміння революції, яке обіймало обидва ворожих принципи: це дало мені відомий душевний спокій перед подіями дня" [9, №1,с.74].

Великою заслугою німецького історика, вважав Є.Щепкін, є відкриття багатьох джерел та архівних документів, ще невідомих для науки, а також започаткування історичного семінарію, слухачами якого стали відомі в майбутньому дослідники Вейц, Гізебрехт, Зібель та багато інших.

Особливе місце в творчій біографії Л.Ранке, зазначає дослідник, займає "Всесвітня історія", яку він розпочав писати в останні роки життя. В цій праці "зійшлись дві хвилі, які вели Л.Ранке через все життя до однієї спільної мети. Вітхий Завіт дав йому в юності ідеї єдиного світового процесу, наполеонівська епоха наштовхнула на вивчення політичних та національних контрастів в оточуючій дійсності. Знайомство з античними істориками та істориками епохи Відродження поставило Л.Ранке на світську точку зору, прищепило йому вимоги форми і методу. Але якщо бажання розтлумачити історично оточуюче життя вело його від XIX ст. в глибину до реформації та середніх віків, то втілення релігійним вихованням пошук "наспіву", "билини світової історії" вело його від східних релігій і античного світу до християнства і Римської імперії, тут і зійшлись крайні ланки обох ланцюгів" [9,№2,с.51].

Підтримуючи критиків, Є.Щепкін відзначав слабкість деяких розділів книги, що торкалися давньої історії, відсутність нових даних з останніх розкопок в галузі "давностей", дещо застарілі знання з критики джерел для історії греко-римського світу, недостатнє знайомство з написами та ряд інших позицій. І все ж, не зважаючи на це, "Всесвітня історія", - за словами Є.Щепкіна, - і обнародувана переписка показали зразу весь облік людства, написаний істориком: вони повинні укріпити за Л.Ранке ім'я, якого він тільки і добивався, - ім'я історика не частковостей, а загального в історії" [9, №2, с.52].

Треба віддати належне Є.Щепкіну, що він не створив панегирика видатному німецькому вченому, а об'єктивно підійшов до визначення його місця в історичній науці, показав його сильні і слабкі сторони.

Більше того, праця Є.Щепкіна не тільки розкрила складну і багатогранну постать одного з провідників німецької історичної науки XIX століття, (оцінки залишились співзвучними до оцінок сучасних дослідників), а й допомогла побачити ті методологічні принципи, якими керувався Л.Ранке, застерегла від повторення його помилок в оцінці і узагальненні історичних явищ. З другого боку, наукове дослідження Є.Щепкіна дало можливість побачити і самого ніжинського вченого, бо оцінка тих чи інших підходів Л.Ранке до осмислення історичних

явищ, реакція на його ставлення до конкретних історичних постатей, фактів говорили і про методологію нашого дослідника, давало можливість визначити, що він приймав в спадщині Л.Ранке, а що відкидав. Те, що основні положення праці Є.Щепкіна не втратили свого наукового значення і сьогодні, засвідчує правильність його методологічних позицій.

У кінці XIX - на початку XX ст. в російській історичній науці формується своєрідна методологічна течія, до якої належать історики, які намагалися позбутись впливу однієї якоїсь концепції і виступали за плюралізм, тобто об'єднання протилежних течій. Прихильниками такого бачення вивчення історичного процесу були серед інших і ніжинці В.Піскорський та В.Новодворський.

Розглянувши основні праці вчених Ніжинського історико-філологічного інституту другої половини XIX - початку XX ст., у яких розкрилися їх погляди на методологію історії, можна зробити деякі висновки:

1. Аналіз спадщини ніжинських істориків показує: а) що одні вчені формують свою методологію дослідження в процесі аналізу фактів і явищ, тобто вони самі визначають методи подальшого вивчення об'єкту; б) інші ж - формують методологічні підходи до вивчення історичних явищ, знайомлячись з доробком вітчизняних чи зарубіжних вчених, тобто вони примикають до одного із уже знайдених шляхів дослідження; в) треті - вивчивши методологію попередників та сучасників з різних країн світу, формують свої методологічні принципи, які вбирають і ті знахідки попередників, які приймаються вченим. Тож творча спадщина вчених Ніжинської вищої школи ілюструє багатогранність методологічних підходів до вивчення історичних явищ.

2. Формування світогляду і наукових інтересів вчених Ніжинської вищої школи відбувалося у провідних освітянських центрах Російської імперії і в контексті розвитку загальноєвропейської історико-філософської думки. Про це свідчить тісний зв'язок ніжинців з загальноросійськими і зарубіжними науковими центрами, товариствами, особисте спілкування ніжинських професорів з видатними українськими, російськими та європейськими вченими, відгуки на їх праці та переклади їх наукового доробку. Разом з тим, погляди та методологічні підходи істориків Ніжинської вищої школи були незмінними, остаточно сформованими, занесеними або перейнятими із зовні, а тому в Ніжині у більшості із них під впливом різних обставин вони еволюціонували.

3. Ніжинські вчені не просто розробляли чи повторювали концепції, вироблені вченими інших наукових шкіл (західноєвропейських, російських та вітчизняних, Київського, Харківського та інших університетів), а йшли далі, вносили багато свого. Крім цього, деякі концептуальні підходи носили авторський характер

і відкривали нові перспективи дослідження тих чи інших питань.

4. Переважна більшість істориків НІФІ кн. Безбородька, що займалася вивченням історії України та Росії, належала до народницького напрямку у вітчизняній історичній науці, який залишився в цілому панівним в Україні у 2-й пол. XIX - поч. XX ст.

5. Практично всі ніжинські професори у своїх наукових доробках, хто більше, а хто менше, торкалися питань методології історії. І кожен із них закликав дотримуватись принципу історизму: всі сторони життя народу взаємозв'язані, взаємообумовлені і піддаються розумному поясненню, одне витікає з іншого, сучасне і майбутнє з минулого.

6. Дослідження М.Я.Арістова ще раз показали, що якщо історик дотримується принципу історизму і подає факти не вибірково у відповідності до своєї політичної орієнтації, а всі, то це приводить до того, що характеристика об'єкту вивчення відбувається історично правдиво. Факти поза волею автора дослідження дають можливість об'єктивно показати особистість у відповідності до історичної правди. Більше того, вчений показав, як навіть у складних політичних умовах можна донести слово про людину-борця. М.Я.Арістов довів, що там, де виникають протиріччя між світоглядною основою вченого і суспільством, там існування його завершується трагічно. Крім цього ніжинський історик, характеризуючи конкретне явище 80-90-х років XIX ст., дав можливість іншим дослідникам зробити більш глибокі висновки, що торкалися вже іншої епохи і показати, що "наука може без перешкод розвиватися лише там, де її вчення вільне, і що така свобода допустима лише у вільній державі" (Г.Плеханов).

7. Ніжинські вчені сміливо (прямо чи опосередковано) критикували у своїх працях тогочасне суспільство, виступали з критикою "офіційної народності" і показували, що її захисників менше всього цікавило життя народу.

8. Історики Ніжина, аналізуючи основні течії російської громадської думки, зокрема слов'янофілів та західників, і їх вплив на розвиток суспільства, довели і підтвердили правильність висновків Гегеля та Шеллінга, що народ змушений був у тих соціальних умовах шукати шлях до національного утвердження і завоювання нових умов, у яких би вільно розвивалась особистість.

9. Аналізуючи окремі методологічні засади, ніжинці заглиблювались у саму сутність явища і показували, в чому протиріччя цих теоретичних постулатів, що заважало правильній оцінці фактів. І це особливо яскраво показав на прикладі слов'янофільства і західництва професор Г.Максимович. Його аналіз слов'янофільства у зв'язку з загальними процесами дав можливість ніжинському вченому довести природний стан суспільних змін, які відбувалися в країні, і абстрактність, і віддаленість самого вчення від конкретного історичного життя, намагання їх теоретиків створити таку історію,

яка відповідала б їх моральним вимогам, а не закономірним процесам розвитку суспільства. Тому як вчення чисто історичне воно не мало великого значення, хоча як моральне вчення воно заслуговувало на увагу та вивчення.

10. З деякими висновками вчених-істориків Ніжина сьогодні можна не погоджуватись, але на той час це була самостійна позиція, яка підтверджувала право на існування і їх точки зору.

Література

1. Зашкільняк Л.О. Вступ до методології історії. -Львів ЛОНМІО, 1996.- 96 с.

2. Стельмах С.П. Історична думка в Україні XIX - поч.XX ст.-К., 1997.-175 с.

3. Аристов Н.Я. Разработка русской истории в последние 25 лет (1855-1880) // Исторический вестник.-1880.-Т.І.-Кн.4.-С.77.

4. Аристов Н.Я. Сочинения Н.В.Гоголя со стороны отечественной науки.-СПб, 1883.-.101 с. Ре ц.: а/ Вестник Европы. -1887, №8.-С.878-886.

5. Аристов Н.Я. Жизнь Афанасия Прокофьевича Щапова // Исторический вестник.-1882.-№10.-С.5-44; №П.-С.295-336; № І2.-С.576-628. Отд. изд. -СПб., 1883.-І92 с. Рец.: а) Вестник Европы.-1883.-№ 3; б) Отечественные записки. -1883,- № 12. Новые книги.-С. 251-255.

6. Плеханов Г.В. Афанасий Прокофьевич Щапов / Жизнь и сочинения/ Соч. проф. Н.Я.Аристова.-СПб.,1883 // Плеханов Г.В. Сочинения. Т.І.,4.1 та 2.-Пг., 1920.-С.87-96.

7. Мандес М.И. О филологическом методе изучения источников.- Одесса, 1898.-10 с.

8. Максимович Г.А. Учение первых славянофилов.- К.,1907.-123 с.

9. Щепкин Е.Н. Автобиография Л.Ранке // Русская мысль.-1894.- № 1.-С.60-75. № 2.-С.41-42.

Ґустав Цвенгрош

Змагання України за національну незалежність, політичне визнання Французькою Республікою і роль в них графа Михайла Тишкевича

"Цілим серцем бажаю служити справі найкращій, яка може бути для нас! Справі Церкви св[ятої] і нашого бідного народу"

Михайло Тишкевич

(З листа від 23 березня 1914 р. до Його Екселенції митрополита Андрея Шептицького)[1].

Прочитавши в Лозанні в газеті "Діло" (ч. 183) від 14 серпня 1918 р. повідомлення з Києва, що "провізоричним заступником Української держави в Швейцарії" буде М. Тишкевич, граф попросив редактора вказаної впливової львівської газети спішно помістити його заяву від 22 серпня 1918 р. В ній була обгрунтована відмова обійняти дипломатичні обов'язки представника гетьманського уряду, "політичні цілі й наміри" якого для М. Тишкевича "не досить ясні". І далі: "Декларація [прем'єра. - Г. Ц.] п. Лизогуба в Берліні 19 серпня, признающа можливість повороту України до Росії на основі Переяславського договору (після двохсотлітнього досвіду страшна помилка 1654 р. була б злочином у 1918)". Ф. Лизогуб заявив кореспондентові газети "Berlinner Tageblatt", що "коли в Росії зложиться сильне правительство, то ми увійдемо з нею в зачіпно-відпірний союз на основі угоди з 1654 р." ("Діло" (ч. 188) від 21 серпня 1918 р.). Не задовольняла М. Тишкевича і політика гетьманського уряду "в справі Криму, Дону чи поділу Галичини і границь від Московщини..." Далі він відзначив: "Дехто висказує думку, що під маскою українства [уряд. - Г.Ц.] веде до реконструкції "единой, неделимой Россіи". Очевидно, граф стояв за прилучення Криму до Української держави. З'ясовуючи своє патріотичне кредо, М.Тишкевич тут же заявив: "Що торкається мене, я не служу ані Росії, ані Польщі. Я служу Україні..., якої волю вибороли нам під час революції наші кращі її сини і яку боронити до останньої хвилини життя є моїм обов'язком".(Там же. - Л. 73-73 зв.)

Тож зрозуміло, що М. Тишкевича, який проживав у Лозанні, вельми хвилювало питання, кого гетьман Павло Скоропадський призначить Головою української дипломатичної служби в Берні. Наступного дня 23 серпня 1918 р. у листі до митрополита Андрея Шептицького він стурбовано писав: "Послом в Швейцарії хвалився, що буде "від України" Бібіков, б[увший] російський посол (член Охранки), завзятий ворог України..." (Там же. - Л. 74).

А з франкомовного листа [2], датованого 27 жовтня 1918 р. і вилученого цензурою з кореспонденції митрополита А. Шептицького [3], дізнаємося, що М.Тишкевич називає Бібікова "автором державного перевороту 25 серпня і найвідомішим агентом у справі реставрації російського царизму". Оскільки саме радник Міністерства закордонних справ України д-р Є. Лукасевич (з жовтня 1918 р. Голова Дипломатичної місії УНР у Швейцарії) передав Бібікову "листа від Скоропадського", М. Тишкевич вигукнув: "Воістину віроломство заходить у нас занадто далеко, аж соромно називати себе українцем! Заради Бога, пришліть сюди до нас справжніх українців із Києва або з Галичини..." (Там же. - Л. 97). Ця інвектива була виправдана тим, що досвідчений новопризначений український дипломат і патріот міг би у Швейцарії легко зустрічатися і везти переговори із представниками Франції та Англії, організувати пресове бюро. Не випадково у Швейцарії було

утворено два українські консульства. Женевське очолив Є. Сокович, а цюріхське - О. Вілінський. Західноукраїнська Народна Республіка 9 листопада 1918 р. делегувала до Швейцарії двох дипломатів - В.Темницького та І.Левинського.

М. Тишкевич прагнув того, щоби й Білорусь була самостійною державою. Так, у франкомовному листі до митрополита А.Шептицького від 23 серпня 1918 р. дипломат просив Його Екселенцію "потурбуватися за Білорусь, яка ризикує тим, що належатиме Росії або Польщі, а це в обидвох випадках було б великим нещастям для справи Унії в цій країні" (Там же. - Л. 56-57).

Уже в період Української Центральної ради М. Тишкевич уважно слідкував за громадсько-політичною діяльністю митрополита. Так, 11 березня 1918 р. він із захопленням подякував Його Екселенції "за чудову промову в Палаті Панів про Холмщину!" і назвав її "актом високого патріотизму і самовизначування", який, зазначено далі, залишить слід в історії України. У зв'язку з зачепленим територіальним питанням (митрополит схвалив приєднання Холмщини до України згідно з Берестейським договором) М. Тишкевич ініціював організацію закордонної репрезентації для "всіх українців галицьких", завчасно, ще перед Мировим конгресом (Там же. - Л. 48-48 зв.).

Вище йшлося саме про знамениту промову від 23 лютого 1918 р. у Державній Раді у Відні, в якій митрополит ствердив, що українці розглядають Холмську землю як давню українську територію. Крім того, підкреслив промовець, Українська Народна Республіка була першою країною серед воюючих держав, з якою укладено було мирну угоду.

У грудні 1917 р.- січні 1918 р. відбувалося, як відомо, визнання Української Народної Республіки Французькою Республікою. Саме у зв'язку з цією важливою подією М. Тишкевич надіслав 23 січня 1918 р. монсеньйору А. Шептицькому роздратованого франкомовного листа. "Він [капітан Юрій Гасенко. - Г.Ц.] не привіз мені й слова подяки, навіть відповіді пана Грушевського і Винниченка, - писала ця надто вразлива мистецька особистість, яка глибоко усвідомлювала, як важко було втілити в реальне життя політичні помисли й державницькі ідеали. - Таке ставлення дуже болить мені. Ти можеш бути революціонером і соціалістом, але не можна бути [одне слово з пейоративним значенням свідомо пропускаємо. - Г.Ц.]. Я вперше в житті вживаю це слово... *Я служив справі своєї країни...* Сам М. Грушевський писав статті в мою честь у газеті "Рада". *Я перший підняв цю справу в Європі,* я захищав її з ризиком...". (Там же. - Л. 38, 39-39 зв. -Підкреслення наше - Г.Ц.).

Варто пам'ятати: гіркоту до тону цього Тишкевичевого листа додасть вбивча словесна жорстокість, з якою славна родина Тишкевичів в особі графа Юзефа Тишкевича відреклася від Великого Українця, очевидно, через цілком різні національні й політичні уподобання й переконання, а конкретно за наступні вже частково цитовані слова "Nie

stuzę ani Rosyi, ani Polsce. Stuzę Ukrainie wolnej iniepodzielnej...", які із "Діла" передрукували європейські газети. Названий польський граф просив газетярів "від імені чистої, як кришталь, минувшини своєї родини" передрукувати освідчення, суть якого - в тому, що "родина Тишкевичів серцем і душею є польською родиною". Наступне його речення сформульоване, з дозволу сказати, не по-графськи: "Повторяємо: родина наша не може потерпати через ненависть (odium), яка падає за діяння [її] окремих членів, opanowanych manią wilkości lub dyletantyzmem politycznym" (Protest rodziny Tyszkiewiczów. "Gtos narodu", Krakow, №11. Там же. - Л. 94 зв.).

Але зрозумілі глибинні болісні переживання М. Тишкевича на цей раз були безпідставні. Тому він надіслав 6 лютого 1918 р. листівку А. Шептицькому, зазначивши, що шкодує за зміст попереднього листа, бо "український делегат Пан де Гасенко виявив [йому] багато знаків поваги і передав прохання" керівництва УНР "продовжувати працю для добра нашої справи...(continuer á travailler á notre cause)" (Там же. - Л. 42 зв.). Йшлося, напевно, про працю задля оборони українських інтересів в Бесарабії. Маємо секретний французький документ, який свідчить, що "український барон Тишкевич" і його співвітчизник-дипломат Ю.Гасенко у березні 1918 р. ініціювали заснування у Женеві "Товариства пропаганди проти анексії Бесарабії Румунією". Його членами були одні українці (близько 100 чоловік), а Головою - єврей Фроймович. Товариство це ставило собі за мету "захищати по всій Європі принципи, які протидіяли б з національної точки зору цій анексії" (AMAEF (Архів Міністерства закордонних справ Франції) r. Z. Carton: 652. Dossier. 1.- Fol. 2). Намагання консула Румунії у Швейцарії, спрямовані на розпуск товариства, не мали успіху. У тому ж 1918 р. українське пресове бюро у Парижі видало грунтовну франкомовну брошуру "Буковина", яка до речі, зберігається у "Дипломатичному Архіві" в Ке д'Орсе.

12 березня 1918 р. на засіданні Малої ради М. Салтан вніс від імені фракції УПСР інтерпеляцію Міністрові міжнародних справ з приводу окупації Бесарабії Румунією. Наступного дня на засіданні Ради народних міністрів виступив Голіцинський, який після подорожі до Румунії доповів, що ставлення цієї країни до України змінилося в гіршу сторону. "В цьому значну роль грали французи". Далі доповідач говорив про "зрадливу політику... щодо українського війська" російського генерала Д. Г. Щербачова [4]. Виступаючи 15 березня 1918р. з промовою на засіданні Малої ради, Голова Центральної ради проф. М. Грушевський говорив, як історик, про рідну Холмщину, цю українську землю, яку "цілком незаслужено" зараховують "в ряд польських земель..." [5]. Щодо Бесарабії, зазначив доповідач, з української сторони "мова може бути тільки про ті території, в яких молдавська людність не має абсолютної більшості. Це є мова про північну частину Бесарабії й полудневу"[6].

Зауважимо в дужках: нота української місії в Парижі, яка 3 липня 1919 р. буде скерована Верховній Раді Мирної конференції з цього питання, повторить в основному наведені положення М. Грушевського.

У дебатах 12 квітня 1918 р. з приводу анексії Бесарабії всі промовці в Українській Центральній раді зійшлися на осуді цього "анексіоністського акту"[7]. 13 квітня 1918 з цього питання була прийнята така ухвала: 1) УЦР не визнає рішення про прилучення Бесарабії до Румунії "актом вільного виявлення волі всіх народів", які проживають на території Бесарабії, тому Українська Народна Республіка "вимагає здійснення вільного бажання мешканців тих частин Бесарабії, які виявили, або вільно виявляють свою волю прилучитися до Української Народної Республіки"; 2) УЦР доручає Раді народних міністрів "звернутися до Румунії, а також до держав Четверного союзу з нотою-протестом проти тої системи утисків і насильств над населяючими Бесарабію національностями. (...)"[8].

Окрім фізичних насильств проти тих людей, які відверто висловлювалися за приєднання відповідних частин Бесарабії до України, мали місце й ідеологічні диверсії. Так, румунський представник на Паризькій мирній конференції п.Пеліван, захищаючи точку зору своєї країни, дійшов до абсурду: він безсоромно стверджував, що українці в Бесарабії - це "румуни", які не володіли українською мовою. "...Священики могли читати українського поета Тараса Шевченка, змушуючи вірних повірити, що їм представили уривки з Євангелія"[9]. Схожої точки зору дотримувався й головний ідеолог румунізації Буковини Іон Ністор [10]. Не випадково у Парижі було організовано українське пресове бюро.

Спохватився зимою 1919 р. "Російський національний і демократичний блок політичних організацій за кордоном" ("Bloc National et Démocratique russe des Organisations Politiques á l'Etranger"), заявивши 17 лютого 1919 р. п. Ж. Клемансо у спеціальній ноті про свої претензії на "російську провінцію Бесарабії", яка "утворює складову території Росії, до якої вона приєднана століттям культури та спільним економічним життям". Нота завершується енергійним протестом "російських політичних організацій" в ім'я майбутнього міцного й тривалого миру, в ім'я благородних ідей, якими керуватиметься Ліга Націй, "в ім'я священних прав Росії". Ноту підписали: Міш. Стахович, Л Дюсімет'єр, А. Шебунін, С. де Рагуза, Сусчевскі, Мандельштам (Ліга росіян вірних Вітчизні та Союзникам), Жан Єфремов, Поль Крісто, І. Фідлер (Ліга за Відродження Росії в Союзі з Альянтами в Парижі), Владімір Фелькнер, А. Мішельсон (Ліга за Відродження Росії у Швейцарії), Страндтман, В. Рафальскі, барон С. де Таубе (Ліга за Відродження Росії в Союзі з Альянтами в Римі), С. Іванов, де Нессельдорф, Делевскі, І. Третьяков, А. Коновалов, Вл. Бурцев. (AMAEF. Eигope 1918-1929. Russie, vol. 619. -Fol. 33-34).

Українська делегація на Паризькій Мирній конференції заявила у ноті від 25 лютого 1919 р. рішучий протест Польщі та Румунії з приводу їхньої агресії проти українських земель відповідно Східної Галичини [11] та Буковини. Ще до того гетьманський уряд заявляв, що "окупація і примусове прилучення Бесарабії румунами є актом насильства..." Нота саме такого змісту від 5 червня 1918 р. була надіслана в Бухарест [12].

Щоби якось нейтралізувати європейську громадську думку у зв'язку із конкретними зазіханнями Румунії на українські території, посольство цієї країни у Франції звернулося 14 березня 1919 р. до Паризької Мирної конференції із листом, у якому між українцями і большевиками ставився знак рівняння ("...Не треба робити жодної різниці між українцями і большевиками") [13].

Українська дипломатична місія у Парижі, очолювана Г.Сидоренком, відреагувала своєю нотою від 3 липня 1919 р. на тенденційний розгляд 2 липня 1919 р. цих питань Верховною Радою Мирної конференції [14]. Але вдалося лишень відкласти більше ніж на один рік "легалізацію" цієї анексії. Вона відбулася 28 жовтня 1920 р. у Парижі. Її підписали Франція, Великобританія, Італія, Японія і Румунія. Про бесарабське і східногалицьке питання доречно нагадав громадськості Європи француз Р. Мартель, опублікувавши в журналі "Le Monde Slave" (nov.-dec. 1927) змістовну статтю "Українське питання".

Не забував Г. Сидоренко і про Закарпаття. 5 березня 1919 р. п. Ж. Клемансо була надіслана нота, в якій українська делегація в Парижі рішуче заявила від імені свого уряду про своє соборницьке кредо: "Український народ ніколи не допустить відділення цієї частини території Української Республіки". Делегація підкреслила, що "Українська Республіка - незалежна й суверенна держава, яка визнана офіційно частиною Європейських держав..." Хтось із французьких функціонерів від себе додав: "Так, німаками [les Bochs] та екс-Австро-Угорщиною" (AMAEF. Sér. Z. Cart. 720. D. 1. - Fol. 116-117).

У МЗС Франції ретельно ознайомилися також із наведеною нотою від 3 липня 1919 р., про що свідчить французький документ "Нота про Бесарабію" від 7 липня 1919 р. Подаємо з неї частину з розділу "Висновки" під заголовком "Чи повинна бути анексована Румунією ціла Бесарабія?" Ствердна відповідь не викликає сумніву у авторів документа. "Немає "румунських частин Бесарабії", є румунська Бесарабія з деякими менш румунськими частинами, а єдиною частиною, де проживає значна кількість населення, належна до іншої нації, є та, яка межує з румунською границею коло Дунаю, саме її 1856 року Росія повернула, і її не можна відокремити від решти [території]. (...)

Анексія цілої Бесарабії є у відповідності з етнічною справедливістю, історією та географією. Крім того, вона викликана інтересами населень [краю]" (Там же. - Л. 101).

Створюється враження, що "російська делегація в Парижі" в складі

князя Г. Львова, С. Сазонова, В Маклакова, Н. Чайковського, Б. Савінкова знала про цю точку зору Франції з бесарабського питання. Про це свідчить підписана ними 24 вересня 1919 р. в Парижі нота, звернена до п. Ж. Клемансо. Подаємо уривок:

"Пану Голові Паризької Конференції

...Російські делегати змушені зробити наступні зауваження:

1) Росія переконана, що в наші дні, як і 1916 року, союзні та заприязнені держави зовсім не розпоряджатимуться її територіями, не проконсультувавшись з нею і без її згоди, навіть для того, щоб застосувати принцип, до речі, визнаний Росією, права народів на самовизначення" (Там же. - Л. 136).

Оскільки до кінця грудня 1917 р. Генеральний Секретаріат міжнародних справ, очолюваний О. Шульгиним, не спромігся винести українську справу на міжнародну арену, важливо особливо ретельно зупинитися на закордонній різнобічній національно зорієнтованій діяльності графа М. Тишкевича, спрямованій на здобуття міжнародного визнання України. Як відомо, С. Петлюра 30 липня 1919 р. призначив його Головою української делегації на Паризькій Мирній конференції замість Г. Сидоренка. (Відзначимо в дужках: соціал-демократ В. Винниченко не наважувався призначити аристократа і графа на посаду Голови Дипломатичної Місії УНР при Святому престолі [15]; він, мабуть, не знав і тому не врахував, що "буржуа" М. Тишкевич ще 20 березня 1917 року став чи не першим у франкомовному світі критиком у женевському міжнародному політичному, літературному й мистецькому журналі "Le Plus grand Monde" його (соціал-демократа) художніх творів). Але плідна закордонна діяльність графа почалася набагато раніше, ще раніше, ніж дипломатична служба у Ватикані.

У цілком невідомому франкомовному українському документі під заголовком "Кілька доповідей, поданих урядам Альянтів (союзників - Г.Ц.), про українське питання (1915- 1918)" (Українське пресове бюро, Париж, 1919).

М. Тишкевич наводить наступні рядки, отримані ним 10 січня 1918 року від одного французького дипломата: "Ну ось вже і є в нас офіційне представництво при новій державі (Україні - Г.Ц.), народженню якої на політичній арені Ви активно сприяли, - писав йому граф де Шатонеф, радник при посольстві Франції у Швейцарії. - Надсилаю Вам свої сповнені пошани палкі привітання і не додаю більше нічого, бо слово матиме той (посол Франції у Швейцарії - Г.Ц.), хто буде щасливий, сподіваюсь, прийняти Вас в ході Вашого майбутнього візиту (...). Було б дуже добре, якби певні думки були висловлені Вашим співвітчизникам через Ваше посередництво"[16]

І справді, наступного дня, як свідчить граф М.Тишкевич, французький посол у Берні йому сказав: "Даю Вам слово честі, що на даний час Франція визнала незалежність України." Але, на жаль, як підкреслює український дипломат, Берестейський сепаратний мир

охитнув "результат наших тривалих зусиль." У Парижі не хотіли розуміти, що мир цей був "абсолютною необхідністю, нав'язаною більшевицькою навалою"[17]. Цього не хотіли прийняти ні в Парижі, ні в Лондоні, "незважаючи на відмінні та неупереджені доповіді цивільного делегата Франції в Україні"[18], тобто, на нашу думку, Жана Пелісьє, журналіста, спеціаліста з міжнародних питань, щирого друга України. Повідомлення й доповіді, які надсилав у МЗС Франції Ж. Пелісьє, його численні публікації про українську справу не тільки французькою, але тоді й англійською мовою, були не тільки доброзичливими, але й об'єктивними і правдивими. Вже у рапорті від 15 вересня 1917 р. до свого МЗС (див.: AMAEF, vol. 694. - Fol. 4-26) він переконливо доводив слабкість керівників Української Центральної Ради саме до Франції, а не до Німеччини [19]. Треба зазначити, що граф М.Тишкевич не знав, що Ж. Пелісьє зі свого боку також висловив протест проти угоди, укладеної між Україною та країнами Четверного союзу. Отримавши телеграфом інструкції від п. Ж. Нуленса, посла Франції в Росії, Ж. Пелісьє заявив О. Шульгину: "Антанта вважатиме Україну відповідальною за події, що стануть наслідком сепаратного миру"[20]. Той час Українська Центральна рада зазнавала атак не лише російських військ, але також і військ українських, котрі стали на бік більшовиків. Завдяки сепаратному мирові Німеччина дістала змогу перекинути зі Східного фронту на Західний багато своїх дивізій, здійснити там наступи, в результаті яких Альянти зазнали величезних втрат в людях.

У ставленні до свого ж визнання України офіційна Франція 20 лютого 1918 р. в особі Ф.Клеман-Сімона стала на опортуністичну точку зору. Названий функціонер у рапорті "Чи Франція визнала український уряд" дійшов висновку, що "це визнання ніколи не було справді існуючим (effective)"[21].

О. Шульгин у тому ж році відреагував аж двома публікаціями "Політика (Державне будівництво України і міжнародні справи). Статті, документи, промови" (Київ), "L'Ukraine, la Russie et les Puissances de l'Entente. (Berne), щоб довести це визнання за допомогою офіційних документів. Зазначене не тільки двояке, але й цілком неясне (effectif) трактування факту визнання України Францією засвідчив у своїх спогадах Голова уряду В.Винниченко такими словами: "Але чого варто оце признання, це показалося потім.... " [22].

Зазначена нечіткість у трактуванні Францією визнання України відбилося на мові деяких французьких документів. Так, навіть генерал Ф. Франше д'Еспере, головнокомандуючий альянтськими арміями на Східному фронті, вжив зимою 1919 р. у посланні до свого прем'єр-міністра й військового міністра Ж. Клемансо такі вербальні формулювання, які виказують очевидне виправдовування: "У мене питання про допомогу зблизька чи здалека Петлюрі та його армії ніколи не виникало, і я строго дотримуюся директив уряду, які грунтуються на принципі невизнання Української Держави (Etat Ukrainien), а, навпаки,

на якнайщирішій підтримці генерала Денікіна". (AMAEF, Europe 1918-1929. Russie. Serie Z.Cart:. 619. D. 11. - Fol. 186). Характерно, що в слові "невизнання" "не - " додано від руки. Показово, що саме в цей період, сам Ж. Клемансо у листі до генерала А. - М. Бертело від 28 січня 1919 р. однозначно виявив симпатію до самостійницьких переконань С.Петлюри: "Петлюра протистоїть Денікіну, тому що сам він -сепаратист і не хоче повернення старого ладу".

Ще під час Першої світової війни, перебуваючи у Швейцарії, граф М. Тишкевич чимало посприяв тому, щоб у країнах Антанти знали правду про Україну. Ось чому його можна назвати mutatis mutandis [23] українським Масариком. І все це - ще до того, як його призначили Головою української делегації на Мирній конференції. У 1919 році він опублікував чотири брошури (або невеликі книжки): "La Littérature ukrainienne" (Берн), "L'Ukraine et l'Union Religieuse avec Rome" (Гроттаферрата), "L'Ukraine en face du Congrés." (Лозанна, перевидана італійською мовою), "Documents historiques sur l'Ukraine et ses relations avec la Pologne, la Russie et la Suéde (1569 - 1764)". В останній з наведених публікацій автор довів за допомогою документів і карт, віднайдених в архіві Ватикану, що географи XV-го і XVI-го століть добре усвідомлювали різницю між Росією (Московією), Польщею та Україною (Сарматією). Метою попередньої публікації було привернення уваги Паризької Мирної конференції до українського питання та спростування тверджень деяких поляків та росіян, котрі наполягали на тому, що:

а) українці не відрізняються від росіян, їхня мова - це лише діалект мови російської;

б) Української Держави ніколи не існувало;

в) етнотопонім "Україна" означає "окраїна Росії";

г) Україна - це лише німецько-австрійська інтрига.

Слід врахувати, що ці книжечки були антантофільські, позаяк їх автор плекав багато надій на наміри Мирної Конференції і, головним чином, на наміри Президента США В.Вільсона, який, здавалося, захищав права, справедливість, незалежність усіх народів, забороняв будь-яку анексію. Це пояснюється тим, що на момент написання цих публікацій М. Тишкевич, як і багато інших визначних особистостей [24], плекав чимало ілюзій з цього приводу. Тим паче, що він знав: Український Національний Комітет у Львові надіслав меморандум від 26 жовтня 1918 року Президентові Сполучених Штатів Америки з проханням прийняти Україну під американський захист. У книжці "L'Ukraine en face du Congre" читаємо: "Ми твердо віримо, що, наслідуючи почесний приклад п. В.Вільсона, Альянти навіть не думатимуть про відбудову поточеної гробаками в'язниці націй, яку зруйнувала російська революція (...)" (С.8). Так само вірно й те, що ця публікація мала за мету попередити Антанту, щоби вона не потрапила у пастку "інтриг, що ведуться проти

незалежності молодої держави (...)" (P.15).

М.Тишкевич розумів, що комплексне виконання "чотирнадцяти пунктів" могло б виявитись таким, що важко піддається реалізації в умовах існуючої політичної обстановки. Можливо, він підозрював, що В.Вільсон ніколи не надавав цим "пунктам" такого повного змісту, який їм приписувала українська сторона. Можливо й те, що М.Тишкевич знав про таємну угоду, згідно з якою Париж, Рим і Вашингтон вже прийняли в листопаді 1918 року делегата Польського Національного Комітету на Міжсоюзницькій Конференції попередніх мирних переговорів. С.Пішон, Міністр закордонних справ Франції, повідомив про це Е.Пільтца, делегата Польського Національного Комітету при французькому уряді, офіційною нотою від 15 січня 1919 року [25].

Багато з Тишкевичевих статей, які часто виявлялись пророчими, було опубліковано в "Les Annales des Nationalités", "L'Ukraine", "L'Atheneum", "Le Journal de Genéven"... . Серед пропозицій, котрі М.Тишкевич висуває, наприклад, в документі "Кілька доповідей...", аби дати Антанті можливість уникнути нового Берестейського миру та німецько-російської коаліції (більшовицької чи не більшовицької), свідчать про його надзвичайну прозорливість. Він формулює три пропозиції, спрямовані на унеможливлення повернення народів колишньої Росії до в'язниці або "до федеративної чи будь-якої іншої форми устрою(...)" :

"I. Проголошення повної незалежності, яку вони (народи колишньої Росії - Г.Ц.) здобули шляхом Революції, що грунтується на проголошеному Антантою праві народів самим визначати свою долю.

II. Їх союз із Антантою та іншими народами Сходу і Півдня Європи, і без жодного панування одного народу над іншим, без жодних імперіалістичних підступів, які зможуть привести лише до безплідної боротьби та до нових конфліктів світового маштабу.

III. Союз цей буде спрямований проти спільного ворога - большевизму, та великої небезпеки майбутнього - німецько-російського союзу."

Звертаючись ще у січні 1917 року до урядів Антанти, М.Тишкевич відстоював думку про те, що їм слід би було "урочисто проголосити (...)": "вони визнають за Польщею, Фінляндією, Україною, Литвою, Естонією, Курляндією, Кавказом, Богемією право на незалежність (...), право мати своїх представників на майбутньому Мирному конгресі"[26].

Не маємо можливість розкрити ту, можливо, міжнародну вагу, яку мала вищезгадана книга М. Тишкевича "La Litterature Ukrainienne."[27]. Відзначимо, що вона написана в руслі історичної концепції М. Грушевського, яка "охоплює органічний, безперервний розвиток національної культури, науки, свідомості, способів творення національних цінностей та ідеалів..."[28].

Нечувано активно пропагуючи 1919 р. українську справу у світі,

М. Тишкевич у січні того ж року спостеріг огидну французьку пресову кампанію проти В. Винниченка і С. Петлюри, яку в Одесі підступно підсилював і взагалі спрямовував проти українських визвольних змагань граф Е. Енно. Цей француз видавав себе за консула, часом речника всієї Антанти, експерта в українських питаннях, але самої України не визнавав. Переконаний шовініст, він спеціально сильно пошкодив нормальному ходові переговорів в Одесі у січні - березні 1919 р. між делегатами Директорії та офіцерами французького командування. Останні, будучи далекими від політики, легко переорієнтовувалися на проросійські позиції самочинного консула. У рапорті, надісланому 16 грудня 1918 р. головнокомандуючому Альянтськими арміями на Східному фронті генералу Ф.Франше д'Еспере, цей зловмисний дезінформатор писав: "На чолі українського руху перебували Грушевський і Винниченко не хто інші, як куплені Німеччиною агенти. Численні документи свідчать водночас про роль і нечесність (malhonnetete) цих двох осіб" (AMAEF. Ser. Z. Cart. 720. D. 1. - Fol. 380).

Граф М. Тишкевич точно висловив своє ставлення до суб'єктивних чинників, які призвели до краху "французького десанту"[29], який 4 квітня 1919 р. без жодних пояснень і в помітному безпорядку покинув Одесу. Подякувавши ще 27 березня 1919 р. міністрові закордонних справ Франції С. Пішону за "офіційне дезавуювання" згубної політики графа Е. Енно, він далі телеграфував у Ке д'Орсе: "Російські і польські імперіалісти завжди паралізовували оборону українців від большевиків, завжди вводили в оману Францію, припиняючи її найблагородніші та наймудріші наміри. Хай нам пощастить об'єднати всі наші сили з вашими для оборони супроти спільного ворога"(AMAEF. Carton 722, D. 1. - Fol. 180).

Щодо згаданого періоду, не можна не заторкнути франкомовної брошури "Les Mystifications du Comte Michel Tyszkiewicz" (Paris, Imprimerie de la Bourse (De Commerce, s.a.) [30]. Немає жодного сумніву, що за псевдонімом В. Богун [31] ховається історик Ілько Борщак. Цей відомий вчений чимало зробив для української справи за кордоном, але цією брошурою, що ганьбить репутацію її автора, він багато в чому їй і зашкодив. У брошурі його погляди зазнали справді кардинального повороту. Автор описує кар'єру "польського графа", "агента Ватикана", "зрадника української ідеї", "людини, яка не боїться ні закону, ні Бога", яка провадить "скандальну, компрометуючу політику". Він буцімто дістав дипломатичне призначення до Парижа, дякуючи сприянню "німецьких та польських агентів." "Усі ці католицькі чи монархістські інтриги приховували головну мету графа Тишкевича, а саме: зробити з України федеративну частину Польщі". На думку І.Борщака, М.Тишкевич не мав "нічого спільного з нею (Україною - Г.Ц.)." Його Високопреосвященство митрополит А. Шептицький був також, на його

думку, "повністю зполонізований (completement polonise)." І.Борщак вже тут показав себе особою підступних діянь, низькопробним штукатуром.

Публікації графа М.Тишкевича викликали жваве зацікавлення "навіть у пресі алжирських автономістів (...)." Але реальна ефективність діяльності української дипломатії помітно не зростала, хоча новий Голова - граф Михайло Тишкевич [32] - і розгорнув широку діяльність на дипломатичній ниві в Парижі [33], куди приїхав у вересні 1919 р. Але вже 22 серпня 1919 р. він дав розлоге інтерв'ю в Лозанні місцевому часописові "Газетт де Лозанн." М.Тишкевич привернув увагу до того, що Україна - миролюбна нація. Він підозрює "небезпеку майбутнього німецько-російського союзу". Польща може стати сильною, якщо покине "свої химеричні претензії "і прагнутиме стати "лояльною і щирою у своєму ставленні до вільної України." Щодо Антанти, то вона помиляється, коли плекає ілюзії щодо справжніх почуттів Росії до себе. Росіяни - "прибічники Німеччини", вони ніколи не пробачать союзникам "незалежність Польщі, Фінляндії та України." Природніми союзниками України М.Тишкевич називає "литовців, білорусів і кавказців." Серед сусідів саме "росіяни є, правильніше були, найнебезпечнішими" для українців. Про себе М.Тишкевич каже, що він наснажений "якнайширішим духом примирення" і працюватиме, "високо тримаючи прапор цілковитої незалежності своєї країни." (ЦДІА України у Львові. Фонд № 681, опис 1, од.зб.6. -Л.20).

У вересні 1919 р. новий Голова української дипломатії в Парижі граф М.Тишкевич відразу зробив заяву паризькій газеті "La Petite Republique", що метою уряду УНР є:

1) здобуття визнання України;

2) боротьба з большевизмом [34]. Висловлюючись дипломатично, М.Тишкевич далі підкреслив, що в боротьбі проти большевиків Україна дістала "дуже незначну" підтримку. "У нас виникали труднощі не лише в боях проти військ Леніна, нам довелось захищати свою землю від румунів та поляків", наголосив він. Україна хоче бути незалежною, і вона нею буде. У Франції починають розуміти, - продовжував він, - що "незалежність України є гарантією проти російсько-німецької змови, яка вже готується." Що стосується "українсько-польських домовленостей, про які говориться в телеграмах", їх роль буде дуже важливою у боротьбі проти большевиків. "Але в тому, що торкається проблеми Східної Галичини, гадаю, що слід повторювати зміст телеграм, що надійшли з Варшави, з великою обачністю." Звідси вже можна зробити висновок, що маємо справу з непересічним обачливим дипломатом і мислителем. Однак М.Тишкевич все ще ідеалізував роль Мирного конгресу. Так, він проголосив: "Я покладаюсь на мудрість [учасників] Мирного конгресу..."[35] Та ж газета (№ 92 від 5 серпня 1919 р.) називає цю визначну особистість "патріотом України."

Одна з чергових акцій М.Тишкевича - публікація в журналі "L'Europe Orientale" (від 1 жовтня 1919 р., №3). Йдеться про ноту,

адресовану Голові Мирної конференції та датовану 12-м вересня 1919 р. "Делегація Української Республіки,-говориться у ній, - має честь урочисто висловити свій протест проти дій генерала Денікіна, котрий, зловживаючи наданою Антантою допомогою, проник на українську територію з метою відновлення колишньої Російської імперії, спираючись на підтримку реакційних сил, прагнучи знищити Українську Республіку і поневолити наш народ."

Ця дипломатична нота грунтувалась на депеші, котру українська делегація отримала 26 вересня 1919 року з Кам'янця-Подільського. Наводимо з неї витяг (за текстом журналу "L'Europe Orientale" від 1 листопада 1919 року (№ 5. - С.140-141), тим паче, що в ній міститься конкретна інформація щодо дій армії Денікіна проти українського народу: "Терор, який панує у Києві і спричинений великоросійськими добровольцями-денікінцями, перевищує всі звірства большевиків [36]. Відновлено сумнозвісну Охранку, і арештовують не лише тих, кого підозрюють у большевизмі, але і всіх українців, які проголошують себе націоналами. Кожного дня ведеться полювання на українських політичних діячів. Усіх членів колишньої Української Центральної ради арештовано, як і всіх тих, хто брав участь у повстанні проти гетьмана Скоропадського рік тому. Російська мова проголошена єдиною державною мовою в Україні. Згідно одного з декретів, усі власники книгарень повинні були припинити торгівлю; українські газети не виходили; українські книги заборонені; українська мова повинна зникнути з афіш та вивісок; українські школи закрили; будь-який прояв української культури повинен бути знищений. Нещодавно споруджений пам'ятник поетові Шевченку був зруйнований офіцерами Денікіна."

Воєнні успіхи Денікіна підбадьорили прихильників росіян у Львові. Як повідомила українська газета "Голос Галичини", яка виходила у Кам'янці-Подільському, антиукраїнські сили хотіли б там придушити український рух і відновити зловіщу русофілію. Та ж ідея була висловлена більш конкретно цією газетою 12 жовтня 1919 року: Заяви представника Західноукраїнської Народної Республіки в Парижі про "союз-федерацію" з Москвою (йде мова про заяви В. Панейка. - Г.Ц.) слід розглядати як наслідок поневолення нашої свідомості. І ми навіть не можемо собі уявити, наскільки великої шкоди завдаємо визвольній боротьбі українського народу, поширюючи подібні думки [37].

Незважаючи на те, що В. Панейко був призначений віце-Головою української делегації в Парижі, щоб у такий спосіб підкреслити єдність і соборність всіх земель держави, саме цей відомий галицький політичний діяч проводив у Франції "локальну політику"[38]. За свідченням проф. С. Шелухіна, роздвоєння української делегації у Франції стало помітним, починаючи з квітня 1919 р.[39]. Насправді роздвоєння це почалося ще скоріше після об'єднання 22 січня 1919 р. ЗУНР зі східноукраїнською

державою. В.Панейко і проф. С.Томашівський,й радник у представництві, репрезентували в Парижі ту частину галицьких політиків, які були незадоволені Актом Злуки [40]. Роздвоєння стало цілковитим і повним після того, як С.Петлюра зрікся Східної Галичини на користь Польщі, що викликало протест і обурення не тільки серед галицьких дипломатів у Парижі та Римі [41], але й серед багатьох галицьких українців. (Про "le désintéressement" - "незаінтересування Галичиною" у Львові було створено чимало в'їдливо-іронічних анекдотів).

У тих обставинах Українська Національна Рада, очолювана д-ром Є. Петрушевичем у Відні, намагалася домогтися від держав Антанти визнання політичної незалежності Східної Галичини, якої зреклася (se désintéresser) Директорія С.Петлюри. 1920 р. були видані у Відні два франкомовні документальні меморандуми: "Галичина як незалежна Держава" (без дати та місця видання), "Західна Україна. З додатком: вибрані документи" (без дати та місця видання).

Іншої галицької орієнтації дотримувались В.Панейко та С.Томашівський. Вони створили ще у липні 1919 р. "окреме представительство" при Мирній конференції, про що 28 серпня 1919 р. В.Панейко повідомив Ж.Клемансо. Д-р. В.Панейко відзначив, що "лише цій Надзвичайній Місії (у складі В.Панейка (голова), С.Томашівського (радник) і О.Кульчицького (секретар) - Г. Ц.) дозволено репрезентувати українське населення Галичини та Буковини" (AMAEF. Série Z. Cart. 651. D. 3 Russie. - Fol. 193), бо Західна Україна припиняє визнання "конфедераційних принципів" ("les principes de confédération"), які єднали її з 22 січня 1919 р. з "колишньою російською Україною".

Наведений В.Панейком останній етнотопонім, дух заяви відзеркалював його антисоборницьку орієнтацію, що було на руку Польщі та її французьким прихильникам. У конфіденційному франкомовному документі від 10 грудня 1919 р. читаємо, що галицькі кола федералістської орієнтації розглядають "можливість порозуміння з росіянами та Альянтами в питанні створення галицької національної ради цілком незалежної від українського сепаратистського руху". Крім того, повідомляв інформатор з України, названа рада, яка має осідок в Парижі, зійшлася з "русинською [москофільською - Г. Ц.] групою п. Маркова". "Що ж до спільно здійснюваної програми", то вона залежить від "п. Панейка, який керує цим рухом..."(AMAEF. Série. Z. Cart. 691. D. 36 - Fol. 225).

28 серпня 1919 р. В. Панейко надіслав листа у Відень послові В.Сингалевичу, в якому акцентував увагу на "великій російській федерації, яка об'єднала б у собі всі українські землі в сім числі і Галичину", як одну з держав сеї федерації..."[42].

Слід зазначити, що Його Високопреосвященство митрополит А.Шептицький поділяв основний політичний курс М.Тишкевича у складі

дипломатичної делегації. 5 липня 1920 року Його Преосвященство писав дипломату у франкомовному листі: "Я вкрай засмутився, дізнавшись про всі ті труднощі, які виникли у Вас з тими [особами], які мали б Вам допомагати і проводити Вашу лінію поведінки. Тепер наші політики [у Львові - закреслено] поділяють те, як ви розцінюєте політику Панейка, але в часи успіхів Денікіна було багато таких, які були [два слова не піддаються прочитанню. - Г.Ц.] звертали свої погляди до нього, сподіваючись невідомо на що. Щодо мене, то я завжди засуджував таку політику... і завжди вважав небезпечною будь-яку симпатію, будь-які [спільні] дії з Сазоновим і компанією (et Cie)" (ЦДІА України у Львові. Фонд 681 т. Опис 1, Справа 20. - Л. 54-54 зв.). Не знаємо, чи знав митрополит про те, що В. Панейко у грудні 1919 р. заснував "Український Національний Комітет", який 3 травня 1920 р. видав перше число свого франкомовного бюлетеня ("Bulletin du Comité National Ukrainien" (№ 1).

Загальнодержавними принципами керувалися д-р Є. Петрушевич і М. Тишкевич. Після того, як 16 липня 1919 р. Українська - Галицька Армія (УГА) під тиском польської армії змушена була переправитися через Збруч, щоб у Східній Україні з'єднатися з Армією УНР для спільної боротьби за українську державу, д-р Є. Петрушевич 18 серпня 1919 р. склав у Кам'янці-Подільському франкомовний досі оприлюднений лише французькою мовою "Наказ усім офіцерам і солдатам Української Галицької Армії" [43].

У документі чітко зазначено, що армія генерала Ю. Галлєра порушила домовленості, і замість того, щоб воювати проти большевиків, "воює проти нас". Ідеться про офензиву у травні 1919 р. під командуванням самого Ю. Галлєра, легіонери якого прорвали оборону галичан і захопили Кристинопіль (нині Червоноград) і Куликів. Переважаючі польські сили до середини липня 1919 р. захопили майже всю Східну Галичину, і УГА була змушена "тимчасово припинити боротьбу за Галичину". "Крокуючи бік-о-бік з нашими братами-наддніпрянцями, ми воюємо проти ворога, який загрожує безпеці всього людства... УГА є корисна всьому світові. Вона жертвує своїм добром і життям своїх вояків, щоб довести на фактах, що український народ хоче здобути для себе право і владу, хоче сам вирішити свою долю..."

Цей франкомовний документ і за змістом, і за стилем нагадує той, з яким Є. Петрушевич звернеться 28 жовтня 1919 р. через посередництво М. Тишкевича до Паризької Мирної конференції. Порівняльний аналіз двох документів під стилістичним оглядом дає підставу вважати, що, доводячи до кондиції і редагуючи другий документ, М. Тишкевич мав у своєму розпорядженні й копію першого, який зберігається у Державному історичному архіві у Львові (Фонд 462, од. зб. 1, справа 217.- Л. 216-217). Показово, що М. Тишкевичеві слушно не сподобався Петрушевичів переклад УГА як "Armée Ukrainsko-Galicien". Але й він сам не

найкращим чином переклав - "Le corps d'armée Ukraine - Galicien". У М.Тишкевича знаходимо ще один варіант французького перекладу цього терміну - "l'armée de la République Démocratique Ukrainienne dans la province occidentale" ("Армія УНР в західній області"), який заслуговує належної оцінки, бо мав на меті привернути увагу членів Верховної Ради і, зрозуміло, Голови Паризької Мирної конференції Ж. Клемансо до соборності і неподільності українських земель. Цю ж мету мав на думці й М. Тишкевич, коли писав "переднє слово" до ноти Є. Петрушевича:

"Париж, 28 жовтня 1919

Його Екселенції Пану Голові Паризької Мирної Конференції.

Екселенціє,

Маю честь передати Високій Мирній конференції ноту, надіслану моїм Урядом і підписану п. Петрушевичем, який репрезентує в Уряді Західну область Української Республіки, а саме Східну Галичину" (AMAEF. Sér. Z. Cart. 651. D. 3. - Fol. 213-215).

Кілька слів про саму розлогу ноту, яку, до речі, М. Тишкевич передав не тільки Ж. Клемансо, але й Міністрові закордонних справ С.Пішону. В ній сказано, що УГА була змушена переправитися через Збруч, її вояки проливають кров, жертвують життям, щоб захистити справедливість і інтереси людства і всесвітній мир. Для успішних операцій проти большовиків вояки УГА повинні б мати надійну і міцну базу, якою "може бути тільки Східна Галичина". "Ось чому уряд ЗО УНР вимагає, щоби Східна Галичина була повернена українському народові або, щоби вона, принаймі, була тимчасово зайнята військами Антанти... Це є необхідно для матеріальної і моральної підтримки української армії. Це рівно ж необхідно для врятування 30.000 українців, які перейшли [під тиском] польського ворога Збруч і гинуть тепер від голоду і інфекційних недуг. (...)

Ми вимагаємо тільки справедливість..."

"Від імені уряду УНР" ноту підписали д-р Петрушевич і граф Тишкевич.

Коли розмірковуємо про причини поразки УГА в рідному краю (не забуваймо й про блискучі перемоги, зокрема під Жовквою і Куликовом, у бою проти генерала Я. Ромера), важливо врахувати: Польщі допомагала не тільки Франція, але й численні промисловці з інших країн Антанти, які були зацікавлені в східногалицькій "польській" нафті. Вони утворили у Лондоні при Закордонному Секретаріаті ("Foreign Secretary") "Міжнародний комітет охорони нафтових інтересів англійців, французів, бельгійців і Альянтів в Галичині". Те, що економічні інтереси членів цього "Міжнародного комітету" йшли в парі з політичними, при чому ішли шляхом підтримки поляків у їхніх територіальних зазіханнях на Східну Галичину, можемо довести показовим документом. Так, англійський промисловець Джозеф М. Вотеркін, надсилаючи 11 лютого 1919 р. Міністрові закордонних справ

Бельгії п. Полю Гімансу копію доповідної записки вказаного комітету, відверто писав: "Якщо поляки отримають Галичину, тоді Альянти матимуть чудове поле діяльності в цьому регіоні, де ще можна дивовижно багато попрацювати.

Якщо, навпаки, Україна (l'Ukraine) і рутени заволодіють нею, тоді святкуватимуть перемогу відсталі погляди або легковажні концепції російських мрійників (des rêveurs russes), а також германський вплив"(Там же. - Л. 100-101).

Економічними інтересами керувалася й офіційна Франція при вирішенні східногалицького питання на користь Польщі. Так, Міністр закордонних справ Франції і делегат на Паризькій Мирній конференції С. Пішон конфіденційно зазначив 16 лютого 1919 р. у листі до французького міністра в Празі, що "значні французькі інтереси (експлуатація нафтових свердловин) повинні нас спонукати до домагання об'єднання усієї Галичини із майбутньою польською державою" (Там же. - Л. 29 зв.).

Свого часу, коли в Парижі Україну репрезентував Г.Сидоренко, українська місія економічними та торговельними справами займалася незрівняно менше, ніж політичними. Беззаперечним пріоритетом була дипломатична робота, а саме: домогтися визнання УНР Францією. Заслугою М. Тишкевича вважаємо те, що він намагався добитися визнання УНР, запропонувавши країнам Антанти зайнятися економічними та торговельними зв'язками з нашою країною. Можна тільки здивуватися з того, що цю щасливу думку М.Тишкевича було зафіксовано газетою "Голос Галичини" (ч. 5, 29 вересня 1919 р.).

Цей новий слушний аргумент на користь не тільки України але й для економічних потреб Франції відзначив і полковник В.Колосовський, військовий аташе в українській місії (див.: ЦДІА України у Львові. Фонд 360 сг. Оп. 1с. Од. 36. 518. - Л. 44-46).

Було б помилкою вважати, що торгівля, цей вагомий чинник на шляху міжнародного визнання України, був занедбаний чи не брався до уваги українськими урядовцями періоду Директорії. 10 січня 1919 р. Рада міністрів вирішила надіслати в Європу (Франція була названа першою) і США надзвичайні торговельні та фінансові представництва [44]. Не з вини України сталося так, що торгівлю з Францією не вдалося належно організувати. Журнал "Конструктор", орган французьких промисловиків, з цього приводу писав про "незначну поспішність, з якою ми беремося інтенсифікувати наші зв'язки з Україною..."[45].

21 листопада 1919 р. М.Тишкевич знову надіслав п. Ж.Клемансо ноту з приводу агресивних дій денікінської армії проти українських земель. Зокрема, у ноті зазначено, що головнокомандуючий вказаної армії генерал фон Бредов вимагав капітуляції української армії, бо, мовляв, оскільки України не існує, українські збройні сили повинні визнати "принцип єдиної і неподільної Росії...". Крім того, "через інтриги генерала Денікіна" порушено "цілісність

антибольшевицького фронту", встановлюється "царський режим", мають місце антиєврейські погроми. Тому українська делегація просила Мирну конференцію, "якщо вона справді вирішила енергійно продовжити боротьбу проти большевизму, надати Українській Республіці моральну і матеріальну допомогу" і припинити "підтримку армій Колчака, Денікіна та інших..." (AMAEF. Série 2. Cart.619. D.11 B. - Fol. 201-203.)

Щоб дати хід наказу В.Темницького, Міністра закордонних справ, телеграфованому 8 вересня 1919 року, М.Тишкевич звернувся від імені українського уряду до численних особистостей єврейської національності в країнах Антанти, щоб вони увійшли до складу розслідувальної комісії, яка б зайнялася на місцях погромами [46]. Одні з них відмовились, інші запропонували пошукати деінде. Чим і пояснюється важливість листа від 20 жовтня 1919 р., написаного Ізраелем Зангвілем, знаним євреєм, знаменитим письменником, і надісланого в Париж М.Тишкевичу. Лист цей, опублікований у "L'Europe Orientale" (1919, 1 листопада, № 5. - С.160) заслуговує бути наведеним бодай частково, тим паче, що він оприлюднював правду з цього питання [47]. У своєму змістовному листі Діккенс єврейської літератури писав, що Директорію не слід звинувачувати у погромах. У той же час письменник закидає С.Петлюрі, що той не зміг "повністю усунути звірства", відповідальність за які "цілком лежить на неорганічному стані справ у колишній Росії". І далі: "Національні права, які ви надали євреям, є виявом справжньої політики державних мужів, що різко контрастує з політикою, яку проводить Польща у єврейському питанні. І я можу лише сподіватись, що ваша Республіка знайде спосіб показати решті світові приклад сили та патріотичного піднесення, які є результатом сердечного співробітництва та взаємної поваги різних рас та різних віросповідань, які разом складають сучасну державу."

Завдяки С.Старосольському, секретареві дипломатичної місії УНР у Швейцарії, маємо додаткові відомості з цієї проблеми. 10 березня 1920 року українська дипломатична місія в Лондоні через посередництво п. А. Марголіна прислала в Берн листа І.Зангвіла, оригінал якого письменник адресував Українській Федерації Євреїв в Англії. Зокрема, у листі читаємо: "Однак, я не зовсім впевнений, що можна робити якісь докори (щодо погромів. - Г.Ц.) теперішньому українському урядові, бо він контролює лише приблизно одну шосту частину загальної території, тоді як усю країну було зруйновано всілякими грабіжницькими арміями на чолі з командувачами-антисемітами. Скоріше нам слід звинувачувати загальне безладдя в Європі та відсутність всебічного захисту нашої раси, яка протягом століть миру не змогла організувати свої власні сили."

8 березня 1920 року секретар Української дипломатичної місії у Лондоні, відомий історик доктор Вішніцер повідомив М.Василька, Голову дипломатичної місії у Швейцарії, що "пан Зангвіл виявляє велику

зацікавленість до української справи".

Щоб зрозуміти усю важливість цих, на перший погляд простих, буденних фактів, їх слід було б розглянути в контексті часу. Так, 15 лютого 1920 року в Парижі єврейські товариства провели збори протесту проти жорстоких вбивств, нещасними жертвами котрих стали їхні брати по вірі зі Східної Європи. Йшлося, головним чином, про антисемітські погроми, які прокочувались по Польщі, а також, частково, і про ті випадки, які мали місце на українських землях.

С.Петлюра, Голова Директорії та Міністр закордонних справ УНР, звертався не тільки до єврейських комітетів Західної Європи з проханням відрядити в Україну комісію по розслідуванню. У жовтні 1919 року від імені уряду Української Народної Республіки аналогічне прохання було надіслане у Вашингтон євреям Сполучених Штатів Америки. Підсумовуючи свій заклик, адресований американській громадськості, Ю.Бачинський, Голова Української місії в Сполучених Штатах Америки, підкреслив: "Я говорю від імені Українського уряду, коли кажу, що розслідування це буде проведене за його підтримки та схвалення. І я можу впевнено заявити: члени комісії виявлять, що уряд моєї країни вжив усіх заходів, щоб захистити життя та інтереси громадян України єврейської національності."

Але і в Сполучених Штатах Америки єврейські асоціації відклали відрядження своїх представників до більш спокійних часів. Шкодуючи за це, француз Ф.-А.Форестьє вважав за необхідне виступити з критикою єврейських комітетів: "Бо якби єврейські комітети негайно відгукнулись на заклик українського уряду, результати їхніх розслідувань, надіслані до урядів союзників та оприлюднені в країнах Антанти, напевно, глибоко змінили б ті почуття до України, які побутують на Заході."

Уряд України скрізь, де тільки міг, енергійно реагував проти проявів нетерпимості. Він ішов на все, щоб їх попередити: поширював все нові прокламації, віддавав до суду і засуджував винних. Нарешті, не було жодного міністерства в Україні, де б не було міністрів єврейської національності. Ф.-А.Форестьє приходить у тижневику "France et Ukraine" від 20 лютого 1920 р. до цілком слушного висновку: "Визнання незалежності України означає повернення до порядку, а відтак - і кінець погромам."

У відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника Академії наук України зберігається оригінальний франкомовний "Текст протесту, висланий до Мирної [Паризької] конференції на руки графа Тишкевича - через о. Льва Сембратовича" (Фонд 9 б спр. 1069. - Л. 29). Цей змістовний документ, звернений до вказаної конференції "від імені всіх єпископів" Галицької провінції, і який викриває "нелюдське поводження" польської окупаційної армії в Східній Галичині тим більш цінний, що був створений і підписаний 27 серпня 1919 р. у Львові саме А. Шептицьким.

Через о. Льва Сембратовича Його Екселенція передав Голові

делегації УНР на Паризькій Мирній конференції графу М.Тишкевичу ще й змістовний супроводжувальний лист [48].

8 жовтня 1919 року під головуванням М.Тишкевича відбулася Конференція народів (за участю Азербайджану, Грузії, Північного Кавказу, України, Кубані, Латвії, Литви, Естонії), які звільнилися від колишньої Російської імперії. Від імені цих восьми Республік М.Тишкевич надіслав ноту "POUR L'INDEPENDANCE" п.Ж.Клемансо, Голові Мирної конференції. Бажаючи надати собі взаємної підтримки, Республіки ці спільно домагались визнання своєї політичної незалежності та негайного початку "розгляду територіальних, фінансових, економічних та інших питань, що випливали з факту цього визнання." Ноту підписали Голови делегацій вищеназваних Республік, а саме: А.М.Топчибашев, Н.Чхеідзе, А.М.Чермоєв, М.Тишкевич, Л.Бич, І.Сескіс, Ф.Нарушевич, С.Р.Пуста.

Ця дипломатична акція, як свідчить стаття "L'Adresse des Républiques de l'Europe Orientale au Parlement italien", оприлюднена на сторінках "L'Europe Orientale" (1920, 1-16 січня, №№ 9-10. - С. 44), знайшла належний відгук в Італії, де місцевий парламент своїм порядком денним 13 грудня 1919 року висловився "за підтримку прав народів колишньої Російської імперії на вільне існування та вільні відносини з усім цивілізованим світом."[49].

Оскільки міжнародний авторитет графа М.Тишкевича був визнаний, Голови делегацій вказаних Республік колишньої Російської імперії обрали знаного українського дипломата рупором своїх спільних справ на Паризькій Мирній конференції. Франкомовний лист Голови грузинської делегації пана Н.Чхеідзе від 26 січня 1920 р. до М.Тишкевича свідчить про тісну дипломатичну співпрацю названих дипломатів. З цього листа дізнаємося, що грузинський дипломат "звернув серйозну увагу" на повідомлені "копії нот, зверенені вами [М.Тишкевичем. - Г.Ц.] п.Голові Мирної конференції "(ЦДІФ України у Львові. Фонд 681 т., опис 1, справа 20. - Л. 1).

Треба належно оцінити й досягнуті М.Тишкевичем успіхи в згуртуванні високих французьких симпатиків на користь українській справі. Він, напевно, мав кілька зустрічей із генералом Массне, якого йому у листі від 17 лютого 1920 р. рекомендував С.Петлюра. Повернувшись в Париж, цей колишній Голова Французької місії у Варшаві виступив у березні 1920 р. на засіданні комісії іноземних справ, де всебічно обґрунтував тезу: "незалежність і перебудова України є бажана для нас [Франції. - Г. Ц.]". Раніше, 6 лютого 1920 р., в обороні української справи, в інтересах визнання національної та політичної незалежності України виступив у Палаті депутатів п. Гайяр-Бансель (1849-1936), якого М.Тишкевич назвав одним із дуаєнів Палати, одним з її найбільш авторитетних поважаних членів особливо за "одвертість переконань". Промова відомого політика була настільки яскравою і переконливою [50], що М.Тишкевич вважав своїм обов'язком подякувати

цьому знаному депутатові, який вперше виніс питання вимог УНР на високу всефранцузьку трибуну. Офіційна щира подяка прозвучала 24 лютого 1920 р. в готелі "Континенталь", куди на урочисту вечерю та на прийом були запрошені відомі французькі, естонські, литовські, латвійські особистості (всього 22 чоловік), не рахуючи членів української делегації та української колонії в Парижі. Треба виокремити урочистий виступ графа М. Тишкевича, бо він вражає своєю ерудицією і блискучим трактуванням українсько-французьких культурних взаємин [51] Цікавими були й виступи-відповіді п.Гайяра-Банселя і маркіза Ксав'є Магалона, виступ якого в Палаті депутатів "на користь визнання незалежності України" зірвав шаленні оплески. Звідси оптимізм, з яким підполковник В. Колосовський 1 березня 1920 р. писав у своєму звіті, що Україна на той час мала добре підґрунття для визнання свого суверенітету в Палаті, в суспільстві і серед членів уряду. (ЦДІА України у Львові. Фонд 360 ст. Оп. 1с. Од. зб. 518. - Л. 44-46).

У середині березня 1920 р. Голова Ради міністрів та Міністр закордонних справ п.А.Мільєран замінив Ф.Бертело М.Палеологом на посаді Генерального секретаря Міністерства закордонних справ. Поява в Ке д'Орсе колишнього посла Франції в Росії не віщувала нічого доброго для України. Саме цим можна пояснити, що особливо красномовна й змістовна інтерпеляція в Палаті депутатів п. Гайяра-Банселя від 27 березня 1920 р. до п. А.Мільєрана не мала особливо відчутних позитивних наслідків. Але добре, що вона збереглася. Зберігся виступ проф. Л.Перроллаза, який рішуче підтримав у Палаті депутатів вимоги п.Гайяра-Банселя. А п. А. де Монзі, майбутній Міністр освіти, підтримав українські вимоги у Сенаті [52].

Чому ж офіційна Франція не визнала Україну? Окрім інших причин, у неї був упереджений погляд. У січні 1919 року французька делегація запропонувала Мирній конференції "загальний план дій", розроблений п. Андре Тардьє за запитом п.Жоржа Клемансо [53]. Серед керівних принципів знаходимо там "право народів на самовизначення", право сильних і слабких народів на "принципову рівноправність". З-поміж вже визнаних держав там фігурують Польща і Богемія, з-поміж держав, які формуються, - Юго-Славія, Мадярщина, німецькомовна Австрія.

Щодо "російської проблеми", у "плані" читаємо: "Розглядатимемо її в останню чергу, щоби всі національні одиниці мали достатньо часу зорганізуватись, принаймні частково, сформулювати свої бажання за більш стабільних умов, а також приступити до полагодження необхідних порозумінь між різними етнічними угрупуваннями." [54]. А.Тардьє констатує: "Що стосується Польщі, то Франція веде шестимісячну боротьбу проти превентивних дій британців (...), боротьбу за Львів;" боротьбу за транспортування дивізій Галлєра, за матеріальне постачання (...), за статус Східної Галичини (...). Під керівництвом Франції (...) зорганізовується Європа. На руїнах Австро-Угорщини постає нова Європа, яка, усуваючи небезпеку, забезпечує появу надійної точки

опори"[55].

Не важко зауважити: наведені п.А.Тардьє аргументи стали можливими, бо Україна через нестабільність не могла контролювати свою територію. Філіп Керр, особистий секретар Д.Ллойда Джорджа, з яким М.Тишкевич бачився чотири рази, зокрема і в Спа, заявив у найкритичніший мент більшовицької офензиви, що "... Англія готова визнати самостійність України, якщо армія і уряд будуть володіти національною територією" (Bureau Ukrainien de Presse. Bulletin d'Information. ЦДІА України у Львові. Фонд 681, опис 1, од зб. 6. - Л. 25. - Підкреслення наше. - Г.Ц.).

Доречно буде тут відзначити, що М.Тишкевич у статті "Відповідь п. професору Томашівському" ("Воля" листопад 1919 № 5. - С. 205-207) підкреслив, що українська справа вирішиться не в Парижі, а на полі битви. Це звичайно не означає, що він недооцінював дипломатичний шлях розв'язання складних міждержавних проблем. Але вже напередодні першої світової війни граф передбачив, що за столом переговорів з Україною будуть рахуватися великі потуги лише тоді, коли вона стане сильною державою. У листі від 5 березня 1914 р. до митрополита А. Шептицького він так і писав: "Якщо будемо сильні, то будемо говорити" (ЦДІА України у Львові. Фонд 358 чт., опис 1, од. зб. 357. - Л. 15). Та й інші висловлювання дипломата переконливо свідчать, що він по-сучасному розумів роль і значення національної професійної армії, не зводив, як проф. М. Грушевський у "Четвертому Універсалі Української Центральної ради" (9 січня 1918 р) Жоресову ідею щодо заміни постійної армії "народною міліцією", у непорушний принцип. Цією ж французькою соціалістичною ідеєю, вираженою у "Новій армії" (1910), керувалася Українська Центральна рада, коли формувала "добровільним доповненням ... на підставах народної міліції"[56] свій воєнний флот.

Дипломатична діяльність М.Тишкевича за таких якнайнесприятливіших обставин не змогла забезпечити успішного вирішення проблем. Тим не менше, він продовжував сумлінно служити своїй Батьківщині, своєму народові. Граф М. Тишкевич, будучи прийнятий 29 січня 1920 року п. Полем Дешанелем, який тільки-но обійняв посаду Президента Французької Республіки, повинен був, звичайно ж, говорити з ним про визнання України та про поширення епідемії тифу в себе на Батьківщині. Покликаючись на факт цього візиту до п. П.Дешанеля, п.О.Шульгин 1 березня 1920 року писав графові, маючи на увазі наслідки його успіхів в Парижі: "... З графом Шатонефем у мене були цікаві побачення, а потім мені висловив бажання побачитися зо мною Clinchant: і запросив до себе в амбасаду" (ЦДІА України у Львові. Фонд 681, опис 1, од.зб. 20. - Л. 69.)

У квітні 1920 року М.Тишкевич прибув на Міжсоюзницьку конференцію до Сан-Ремо, щоб мати можливість надати прем'єрам-

міністрам країн - союзників у належний момент усі потрібні пояснення щодо вимог і пропозицій свого уряду. Протягом свого перебування у Сан-Ремо М.Тишкевич зробив заяви кореспондентові "New-York Herald. Він сказав, що українська справа дістала підтримку з боку Франції ("France et Ukraine", № 14 від 7 травня 1920 року. - С. 1). У чорновику Тишкевичевого листа (за 1920 р.), адресованого п. Андрію Лівицькому, Голові (Президентові) Ради міністрів, говориться про те, що "наші вороги як Бурцев і Могилянський одверто признали, що завдяки моїй діяльності ми стояли на передодні визнання перед початком большевицької офензиви." (ЦДІА України у Львові. Фонд 681, Опис 1, Од.Зб. 21, - Л.13.) [57] Дякуючи діям української дипломатії, Франція і надалі розглядала як можливу "ідею франко-українського альянсу" (А.Денікін) [58].

Не отримавши на початку липня 1920 р. інструкцій свого уряду на конференцію в Спа (очікувані інструкції надійшли "через два тижні після [Тишкевичевого] повороту до Парижа після конференції") (ЦДІА України у Львові. Фонд 681. Опис 1. од. зб. 6. - Л. 13), М. Тишкевич очолив найкращі сили української дипломатії, написав 14 і 16 липня 1920 р. дві грунтовні ноти, адресовані п. Делакруа, Голові Конференції у Спа (Бельгія) [59].

Важко сказати, чи ці два добре аргументовані, хоча, зрештою, досі неоприлюднені українською мовою історичні документи, були вручені. Ноти ці, підписані також Н.Васильком, А.Марголіним, А.Яковлівим та секретарем Мочарським, слід розглядати як негайну реакцію України на рішення, прийняті та зафіксовані 10 липня 1920 р. в протоколі у Спа. Статус кво в українському питанні там був дотриманий. Державний кордон із Польщею залишався по лінії Керзона. Такий результат було кваліфіковано І. Каліною як "капітуляція у Спа" польської дипломатії [60].

У листопаді 1920 року російський тижневик "La Cause Commune" ("Спільна справа"), що виходив у Парижі під редакцією В.Бурцева, сповістив про те, що М. Тишкевич адресував нову ноту французькому уряду з метою здобути "визнання незалежності України...". Дипломатія північних сусідів завжди ревно сприймала незалежницьку позицію України.

Тут ми змушені, повернутись на початок лютого 1918 року, до того періоду, коли столиця України впала після жорстокого бомбардування російською армією, коли українська делегація підписала разом з Центральними державами 9 лютого 1918 року мирний договір у Бересті-Литовському. Договір цей розцінили у Франції як зраду. Париж залишив без продовження визнання України 1918 року [61], уряд став на позицію невизнання. Але ж 7 січня 1918 року він повідомив Вашингтон про своє рішення визнати Українську Центральну раду "в якості незалежного уряду"[62]. Зрозуміло, що ні Міністр закордонних справ С.Пішон, ні

генеральний секретар МЗС М.Палеолог не були зацікавлені в тому, щоб їхня союзниця Росія виявилась розчленованою. Справа ж у них була спільна! Ось чому цікаво знати конкретно, якими саме документами М.Тишкевич підпирав визнання України Французькою Республікою. Він 5 січня 1921 року писав панові Генеральному секретареві МЗС Франції: "Я мав честь отримати Вашого листа від 3 січня, в якому знаходжу наступну фразу: "Французький уряд змушений констатувати, що досі ні юридично, ні фактично не існує жодного українського уряду."

Дозволю собі привернути Вашу увагу до доданих тут копій:

- 1 [копія] листа "Комісара Французької Республіки при уряді Української Республіки" генерала Табуї (від 3 січня 1918 року з Києва).

2 [копія] листа пана де Сент-Олера до генерала Табуї з проханням поінформувати "Генерального секретаря у закордонних справах українського уряду" про його призначення (від 29 грудня 1917 року з Яссі), нарешті, 3 [копія] листа сера Піктона Баге, "представника Великобританії в Україні", в якому він обіцяв Голові Ради Міністрів моєї країни "свою підтримку Українському Урядові." Дипломат слушно додав, що "Український Уряд був визнаний де факто Святим Престолом [63], Польщею, Естонією, Фінляндією, Латвією і Грузією". (Фонд 681, опис 1, од. зб. 21. - Л.14). Наведені документи В. Винниченко (саме йому вони були вручені чи надіслані) назвав "актами міжнародного характеру" [64].

Напевно, читач зауважив, що рушійною силою цього працьовитого національно зорієнтованого дипломата були глибокі патріотичні почуття. На цьому наголошуємо, бо в той час партійна приналежність, міжпартійні протиріччя збивали з пантелику багатьох українських дипломатів в Парижі, штовхали їх на ідейно-догматичні манівці. А М.Тишкевич служив своєму народові. В одному з листів від 7 листопада 1919 р. він писав: "... Я дивлюся з окрівавленим серцем на страшну трагедію нашого люду і можу Вас запевнити, що того люду, котрий кохаю, як свою душу, ніколи не покину" (ЦДІА України у Львові. Фонд 681, опис 1, од. зб. 21. - Л. 2).

У лютому 1921 року граф М.Тишкевич заявив про свою відставку С.Петлюрі, який завжди високо цінував його патріотизм та відданість українській справі. Оселившись у Пйонтронках на Познанщині, він поступово згортав свою політичну діяльність. Узимку 1922 року він привернув увагу п.Р.Пуанкаре до "українського питання". У своїй телеграмі, датованій 22 лютим 1922 роком, Р.Пуанкаре, дякуючи графові, писав: "Водночас Ви привертаєте мою увагу до українського питання, яке Ви завжди захищали. Ви можете бути впевненим у доброзичливій симпатії, яку уряд Франції відчуває до українського населення, а також у високому почутті справедливості, яким керуватиметься його політика в питаннях, що торкаються Східної Європи"[65].

Завдяки енергійній та вміло організованій польській політиці та

через "дуже несприятливі" умовини міжнародного становища України [66], Польща домоглася наступного року сумнозвісного рішення Конференції послів від 14 березня 1923 року (де стояли підписи пп.Р.Пуанкаре (від імені Франції), Е.Філіпса (від імені Британської імперії), Р.Авеццали (від імені Італії), М.Мацуди (від імені Японії). Р.Роллан протестував проти анексії Східної Галичини Польщею.

Граф Михайло Тишкевич був наділений живим, аналітичного складу розумом і last, not least мистецьким хистом [67]. До кінця своїх днів він залишився людиною, яку хвилювало майбутнє людства. Ім'я його невіддільне від прагнень народів Європи. Він присутній у сучасній історії, у сучасному світі, щоб знову і знову закликати нас до щирих патріотичних обов'язків. Гарно висловлено це у вірші "Ви тямите? - Раби!" зі збірки "За честь і волю" (1923) поета-молодомузівця і дипломата проф. П.Карманського, який співпрацював із графом у Ватикані:

Немов зачаровані, збудились сковані
Дрімучі наші сили;
І п'яні славою, ішли ми лавою
І день і ніч косили.
Вкидали ввесь наш біль
В загони рідних піль,

Помер граф Михайло Тишкевич 3 серпня 1930 р. в Жидові. Його Високопреосвященство митрополит Кир Андрей Шептицький відправив 6 серпня 1930 р. у Катедральній церкві св. Юра у Львові заупокійне богослуження.

Численні листи, здебільшого французькою мовою, Його Екселенції, звернені до "Високошанованого графа", "Дорогого приятеля" (див.: ЦДІА України у Львові. Фонд 681 т., опис 1, справа 20. - Л. 36-64), чекають на свого спонсора, щоб бути оприлюдненими; вони мають неабияку історичну цінність.

Було б добре, якщо б вивчався цінний досвід графа М.Тишкевича, видатного українського дипломата-новатора, враховувалися його недоліки та недотягнення. Маючи на увазі "великі, звичайно, традиції культури... історичні зв'язки" між двома країнами, Надзвичайний і Повноважний посол України у Французькій Республіці п.Анатолій Зленко недавно слушно підкреслив, що цінні здобутки "сьогодні треба використати і вкласти в новий виток розвитку українсько-французького співробітництва [68]. Треба також увіковічнити пам'ять цього знаного політичного й громадського діяча, публіциста, митця, мецената української культури, встановити іменні стипендії, зокрема у Львівському державному університеті імені Івана Франка.

Повернення славнозвісного імені графа Михайла Тишкевича співвітчизники, дипломатичні кола Франції (де його називали Мішель Тишкевич), громадяни Східної Європи зачекалися.

Література

1. Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІА), Фонд № 358 чт., опис 1, од.зб. 357.- Л. 16 зв. - Далі покликання на архівні документи подаємо у тексті.

2. Тут і далі переклади з французької та польської здійснені автором статті.

3. Див. Publication du Bureau des Archives de la Commission Gouvernante à Lwów. W.Mejbaum, docteur és Étude sur l'Ukrainisme - Lwów- . - Mars 1919. - P. 44.

4. Українська Центральна рада. Документи і матеріали. У двох томах Т. 2. Упорядники: В. Ф. Верстюк (керівник) та інші. Редакційна колегія: В. А. Смолій (відповід. редактор) та інші. - Київ, Наукова думка, 1997.- С. 199. - Про антиукраїнські дії генерала Д. Г. Щербачова див. нашу монографію: "La République Democratique Ukrainienne - la République Française (1917-1922). - Lviv, 1995.- PP. 125-126, 331, 340.

5. Проф. М. Грушевський про Холмську й Бесарабську справу // "Вільне Слово", Зальцведель, ч. 31-32, 20 квітня 1918 р. - с. 2. Ще в 1907 р. М. Грушевський писав: "Исторические отношения Польши и Украины сводятся к тому..., что украинская народность была обобрана польскою. Она завладела богатствами Украины - ее землями" (проф. Мих. Грушевский. Из польско-украинских отношений Галиции". Второе изд-е. - С.-Петербург, 1907.- С. 71). Права України на Холмщину грунтовно обстоював проф. О. Барвінський у дискусії з висновками міністра Хлендовського // Вісті Закордонної Преси," № 26, Київ, 11 червня 1918 р.- С. 1-2. У наші дні академік М. Жулинський назвав Холмщину і Підляшшя правічними українськими землями ("Літературна Україна", 21 серпня 1997 р. - С. 6).

6. Там же.

7. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали... - С. 270.

8. Там же. - С. 273-274, 302.

9. N.Iorga. Là vérité sur le passé et le présent de la Bessarabie.- Bucarest - Paris, 1922.- P. 64.

10. Див. Вол. Старик. Україна і Румунія. Спроба ретроспективного аналізу // Старожитності.- Ч. 4, 1992.- С. 11.

11. Див. нашу статтю "Національно-державотворчі погляди митрополита Андрея Шептицького й польсько-українська війна 1918-1919 рр.// Україна - Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. - Київ, 1993.- С. 172-183.

12. Д. Дорошенко. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920). В 4-ох частинах. Друге видання. Мюнхен, 1969.- С. 297.- На жаль, відомий історик, дипломат, міністр іноземних справ у першому уряді П.Скоропадського Д.Дорошенко у своїх спогадах зафіксував з розмови з М.Тишкевичем у першій половині листопада 1918 р. у Берні лише те, що граф "неприхильно ставиться до Гетьманщини, але що він бажав в даний момент для України, який був його власний політичний ідеал,

Дорошенко] зрозуміти не міг" (с. 383). У відомій праці проф. О. Субтельного "Україна. Історія" (Київ, 1991) немає жодної згадки про графа М. Тишкевича. Не згадується ім'я графа і в цінному збірнику документів у двох томах "Українська Центральна рада" (1996, 1997).

13. Цит. за: E. Raffay. Trianon titkai avagy hogyan bántak el országunkkal. - Budapest. 1990. - Old. 86-88.

14. Ця нота, підписана Г. Сидоренком зберігається в Архіві Міністерства закордонних справ Франції. Оскільки Верховна Рада вислухала не тільки Голову румунського уряду п. Братіано, але й

"п. Маклакова, представника російських угрупувань" у Парижі, наводимо в українському перекладі цю ноту, тим паче, що вона виражала й волевиявлення наддніпрянських українців, галичан і закарпатських українців, тобто ідею соборності всіх українських земель.

"Делегація Української Республіки Париж, 3 липня 1919
вул. Ля Перуз, 37

Його Екселенції Пану Голові Паризької Мирної Конференції Екселенціє.

(...) Перед розпадом Росії Бесарабія була російською провінцією, де проживало наполовину українське населення, наполовину румунське населення.

У період російської революції 1917 р. українське населення Бесарабії виразило свою рішучу волю утворити з українським народом Українську Республіку. Ось чому бесарабське питання може регулюватися тільки за участю Української Республіки з одного боку та Румунії, з другого.

Делегація Української Республіки висловлює найурочистіший протест проти будь-якого втручання у це питання представника якого-небудь російського угрупування, і заявляє:

Українська Республіка, створена волею і зусиллями (la force) українського народу на руїнах двох реакційних держав, які її пригнічували: Росії та Австро-Угорщини, ніколи не визнає рішень щодо якої-небудь частини її території без своєї згоди, і захищатиме [всіма] засобами свою незалежність та [територіальну] цілісність супроти своїх колишніх ворогів і теперешніх сусідів, таких як Росія, Польща, Румунія і Чехословаччина, які заміряються або замірятимуться на її територію.

Г. Сидоренко, Голова делегації Української Республіки" (AMAEF. Série Z. Cart. 652. D. 1.-Fol. 93-94).

15. Про це свідчить дипломат проф. П. Карманський у своїй брошурі "Моїм клеветникам" (Порто Уніон, 1927. - С. 10). - До речі, В. Винниченко у спогадах засвідчив своє упереджене ставлення, класовий підхід до графа М. Тишкевича (В. Винниченко. Відродження нації. Т. III.- Київ-Відень, 1920.- С. 412.

16. [M. Tyszkiewicz]. Quelques Mémories présentés aux gouvernement Alliés sur la Question de l'Ukraine (1915-1918). -(Bureau de Presse Ukrainien, Paris, 1919. - P. 22) - Роком пізніше граф Р. де Шатонеф, поділяючи

урядовий спосіб мислення, вже цілком змішував політичний курс С.Петлюри та В.Винниченка з большевизмом. 8 січня 1919 року він писав М.Тишкевичу від імені французької амбасади у Швейцарії: "Ви невмолимо непримеренні в питанні повної незалежності України (l'indépendence absolue de l'Ukraine), в Парижі про це знають... Там намагаються також усвідомити справжню сутність національного руху, в який Ви так щиро вірите, і в який я сам так довго вірив. На жаль, боюся, що на сьогоднішній день солдати Петлюри і Винниченка вже не відрізняються від прихильників большевизму. Події, схоже, підтверджують це... Ваша високоповажна особа може зіграти перешорядну роль саме в Україні, а не серед тих, хто стукає у двері конгресу (Мирного,-Г.Ц.)" (ЦДІА України у Львові. Фонд № 681 т. Опис 1. Справа 20. - Л.15) - Правда, вже у виступі В. Винниченка 28 квітня 1918 р. на засіданні Малої ради можна зауважити його антиантантську позицію, а також більшовицьке твердження, що в західних державах "повинен скоро початись революційний рух" (Українська Центральна рада. Документи і матеріали. У двох томах. Т. 2.- С. 332)

Введений у науковий обіг непідписаний франкомовний збірник українських документів належить графові М. Тишкевичу, що дає підставу не погодитися із категоричним твердженням д-ра В. Кучабського, згідно з яким українці не провадили жодної пропаганди в країнах Антанти під час світової війни та Паризької Мирної конференції (В. Кучабський. Українська дипломатія і держави Антанти в році 1919 // Дзвони, 1931, ч. 6. - С. 382) До речі, з 1 вересня 1919 р. по 16 січня 1920 р. у Парижі виходив під орудою М. Грушевського та його однодумців Ф. Савченка, Д. Ісаєвича, М. Лозинського та М. Кушніра франкомовний і англомовний журнал "Східна Європа".

17. Схожої точки зору дотримується і проф. Я. Дашкевич, який кваліфікує Берестейський договір як "єдине зовнішньополітичне досягнення" Української Центральної ради (Я. Дашкевич. Хто такий Михайло Грушевський? // Україна. Наука і культура. Вип. 23. - Київ, 1989. - С. 196).

18. Quelques Memoires, ... - С. 23.

19. Див. А. //Joukovsky. Mykhailo Hrouchevskyi et la France // Mykhailo Hrouchevskyi/ Sa vie et son oeuvre. Recueil présenté par Arcady Joukovsky. - Paris. 1997. - P. 32; G. Cvengroš. La République Démocratique Ukrainienne - la Republique Française (1917-1922) - PP. 25-27, 32-33, 51, 128-129.

20. Цит. за: E. Borschak. La paix ukrainienne // Le Monde Slave, 1929, août. № 8 - С. 23.

21. Цит. за: W. Kosyk. La politique de la France á l'égard de l'Ukraine. Mars 1917 - Février 1918. -Paris, 1981.- P. 264.

22. В.Винниченко. Відродження нації. Частина 2. - Київ - Відень, 1920. - С.201. - Відомі історики проф. Б.Галайчук і проф.М.Маркусь, розглядаючи визнання УНР Францією і Великобританією як доконаний факт, додають: "Це визнання важко визначити (між де факто і де юре"

(Енциклопедія українознавства. - Львів, 1994. - Т.4. - С.1571 -1572).

23. З необхідними поправками (лат.).

24. Після укладення перемир'я Р.Роллан писав Президентові В. Вільсону: "Візьміть на себе справу не однієї партії, одного народу, а справу всіх! Скличте на Конгрес Людства представників народів!" (R.Rolland L'Esprit libre. - Paris, 1953. - С.339). Маючи на увазі, ймовірно, Вільсонову точку зору стосовно якомога більшої широти в автономному розвиткові народів Австро-Угорщини і звертаючись 17 листопада 1918 року до Енріко Біньямі, французький письменник писав: "Він (Вільсон - Г.Ц.) показує свою готовність захищати переможених на Мирному конгресі, а отже, -полегшити для них умови перемир'я, але в тому випадку, якщо вони встановлять у себе демократичний порядок та демократичні інститути, тобто буржуазні Республіки на зразок Франції та Америки. Лібкнехта і Леніна виключено з цієї комбінації. Але, всупереч загрозам, які, таким чином, і далі нависають над російською Революцією (яку ми захищатимемо в потрібний час, коли вона зазнає атаки), найбільш невідкладною, найбільш ефективною справою є підтримка дій Вільсона на Мирному конгресі."

25. S.Fitasiewicz. La Question Polonaise pendant la Guerre Mondiale. (Recueil des Actes diplomatiques, Traités et Documénts concermant la Pologne. Tom Deuxieme). - Paris, MCMXX.- P.519.

26. Див.: G. Cvengroš. La République Démocratique Ukrainienne - la République Française (1917-1922). - PP. 44-45.

27. Там же. - С. 45-50.

28. Л.В.Таран, О.Г.Самойленко. Історіософія М.Грушевського в контексті світової історіографії. //Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції "Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця XX ст.)" (м. Глухів, грудень 1996 р.).- С. 67.

29. Див.: G. Cvengroš. La République Démocratique Ukrainienne - la République Française (1917-1922). - PP. 56-65.

30. Ми встановили, що поява цієї брошури мала місце наприкінці 1920 - на початку 1921 р.

31. Bogoun V.- Автор мав намір видати цю ж брошуру англійською та українською мовами. - Як і І.Борщак, редактори "Юманіте" були незадоволені приїздом у Париж М.Тишкевича, нового Голови української делегації.

32. У листі М.Тишкевича від 7 вересня 1927 року, адресованому Д.Донцову, знаходимо цілком позитивну оцінку свого попередника Г.Сидоренка: "В Парижі наша делегація знаходилась в руках Маклакова. Сидоренко був єдиним (! - Г.Ц.) незалежником, проти нього виступили Ш..., Панейко, та майже всі решта (...) і боротьба розпочалась (...)." - Повідомляючи 29 вересня 1919 року про остаточне повернення Г.Сидоренка до Кам'янця-Подільського, газета "Голос Галичини" підкреслювала, що цей дипломат увесь час гаряче захищав у Парижі

справу незалежної УНР.

33. Про його громадсько-політичну діяльність у Швейцарії та дипломатичну діяльність при Святому Престолі див. наше дослідження "Офіційне взаємовизнання і взаєморозуміння УНР і Апостольського Престолу (Передумови, іноземні документи, їх український переклад)" у книзі: Церква і соціальні проблеми. Енцикліка "Сотий рік". - Львів,1993. - СС. 338-345, 354-356.

34. У Центральному державному історичному архіві України у Львові ми виявили секретний документ, з якого дізнаємося, що Білоруська Народна Республіка та Українська Народна Республіка уклали в серпні 1919 року від імені своїх урядів політичний союз, спрямований "на спільний захист та зміцнення державної незалежності обидвох Республік." Крім цього, обидві Республіки уклали також "військовий союз для захисту своїх територій і, в першу чергу, для звільнення від большевицької окупації" (Фонд 681т, опис 1, Діло 5. - Л.1-2). Оскільки союз цей був укладений в Парижі, можна думати, що підготував його М.Тишкевич разом зі своїм білоруським колегою (див. нашу статтю в газеті "Молода Галичина", 3 червня 1997 року).

35. "Svoboda" Jersey City. № 111, september 18, 1919. - C.2.

36. Історично точну думку зафіксувала "Encyclopedia Universalis" (t. 16, Paris, 1968.- P. 450), відзначаючи, що зумисне "змішування різних держав "Україна" і "Московія" ("Moscovie"- Г. Ц.) ретельно підтримувалося і білими росіянами, і червоними..."

37. Одностайність не була притаманною українській дипломатичній делегації у. Парижі (з цього приводу див.: G. Cvengroš. La République Démocratiique Ukrainienne - la République Française (1917-1922). - (C.111-121).

38. "Svoboda", Jersey City. № 85 du 19 juillet, september 18. 1919. - Доречно тут зазначити, що ще задовго до акту злуки командуючий військом Західноукраїнської Народної Республіки генерал-хорунжий Омелянович Павленко опублікував у Тернополі 10 січня 1919 р. у "Вістнику державного секретаріату військових справ" (ч. 4) заяву від 15 грудня 1918 р., де підкреслив:"... Метою українського руху є національне об'єднання всього українського народу..., сей рух має заснувати національну українську народну республіку..."

39. С. Шелухін. Як побудовано українську соборність // Наша культура, 1936, січень, кн. 1.-Варшава. - С. 47-54.

40. Див.:В. Кушнір. Спогади // "Воля", Відень, 32 січня 1920; Л. Васильківський. Причинки до історії дипломатії в 1917-21 роках // "Сучасність", 1970, № 7-8. - С. 190.

41. Проф. П.Карманський, який гаряче любив "свою блищу батьківщину" - Галичину, "в січні 1920 р. покінчив з Петлюрою" і "перед ніким не скривався (моя переписка з гр. Тишкевичем, котрий жив у великій дружбі з Петлюрою)..." (П. Карманський. Моїм клеветникам. -

С. 3, 25-26).

42. В. Панейко. З'єднінені держави Східної Европи. Галичина і Україна супроти Польщі й Росії. -Відень, 1922. - С. 77. - До речі, С. Петлюра мав уявлення про таку концепцію В. Панейка. Але не мав можливості чітко пересвідчитися в ній (див.: О. Доценко. Літопис Української Революції. Матеріали й документи до історії Української Революції. Том II, кн. 4. 1917-1922. - Київ - Львів. -С.141).

43. Див.: G. Cvengroš. La République Démocratiique Ukrainienne - la République Française (1917-1922). - PP. 72-75.

44. Див. про це: G. Cvengroš. La République Démocratiique Ukrainienne - la République Française. -PP.262-272.

45. Там же - С. 329.

46. Про ці погроми див.: "Svoboda", official organ of Ukrainian National Association. Jersey City № 118, 121, October 4 and 11, 1919.

47. Не вивчивши докладно цього питання,відомий вчений Р.Пайпс говорить про "спалахи расової ненависті проти євреїв і поляків" "explosions of racial hatred directed against Jews and Poles..." (R.Pipes. Introduction. - In: The Ukraine 1917-1921. A study in Revolution. - Cambridge, 1977. -С. 3.). - У неопублікованому листі від 3 травня 1930 р., адресованому пастору Луї Валетту, Р.Роллан пише,що "в Україні (менш ніж десять років тому) євреїв вбивали тисячами..."

48. Див. нашу статтю "В обороні українства, нації на Паризькій Мирній конференції 1919 р. (Невідомий франкомовний протест митрополита Андрея Шептицького) // Дукля, 1993, № 3. -Пряшів. - С. 63-66.

49. Bureau de Presse Ukrainien, №71 від 14 жовтня 1919 року. - С. 3. - Усвідомлюючи необхідність виступити єдиним фронтом для ефективного захисту своїх прав на незалежність, Україна, країни Балтії та Грузія ще 19 квітня 1919 року надіслали до Мирної конференції аналогічний спільний протокол.

50. Див. G.Cvengroљ. G. Cvengroš. La République Démocratiique Ukrainienne - la République Française.- С. 252 - 253.

51. Там же. - С. 255-257.

52. Там же. - С. 276-279.

53. Див.: A.Tardieu. La Paix. Préfacee de Georges Clemenceau. - Paris, 1921. - С. 97.

54. A.Tardieu. La Paix... - С. 98-101.

55. Там же. - С. 427.

56. Український Воєнний Флот 1917-1918.- Львів, Українське видво, 1941. - с. 10 - Першим міністром морських справ (до 14 березня 1918 р.) був відомий мистецтвознавець проф. Дмитро Антонович. Майбутній військовий міністр О. Жуковський, не хотячи 15 березня 1918 р. відрізнятися від "демократів", теж не був проти "міліційної армії", яка організовувалася "на демократичних підставах" (див.: Українська

Центральна Рада. Том 2. - С. 103, 207). Оскільки М. Грушевський був високої думки про Ж. Жореса, він шкодував, що Український соціологічний інститут був змушений через нестачу коштів припинити "розпочаті переклади взірцевих творів" цього французького соціаліста-демократа.- Якщо весною 1917 р. В. Винниченко ще недооцінював значення для України власної професійної армії (див: "Робітнича газета" від 12 квітня 1917 р.), то значно пізніше, оцінюючи значення для української держави Берестейського договору, він вже писав, обумовлюючи його корисність: "... Коли б цей мир [був] наслідком нашої сили..., коли б ми тою силою самі могли... охороняти й затвердити за собою всі наслідки миру. При такій умові це був би ... корисний мир" (В. Винниченко. Відродження нації. Ч. II.-Київ-Відень, 1920. - С. 289). В. Винниченко, формулюючи ці думки про силу, мав, напевно, на оці розрив Австро-Угорщиною укладеної з УНР у Бересті угоди щодо Галичини.

57. У цьому ж листі М.Тишкевич пише, що він прийняв до уваги постанову Ради Міністрів УНР від 20 вересня про "скасування делегації (української. - Г.Ц,) при Мировій конференції .... та про відновлення дипломатичної місії у Франції...". Вважаючи, що в цих своїх рішеннях Міністерство закордонних справ УНР керується "вказівками з'їзду партії Соціалістів] Федералістів], що вказаний проект є звісний проект п. Шелухина", М. Тишкевич "мусив подати до демісії". Водночас він висловив глибоку вдячність п.Президенту "за дотеперішнє щире відношення до [себе]". Відставка не була прийнята.

58. Революция на Украине по мемуарам белых. Составил С. А. Алексеев. Гос. изд-во. Москва, Ленинград, 1930.- С. 185.

59. Див. докладно про це у монографії: G. Cvengroš. La République Démocratiique Ukrainienne - la République Française.- PP. .285 - 290.

60. I. Kalina. Democracja Narodova a "Galicja Wschodnia", - WArszawa - Lwów. 1922. - 8. 29-46.

61. G. Cvengroš. La République Démocratiique Ukrainienne - la République Française. PP. 18-27

62. Э. Карр. История Советской России. Большевистская революция 1917-1923. Кн.1. Том 2. Москва,1990. - С. 377.- Відповідаючи 9 травня 1919 р. на запит від 19 квітня амбасадора США у Франції про результати переговорів на півдні України між французькими офіцерами і представниками С. Петлюри, Париж писав зокрема: "Ці переговори мали лише воєнну мету, спрямовану на надання евентуальне підтримки тим елементам, котрі себе називали антибольшевицькими. Жодного політичного характеру вони не мали і не могли мати" (AMAEF. Sér. 2. Cart. 619. D. 11. - Fol. 61 verso).

63. Завдяки саме М.Тишкевичу.- Отримавши 1 вересня 1918 р. "важливе повідомлення" від графа М. Тишкевича, Державний секретар закордонних справ Ватикану кардинал П. Гаспаррі в листі від 21 вересня 1918 р. відповів, що "Святий Престол, безсумнівно, з великим

задоволенням встановить офіційні зв'язки (геІаНопз оїїісіеііез) із новою Українською Республікою" (ЦДІА України у Львові. Фонд № 358 чт. опис 1, од. зб. 357.- Л. 80). Див.: Г. Цвенгрош. Офіційне взаємовизнання і взаєморозуміння УНР і Апостольського Престолу (Передумови, іноземні документи, їх український переклад). - С. 337-358.

64. В. Винниченко. Відродження нації. Ч. III. - Київ-Відень, 1920. - С. 270..

65. Г. Цвенгрош. Апостольський Престол і Митрополит Андрей Шептицький (невідомі взаємини між Апостольським Престолом і Митрополитом А.Шептицьким у 1918-1919 рр. (у контексті східногалицької політики Франції)гЛьвів, 1991. - С. 25.

66. Див.: Ст. Витвицький. Галичина в міжнародній політиці в 1914 - 1923 рр.// Український історик. Ч. 1-4, т.124-127, 1995. - С. 115.

67. Як художник і письменник, М. Тишкевич Іноді виступав під псевдонімом Каленик. Він подав 1911 р. на Київську виставку свою славнозвісну картину "Сон України". На ній ангел шепче Т. Шевченкові патріотичні думки. Сталося так, що губернатор Києва заборонив виставляти цю картину. (Вона була виставлена у "Національному музеї" у Львові). З приводу вказанної заборони мати бельгійського короля, графиня Фландрії і приятелька М. Тишкевича висловилась так: "Певно губернаторові не сподобалось те, що ангел сказав на вухо українському поетові Шевченкові" (За архиєпископом Єв. Бачинським) (Цит. за: Проф. Є. Онацький. Українська мала енциклопедія. - Кн. 15. - Буенос Айрес, 1959. - С. 1901).

68. Анатолій Зленко: "Дружні стосунки між президентами мають стати основою дружніх відносин між країнами //Час Time, №42 від 23-29 жовтня 1997 року.

Л.В. Таран

Від школи "Анналів" до постмодернізму

Історія Французької школи "Анналів" розпочинається з січня 1929 року, з часу виходу в світ першого номера журналу Марка Блока та Льюс'єна Февра "Аннали економічної та соціальної історії". В кінці XX століття можна констатувати, що "Аннали" за свою майже 70-літню історію існування, разом із близькими до них течіями в Англії, США, Австрії, Німеччині та Італії, стали могутнім інтелектуальним рухом XX століття [1]. Цим вони зобов'язані плідності своїх магістральних ідей.

Школа "Анналів" здійснила справжню революцію в історіографії, яку треба розуміти як у контексті розвитку французької історичної думки, так і в плані впливу розроблених нею методологічних парадигм на світову науку XX століття. У числі її парадигм, першою повинен

бути відмічений захист історії як науки, визнання реальності, об'єктивності та пізнаванності історичного минулого, високих соціальних завдань історії, які полягають у поясненні сучасності та прогнозуванні майбутнього через пізнання минулого [2], визнання необхідності постійного вдосконалення методів історії у відповідності із загальним ритмом розвитку наук, зміною соціального, політичного контексту картини світу, сучасного дослідника минулого.

Предмет історії, в розумінні М.Блока та Л.Февра, тотальний, глобальний: це суспільство у всій повноті, взаємозв'язанності, взаємообумовленості його компонентів - матеріального, економічного, соціального життя - і людини у природньому, соціальному, історичному контексті; це всі прояви духовного життя суспільства і ментальності людини, яка визначається історичною епохою [3].

Підходи до цієї всеохоплюючої проблематики розпочинаються із деяких позитивістських методів аналітичної праці із першоджерелами (про що мова йтиме). Але школа "Анналів" категорично опротестувала позитивістські і не лише позитивістські принципи історичного синтезу, повстала проти переконання попередників -метрів старої школи Ш. -В. Ланглуа та Ш. Сеньобоса - в тому, що факти є "цегельцями істини, яку заготовила сама історія", тобто - у більш широкому плані - проти теорії відображення, віри Конта, Гегеля, Маркса в розумність світу самого по собі та у здатність науки відобразити цю розумність. Л.Февр та М.Блок категорично опротестували і тезу неокантіанства, згідно якої за історією не визнавалася здатність встановлювати закони, формувати загальні поняття, категорії і т.п. "Аннали" боролися і проти Конта, і проти Канта, проти неокантіанського розподілу наук на номотетичні та ідеографічні, але розгорнули цю боротьбу на два-три десятиліття пізніше істориків Росії та України, бо і М.Кареєв, і М.М.Ковалевський, і І.В.Лучицький вже з кінця XIX ст. відстоювали право історії на висновки, узагальнення теоретичного характеру. В російській історіографії цей рух йшов передусім від сприйняття марксизму; у французькій - від ідей Е.Дюркгейма, А.Берра, Ф.Сіміана, Ж.Жореса -в цілому від поширеного використання теоретико-методологічного багажу і позитивізму і неокантіанства.

Найважливішою методологічною парадигмою школи "Анналів" була теза про історію-проблему, про вироблення істориком у відповідності із нею робочих гіпотез, запитальника, з яким він звертається до першоджерел [4].

Спільним із марксизмом було розуміння необхідності систематизувати історичний матеріал. При цьому основною евристичною категорією марксизму було поняття суспільно-економічної формації, у "Анналів" - цівілізації: "Аннали", як і марксизм, розвивали ідеї історизму, тези про специфіку, конкретику кожного суспільства, сполучали вивчення динаміки (у марксизмі це переважало) і статики

(останнє яскраво втілилося у творчості Ф.Броделя).

Підходи Л.Февра до проблеми цівілізації відрізнялися від підходів К.Маркса до проблем суспільно-економічної формації, бо марксизм (як і позитивізм) виявився зосередженим на об'єктивній стороні історичного процесу, хоч і виголошував об'єктно-суб'єктний підхід до дійсності, а Л.Февр, слідом за Кантом, замикав цівілізацію на людині [5]. Сполучення систематизуючого та індивідуалізуючого підходів із боку школи "Анналів" логічно привело її засновників до постановки проблеми міждисциплінарного методу у вивченні історії, до об'єднання на одному єдиному полі історії усіх галузей дослідження, координації на користь історії результатів усіх наук про людину, наук як гуманітарного, так і негуманітарного профілю; і в цьому вони продовжили і розвинули ідеї А.Берра [6].

Звернувшись у 20-ті роки до розробки проблем економічної історії, "Аннали" повинні були відповідати і відповідали на виклики марксизму створенням широких узагальнюючих праць у цій галузі. Тут пріоритет належав М.Блоку [7], автору фундаментальних праць з проблем французького та західноєвропейського феодалізму[7], високо оцінених в історіографії як радянського, так і пострадянського періоду не лише за постановку значних проблем історії феодалізму, але і за чудовий зразок діалогу, який вчений вів з економічною наукою, соціологією, географією, психологією, археологією, лінгвістикою, етнологією, історією права та іншими науками. Діалог з географією і Л.Февра і М.Блока пояснювався високим рівнем французької школи "географії людини", представленою А.Деманжоном, А.Сорром, Ж.Сіоном, які розвивали ідеї географічного "поссибілізму" в історії та наполягали на перевагах людського впливу на географічне середовище. Школа "Анналів" ставила проблеми історичної географії, біогеографії у найбільш широкому розумінні. Співробітництво із соціологією виявлялося у стремлінні вивчати структурну історію, історію соціальних груп та класів. Розуміння природи класів у науці післярадянського періоду наближається до блоківського розуміння і заперечує уніфікований, суто економічний підхід до природи класів усіх історичних епох [8].

Найважливішою методологічною парадигмою "Анналів" було усвідомлення людини не лише як об'єкту, але й як суб'єкту історії, заклик вивчати багатофакторну детермінованість вчинків, мотивацію поведінки суспільної людини у часі. М.Блок, Л.Февр, Ж.Лефевр ввели в науку ключове поняття ментальності, дали зразки такого вивчення та намітили його майбутні шляхи. Ментальність людей XVI ст. були переважним предметом уваги з боку Л.Февра [9]. Вчений обгрунтував необхідність міждисциплінарного підходу до вивчення ментальності, опори при цьому на економічну науку, археологію, медицину, історію техніки, філологію, семантику, іконографію і т.д.

Школа "Анналів" по-новому поставила проблеми епістемології історичного знання. "Історія робиться за документами"- це класична формула старої школи позитивістської історіографії, яскравими представниками якої були Ш.-В.Ланглуа та Ш.Сеньобос, викликала до себе двоїсте ставлення з боку М.Блока та Л.Февра. З одного боку, вони вважали такий підхід до історії єдино вірним, бо, як писав Л.Февр, "протиставляти... спеціаліста, автора монографій, справжньому історику, будівникові синтезу, значить, дійово відставати... Спеціаліст або творець синтезу?.. Можна бути тільки зразу двома." [10]

Формула "історія робиться за документами" була, таким чином, в очах Л.Февра заставою добросовісності історика, міцності створених ним праць на противагу легковажним творам на історичні теми. Кропітка праця вбирання, критики документів, вилучення з них історичних фактів - є необхідною роботою, справедливо вважав Л.Февр; це "повільні", "важкі", підходи до тієї вершини - історичного синтезу,- на яку історик не може скочити одним стрибком [11]. З другого боку, ця формула позитивістської історіографії викликала до себе негативне ставлення засновників "Анналів". Вони бачили за нею,- і цілком справедливо, - зневагу до проблем методології історії, вузкість проблематики, безпроблемну історію, поверхове фактографування замість дослідження історичного процесу, відкидання як об'єктів дослідження тих епох історії людства, після яких не залишилося письмових джерел. Зміст поняття "історичне джерело" або "документ"- останній термін більше вживається у французькій історіографії, у Л.Февра та М.Блока значно поширився порівняно з традиційним розумінням. Критикуючи "історію сучасної Росії" Ш.Сеньобоса та П.М.Мілюкова, Л.Февр з обуренням відмічав той факт, що у трьох її товстих томах (1416 стор.) російській історії з VII до XVII століття відведено 200 сторінок. Відкидаючи твердження Ш.Сеньобоса про те, що історія цих десяти століть не може бути написаною "через нестачу документів" та подій, Л.Февр писав, що вона має все для того, щоб бути добре відомою. Вона вже з успіхом вивчається тими істориками, які вважають своїм обов'язком не переписувати документи, а "відтворювати минуле у всій його повноті із допомогою близьких дисциплін, що підтримують одна одну" [12]. Прогрес допоміжних історичних дисциплін, вважав французький історик, та інших наук про людину значно розширив можливості вивчення періодів, для яких не вистачає письмових джерел, і надав історикам нові види документів. "Металева сокира, обпалена глиняна ваза, ваги і гирі, всі речі, до яких можна доторкнутися і потримати в своїй руці, опір яких можна відчути і вилучити з аналізу форм сто конкретних даних про саме життя людей і суспільств",- все це історичні джерела, справедливо вважав Л.Февр [13]. М.Блок поділяв ставлення старшого колеги щодо предмета історії та поняття історичне джерело: "Справжній історик,- писав він,- схожий

на казкового людожера. Там де тхне людиною, там, він знає, на нього чекає здобич" [14]. Завдання історика - змусити говорити про людське минуле німі речі з допомогою допоміжних дисциплін, коло яких Л.Февр та М.Блок розуміли поширено. На їх думку, історики, що формуються, повинні вміти "читати" та "критикувати" статистику, знати право та його еволюцію, знати економічні науки, розуміти, що відбувається за фасадом Банку", щоб, як писав М.Блок, "баланс Банку не був для них більш недоступним, ніж деякі з ієрогліфів" [15]. Введення в історичну практику нових видів джерел Л.Февр та М.Блок пов'язували з необхідністю дослідження не лише століть, які не лишили після себе письмових свідчень, а й епох, близьких нам. Нове розуміння завдань, які стоять перед істориком, привернення уваги вчених до дослідження минулого і сучасного у всій його повноті, висування значних проблем соціально-економічної історії, історії культури та ментальності,- ось ті причини, які примушували засновників "Анналів" вимагати від справжнього історика аналізу данних економічної науки, статистики, демографії, психології тощо. Л.Февр зауважив, що "статистика, демографія замінює місце генеалогії в тій же мірі, як народ замінює королів і принців в історії" [16].

Л.Февр закликав широко використовувати дані географічної науки в історичному дослідженні. Особливого значення він надавав географічному фактору в історії, питанням географії взагалі, співвідношенню географічного та історичного дослідження тощо. Така постановка питань джерелознавства була, безперечно, заслугою "Анналів" і різко відрізняла їх від традиційного джерелознавства [17].

Нове розуміння питань методології історії та джерелознавства логічно примушувало Л.Февра і М.Блока ставити підвищені вимоги до професійної підготовки істориків. Стара школа позитивістської історіографії вважала: щоб бути істориком, достатньо вміти читати і тлумачити тексти. Л.Февр та М.Блок вимагали від колег вміння "широко бачити речі", правильно розуміти сучасне, активно жити інтелектуальним життям свого часу, "мати відразу до всього дріб'язкового, жалюгідного і відсталого". Вони підкреслювали необхідність для історика широкої загальної культури. Для нього вона така ж важлива, як, наприклад, і для архітектора, відсутність якої не замінить останньому практика віртуоза у кам'яній справі" [18].

Боротьба Л.Февра та М.Блока проти вузького професіоналізму відіграла значну роль в історії французької історичної науки. У збірнику "Історія та її методи", підготовленому групою істориків під керівництвом Ш.Самарана, так визначаються завдання, що стоять перед істориком: "Щоб досягти рівня справжньої історії, недостатньо мати в розпорядженні документи, ретельно відібрані, розташовані в часі і просторі, визначені щодо їх роду, піддані критиці на предмет їх вірогідності, треба ще показати себе здатним ввести їх в працю, добути

з них всі уроки, які вони можуть дати. Це передбачає розуміння істориком справжніх проблем, для вирішення питань по-справжньому цікавих... необхідно мати певне внутрішнє багатство, широку людську культуру, бути здатним зрозуміти, відчути і відтворити все багатство і життя минулого" [19]. У збірнику висвітлюється методика роботи з фото-, фоно-, кіно- і теледокументами, описуються методи опрацювання істориками даних археології, лінгвістики, психології, історичної географії, статистики, демографії тощо. У тому, що сучасна французька історіографія поставила собі на службу найрізноманітніші види джерел, велика заслуга Л.Февра та М.Блока.

Що розуміли фундатори "Анналів" під історичним джерелом? М.Блок, як і його вчителі Ш.-В.Ланглуа та Ш.Сеньобос, вважав документами "сліди, залишені думками і вчинками людей, що жили колись" [20] Л.Февр та М.Блок визнавали об'єктивність історичного минулого. "Минуле,- писав М.Блок,- є дане, де ніщо не зміниться більше" [21]. М.Блок та Л.Февр виступили проти ірраціоналістичного тлумачення історичного процесу, проголошували історію "позитивною наукою", мета якої - досягнення об'єктивної істини [22].

Засновники "Анналів" вважали за можливе описати, відтворити минуле таким, яким воно було. Таке ж завдання ставили перед істориками Ш.-В.Ланглуа і Ш.Сеньобос. Але, якщо в устах останніх це було проповіддю емпіризму, боязню узагальнень, закликом до збирання і описування абсолютно усіх фактів, що збереглися і дійшли до історика, то у нових вчителів французьких істориків підхід до цього питання був зовсім іншим. Це випливало з їх поглядів на історичний процес як на процес розвитку і зміни цивілізацій, рушійною силою якого є взаємодія різних факторів, а не сума індивідуальних вчинків, дій людей, що жили колись. Л.Февр і М.Блок, визнаючи збирання фактів дуже важливим завданням, ставили питання про їх вибір, про розрізнення серед них головних і другорядних. Висміюючи боязнь відбору фактів, Л.Февр писав, що "вся історія уже є вибором", тому що вона випадково зруйнувала таке-то свідчення, такий-то ансамбль документів і зберегла інші" [23]. Він справедливо вказував, що на основі ідеографізму взагалі не можна пізнати єдність минулого життя. Це, до речі, розуміли представники традиційної історіографії, бо вони вважали історію лише заняттям, сприятливим "для розвитку людського розуму і до того ж багатьма засобами" [24]. Л.Февр та М.Блок вважали, що історики повинні займатися не описом, але прагнути проникнути "під поверхню фактів" [25]. Робити це треба так само, як чинить логік, поступово піднімаючись від незнання до знання", від простого до складного і відтворювати щабелька за щабелькою драбину, яка веде від найпростішого завдання до найвищого... Це наказ генетики", - писав Л.Февр [26]. Разом із тим Л.Февр і М.Блок з успіхом застосовували інші методи дослідження, зокрема, порівняльно-історичний та

ретроспективний (цей останній вважався "новиною з новин"). Метою проникнення історика під поверхню фактів - є пізнання, розуміння минулого життя та сучасного. Для фундаторів "Анналів" головним сенсом заняття історією було пояснення дійсності через минуле, через постійний діалог "людей, які живуть нині, з людьми інших епох та культур" [27]. Сучасність, сучасна історику культура, її система цінностних орієнтацій дає вченому "критерії його наукового аналізу". І якщо при цьому А.Я.Гуревич пише: "Важко сказати, в якій мірі вони (Л.Февр та М.Блок) були знайомі з вченням Ріккерта про "віднесення до цінностей" як умови існування наук про культуру", то можна пригадати зауваження Ж.Гленіссона: "Немає потреби ані приставати до доктрини, ані глибоко вивчати її, щоб носити її відбиток" [28]. Це зауваження було висловлене з приводу впливу марксизму на французьку історіографію. Але крім марксизму складовою частиною інтелектуального клімату епохи було неокантіанство. Його ідеї наклали відбиток не лише на світогляд Л.Февра і М.Блока, але й на А.Марру, який справедливо вважає, що зміст історичного джерела залежить "стільки ж, скільки від минулого, що представлене матеріалами усіх видів, які дійшли до нас, воно залежить і від самого історика, його ініціативи, вміння використовувати інструменти праці, його знань і передусім від того, який він сам, його інтелект, сприйняття і культура" [29]. Л.Февр від'ємно ставився до традиційного позитивістського розуміння історичних фактів, як до чогось такого, що безпосередньо дане історику. Він завжди підкреслював складність процесу пізнання, характерну для всіх наук . Усі науки створюють об'єкти свого спостереження, наприклад, гістологія. Гістолог, за допомогою техніки, часто-густо дуже складної, ретельно готує об'єкти свого спостереження. Так само й історик. Історичний факт це заплутаний комплекс, створений, вигаданий, сфабрикований істориком за допомогою гіпотез і припущень - результат його складної та захоплюючої праці [30].

Зробивши висновок, що історія створює свій об'єкт, Л.Февр твердить далі, що "історії не існує, є тільки історики, кожен з яких відповідно до потреб своєї країни, свого віку і свого століття демонструє ту чи іншу частину гігантського фільму минулого" [31]. Таким чином, історія у Л.Февра виявляється лише "організуючою формою людського досвіду" [32].

Кожне нове покоління істориків "організує", "конструює" своє минуле (Віндельбанд, Ріккерт). "Конструює", "спрощує", певною мірою "спотворює". Як відзначив біограф Л.Февра Г.-Д.Манн, усвідомлення цього Л.Февром було "одним з найдорожчих його переконань", переконання в тому, що об'єкти історика, об'єкт соціолога або вченого є створений об'єкт" [33].

За цим переконанням Л.Февра стоядо розуміння глибокої специфічності наук про культуру, надзвичайної складності тієї істини,

яку вони видобувають, істини, яка стосується стільки ж минулого, скільки й сучасного. Не можна не погодитися з А.Я.Гуревичем, що Л.Февр та М.Блок вводили "в історичне розуміння... принцип релятивізму". В радянській історіографії давно відмічався цей факт, в тому числу й автором цих рядків, але зараз йому дана зовсім інша оцінка. Російський вчений пише, що "релятивізму не слід страхатися" та "бачити в ньому ознаку кризи історичної думки". З часів відкриття теорії відносності А.Ейнштейна була усвідомлена "одна з таємниць" не лише фізики, але й "сучасної культури в цілому" -таємниця відносності наших знань про минуле, їх зміни з залежності від того, як загальний погляд на ту чи іншу епоху змінюється у відповідності картині світу, яку поділяє нове покоління істориків" [34].

Історик має справу з "мислячим та відчуваючим суб'єктом минулого, а історична наука в цілому має своїм об'єктом "людський дух" [35], її факти - це "психічні реальності"[36]. Звідси випливає глибока специфічність наук про культуру, конституйована баденською школою. Розуміння тісної взаємозалежності фактів усіх рівней, які формують дану цівілізацію, привела фундаторів "Анналів" до постановки проблеми вивчення ментальності людей минулих епох як необхідної умови розуміння і цих епох, і сучасності. Праця, здійснена з метою вивчення ментальності, це праця, в якій "неявно співставляються дві картини світу - картина світу історика, виходячи з якої він проводить дослідження, та бачення світу людьми тієї епохи, яка вивчається" [37]. Це допомагає зрозуміти, осмислити, пояснити мотивацію їх поведінки, в якій, кінець кінцем, у найтіснішій спосіб переплетене матеріальне та ідеальне; протиставлення цих сфер у закінченій метафізичній формі сягає марксизму і веде до значного спрощення дійсності. Марксистському розумінню історії суспільства, як історії боротьби протилежних класів, історії філософії, як боротьби матеріалізму та ідеалізму, об'єктивно протистоїть аналістська ідея тотальності, глобальності предмету історії. І визнання необхідності вивчення ментальності, як сфери, в якій втілена неподільна єдність усіх складаючих історичний процес елементів, як матеріальних, так і ідеальних [38]. Про це саме писав і Г.-Д.Манн, і рецензент його книги Р.Шарт'є, які відмічали наскрізну ідею Л.Февра про те, що "цивілізація організує у свій специфічний спосіб різні елементи, які її складають, і саме цей її устрій визначає для її членів набір можливого з реально існуючого" [39].

Магістральні наукові ідеї школи "Анналів" протягом 60 років мали у Франції - і не тільки у Франції - найвищий авторитет і численних прихильників, які створили ніким не лічену масу історичних досліджень. В центрі їх було вивчення довготривалих процесів, великих соціальних структур, глобальних закономірностей, що вимагало формування серійних даних з історичних джерел. Результатом всього цього була історія великих людських мас, мовчазної більшості, ведучих тенденцій,

середніх цифр, середньої людини. Такі самі підходи лежали й в основі історії ментальності, яка висвітлювала масові уявлення, залишаючи осторонь індивідуальне [40]. Вже з кінця 70-х років у світовій історіографії відбувався критичний поворот. В цей час в Італії склався такий сучасний варіант соціальної історії, як мікроісторія, представлена Дж. Леві, К. Гінзбургом, К. Поні, Е. Гренді. Її витоками були деякі тенденції школи "Анналів". Дослідники відмічають її зв'язок з такою течією, як французька історія "повсякденного життя". Разом з тим, методологічні підходи італійців були підхоплені французькими анналістами, серед яких особливо виділяють Ж. Ревеля та Б. Лепеті [41]. Подібні до італійської мікроісторії школи зараз існують в Німеччині, Англії, Австрії, Іспанії та Росії. Всі вони є проявами постмодерністського виклику. Постмодернізм заявив про себе в кінці 60-х років в працях таких французьких та американських письменників і вчених, як Ж. Дерріда, М. Фуко, Р. Барт, П. де Ман, Х. Уайт, Х. Міллер. Він впливав на історіософію вже з кінця 70-х років, на історіографію з 80-90-х. Постмодерністська історіографія у Франції веде родовід від Л. Февра, М. Блока, Ф. Броделя. Починаючи з них, віддавалася перевага дослідженню довготривалих процесів, глобальних закономірностей, масових уявлень і залишалося осторонь індивідуальне й суб'єктивне в історії [42]. Між тим, для мікроісторії є характерним прагнення сполучити загальний погляд на якесь історичне явище й аналізом дій його учасників, мотивацією їхньої поведінки, переживань тощо [43]. Для мікроісторії предметом уваги ставали не структури і механізми, які поза будь-яку суб'єктивність начебто впідпорядковують соціальні відносини, а поведінка в певному соціальному контексті родинних груп, сімей, індивідів, визнання за ними здатності шляхом прийняття нестандартних рішень кожен раз по-своєму актуалізовувати ці структури [44]. Саме це відновило інтерес до біографії, як відображенню свідомого вибору, свободи дії суб'єкта в історії, можливості відтворити динамізм міжособистних, сімейних, емоційних стосунків.

Під впливом нових віянь у французькій історіографії відродилася "нова політична історія"; в рамках "лінгвістичного повороту" одержала нове обгрунтування свого існування історія оповідна. Таким чином, світова історіографія здійснює на наших очах новий методологічний поворот. І це останнє ще раз переконує в тому, що підходи Л. Февра та М. Блока до проблем епістомології історії залишаються відправною точкою дискусій в історіографії кінця XX століття.

Література

1. Споры о главном: Дискусии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы "Анналов". М., 1993. С.70, 103, 114, 119 та ін.; Бессмертный Ю.Л. Школа "Анналов": весна

1989 г. //ЕА. - М.- 1991.- С.137.

2.Febvre Z. Combats pour l'histoire. P., 1953.- P.40-42

3. Zefebvre J. Avenir de l'histoire // Revue historique. 1947. T.197. P.55-61

4. Febvre Z. Combats... P.8, 23, 59. Bloch. M.Apologie pour l'histoire on Methiér d'historien. P., 1964. P.30.

5. Февр Л. Бои за историю.- М., 1991.- С.276, 282; Наринский М., Карев В. Общие истоки европейской цивилизации //ЕА. / Отв. ред. А.О.Чубарьян.- М., 1991.- С.26

6. Див. Таран Л. "Теория исторического синтеза" Анри Берра // ФЕ.- 1968.- М.- 1970.- С.364-376.

7. Bloch M. Za societe féodale, t.1: Za formation des liens de dépendance. P., 1939; t.II: Za société féodale: zes classes et la gouvernement des hommes. P., 1940; Idem. Zes caracters originaux de l'histoire rurale francaise. P., 1931 (є рос. переклад).

8. Febvre Z. Pour une histoire a part entiire. P., 1962. P.194.

Блок М. Характерные черты французской аграрной истории.- М., 1957. С.249; Гуревич А.Я. Социальная история и историческая наука // ВФ.- 1990.- №4; його ж. Теория формаций и реальность истории // Там же. №11.

9.Febvre Z. Undestin: Martin Zuther. P., 1928; idem. Ze problime l'ineroyance au XVI sciucle: la religion de Rablai. P., 1942; idem. Autour de l'Heptameron: amour sacrй, amour profanй. P., 1944.

10. Febvre Z. Combats... P.141.

11. Ibidem.

12. Ibid... P.71.

13. Ibid. P.5.

14. Блок М. Апология истории или ремесло историка.- М.,1986.- С.18.

15. Bloch M. Apologie pour l'histoire P.28.

16. Febvre Z. Combats... P.13.

17. Ibid P.33.

18. Ibidem

19. Histoire et ses mйthodes, vol.publ. sous la direction de Charles Samaran. P., 1968. P.26.

20. Ланглуа Ш.-В. и Сеньобос Ш. Введение в изучение истории. СПб., 1899. С.13.

21. Bloch M. Apologie... P.22.

22. Ibidem

23. Febvre Z.Combats... P.7.

24. Ланглуа Ш.-В. и Сеньобос Ш. Введение... С.254.

25. Bloch M. Apologie... P.XIV.

26. Febvre Z. Combats... P.58.

27. Гуревич А.Я. О кризисе современной исторической науки // ВИ. - 1991. - №2/3. - С.31.

28. Vingt-cing ans de recherche historique en France (1940-1965). P., 1966. P.XXIII.

29. Marron H.-J. De la connaissance historigue. P., 1954. P.79.

30. Febvre Z. Combats... - P.7-8.

31. Moraze Ch. Frois essais sur l'histoire et culture. Prif par Z. Febvre. P.,1948. P.VII.

32. Febvre Z. Combats... - P.78.

33. Chartier R. Hans-Dieter Mann. Zucien Febvre. Za pensйe vivant d'un historien. Priface de Fernand Brandel. P., 1971/ Annales. Economies. Sociitis. Civilisations. - 1972 - .№3 - P.671.

34. Гуревич А.Я. О кризисе... - С. 31-32.

35. Bloch M. Apologie... - P. XIV.

36. Ibid. 52.

37. Гуревич А. Я. О кризисе... - С. 33.

38. Там же. - С. 33-34.

39. Ghartier R. Op. cit. - P. 673.

40. Там само. - С. 671.

41. Бессмертный Ю. Л. Некоторые соображения об изучении феномена власти и о концепциях постмодернизма и микроистории // Одиссей. 1995. - М., 1996. - С.5, 10, 11.

42. Там само.

43. Шартьє Р. История сегодня: сомнения, вызовы, предложения // Одиссей. 1995. - С. 194.

44. Бессмертный Ю. Л. Что за "Казус"?.. // Казус. 1996. - М., 1997. - С. 19.

А.О. Буравченков,
К.Ю. Галушко

Лівобережжя у державотворчій концепції В.Липинського

Вячеслав Липинський (1882-1931) - визначний український історик, філософ та політик, засновник державницької історичної школи. Основна проблематика його історичних та соціально-філософських творів - доля державотворчих процесів в українській історії. Його вузькоісторичні роботи присвячені подіям доби Хмельниччини та гетьманування Виговського ("Михайло Кричевський", "Україна на переломі" та ін.). Найголовніша ж робота історіософського та соціально-філософського спрямування - це "Листи до братів "хліборобів" (1919-1926). Нашим завданням є проаналізувати на

прикладі цієї останньої роботи ставлення Липинського до ролі Лівобережжя в історії української державності. Глобальність поставлених Липинським завдань - створення консервативної політичної доктрини, формулювання нових позитивних цінностей українського національного руху, аналіз трансформації форм політичної влади - не дозволяє подати цілісну картину нашої більш вузької проблеми, тому це є спробою реконструкції позиції Липинського.

Ще М.Костомаров у роботі "Дві руські народності" виділяв серед середньовічної східнослов'янської спільноти "сіверську народність", яка в силу різноманітних історичних причин постійно диференціювалася від навколишніх значніших державних центрів (Київ, Володимир-на-Клязьмі) і демонструвала свою осібність. Певно, що Сіверщина, будучи одним з локалізованих осередків "Руської землі", з огляду на відмінності у матеріальній культурі, етногенезі та географічному розташуванні у добу розпаду Київської держави не часто орієнтувалася на Київ. Власні династії, сприймання київського столу як об'єкта династичної експансії (наприклад Ольговичів), особливості зовнішніх проблем (магістральний напрямок половецької експансії) диктували певну поляризацію державних центрів на сході України (Чернігів) від крайнього заходу (Галицько-Волинська земля). В результаті на середину XIII ст. відбувалося об'єднання на Правобережжі на чолі з Данилом Галицьким, Лівобережжя ж все більше втягувалося в орбіту Північно-Східного осередку (майбутньої Росії). Прихід литовських князів на певний час законсервував єдність Лівобережжя та Правобережжя, але їхня інтеграція ще не могла тоді базуватися на якихось більш тривалих чинниках, ніж політична належність. Близькість Московського царства визначила його значний політичний вплив на українське Лівобережжя, яке певний час входило уйого склад (II пол.XVIст.). За Липинським, суспільний устрій Московії характеризувався на той час "охлократією", або "владою над толпою". Це означає, що вона була східною імперською країною із нерозвиненою політичною культурою, слабкими становими та особистими правами. Важливість такого соціально-правового підходу Липинського можна обгрунтувати, виходячи з тих його поглядів, що стосунки між країнами визначаються не національною належністю населення, а типом політичної та правової культури суміжних суспільств. Цей критерій обумовлює його більш позитивне ставлення до європейських впливів, що йшли через Польщу, не зважаючи на релігійний гніт католицької влади. Політична культура корпоративного суспільства із розвиненими елементами шляхетської демократії надавала українцям зброю у боротьбі за свої національні вольності у разі зміцнення національної еліти в особі православної шляхти. Що ж до Росії, то релігійна

близькість була явно недостатньою втіхою у порівнянні із втратою свобод у монархії ординського зразка.

Роль Лівобережжя у добу Хмельниччини та Руїни була особливою. Південна частина Лівобережжя (Полтавщина та Лубенщина) як землі, незадовго до цього колонізовані польською владою, знаходилися у володінні магнатів-"крулев'ят" і не мали значного прошарку православної шляхти (як це було на Правобережжі). Тому козацька старшина Лівобережжя у дуже незначній мірі несла польські державницькі та правові традиції, і це негативним чином вплинуло на Україну доби Руїни, оскільки епіцентри народного опору державницькій політиці гетьманів та міжусобиць знаходилися перш за все на Лівому березі. Із фактичним знищенням Чигиринщини під час турецьких походів політичне життя України зосередилося на лівобережній Гетьманщині, а згадані особливості історичного розвитку регіону невдовзі призвели до повного поглинення російською імперською системою та асиміляції козацької еліти.

Проте саме Лівобережжя стало осередком автономістських ідей к.XVIII-І пол.XIXст. Досить довге існування Гетьманщини призвело до певної концентрації інтелектуальних та культурних сил краю і породило яскраву національно ангажовану традицію, яка вже мала зразок для політичних прагнень. У будь-якому разі особливості розвитку Лівобережжя становили постійний реальний чинник української історії та державотворення, непостійний і суперечливий, але в кінцевому рахунку воно явило собою поодинокий приклад існування елементів національної державності задовго до бурхливих перетворень XX сторіччя.

Л.М.Мицик

Радянський партизанський рух 1941-1945 рр. в дзеркалі західної історіографії

Аналізуючи історію другої світової війни і, зокрема, події 1941-1945 рр. на радянсько-німецькому фронті, англійський історик А.Сітон підкреслював, що "психологічний вплив і використання партизанів" були найважливішим їх аспектом [1]. Тому цілком зрозумілий інтерес західних дослідників до історії радянського партизанського руху, в першу чергу до етапу його "зародження і становлення", що тривав на Лівобережній Україні із початку війни до кінця 1942 р. Незважаючи на те, що західна історіографія цього питання являє собою досить широкий спектр концепцій та оцінок, в ній простежуються певні спільні тенденції в трактовці причин виникнення,характеру та ефективності

партизанського руху.

Лише окремі дослідники на Заході стверджують, що Радянський Союз ще до війни передбачав і навіть заздалегідь готував партизанські дії. Так, Ч.Діксон та О.Гейльбрунн, доводячи цю думку, посилаються на свідчення німецького офіцера-розвідника, який нібито з радянських джерел довідався про те, що в січні-лютому 1941 р у кількох військових округах на території СРСР проводилися великі маневри, на яких відпрацьовувалися методи ведення партизанської війни і що в них брало участь навіть цивільне населення [2]. Але більшість західних істориків спростовує цю версію. "Навряд чи Сталін міг би заохочувати ініціативу партизанської війни", -зауважує у книзі "Шлях до Сталінграда" Д.Еріксон, підкреслюючи, що до війни в Радянському Союзі, навпаки, проголошувалися гасла бити ворога на його власній території [3]. Автори праці "Радянські партизани у другій світовій війні" під редакцією відомого англійського історика Армстронга, визнаючи можливу наявність до війни певного "схематичного і негнучкого" плану партизанських дій, підкреслюють водночас, що офіційно визнати такий план означало б для Сталіна та його оточення заздалегідь визнати і неминучість війни (всупереч радянсько-німецькому пакту про ненапад), і можливість тривалої окупації ворогом великих радянських територій [4]. На думку М.Купера, створення в СРСР перед війною значної внутрішньої партизанської організації з метою реалізації згадуваного плану призвело б до розпалювання "індивідуалізму", виникнення "безконтрольної озброєної опозиції" частини населення сталінському режиму, особливо в Україні [5]

Аналізуючи причини виникнення партизанського руху, більшість західних істориків віддає перевагу антигуманній діяльності фашистської окупаційної адміністрації на чолі з рейхскомісаром Е.Кохом, її політичним "промахам", якими вона відштовхнула від себе українське населення, що спочатку вбачало в німецькій армії визволительку від більшовизму [6]. "Прихильність" до окупантів пояснюється, насамперед, великодержавною політикою Москви щодо інших народів СРСР, "приречених історією не любити один одного і недовіряти один одному"[7], загальною непопулярністю в Україні радянського ладу [8]. Німецький окупаційний режим, масові репресії щодо населення Лівобережної України викликали з боку останнього хвилю опору гітлерівцям. Так, А.Даллін зазначав, що ставлення окупантів до військовополонених та цивільного населення в Україні було настільки "нещадним, що дедалі більша кількість простих людей віддавала перевагу небезпечностям партизанської війни перед "мирним життям" при німцях." [9]. На думку Купера, "...без німецького варварства радянський партизанський рух мав би бути мертвонародженим"[10].

У зв'язку з питанням про причини партизанського руху роз-

глядається проблема патріотизму. Ч.Тайер пише: " Традиційною або історичною "причиною" партизанських рухів завжди була необхідність вигнати загарбника та вимотати його сили... Російські партизани бились переважно не для того, щоб захистити радянську систему, а щоб вигнати окупантів з рідної російської землі"[11]. Д.Лукас зазначає, що організовуючи партизанський рух, ВКП(б) та радянський уряд згуртовували людей не навколо ідей Маркса і Леніна, а апелювали до глибоких інстинктів патріотизму [12]. Останній же, за визначенням Хауелла, був "просто національною гордістю, цілком аполітичною, яка стала ефективною у боротьбі проти Гітлера тому, що Гітлер був чужоземним тираном"[13].

Оцінки характеру партизанського руху в західній історіографії досить суперечливі. Для частини дослідників (Рейтлінджер, Стоуксбері) боротьба народних месників - це "селянський анархічний рух, подібний до повстань Разіна і Пугачова"[14]. Однак більшість спеціалістів дотримується іншої думки. "Радянська легенда про великий партизанський рух, який виник стихійно відразу ж з початком війни, - цілковитий міф" -пише Лукас [15]. Він вважає, що народна боротьба всупереч намірам і настроям більшості українського населення була інспірована прорадянськими елементами. Цю ж концепцію обстоює і Армстронг, для якого партизанський рух в Україні - "скоріше результат зусиль тисяч прибічників Радянської влади, які під час війни опинилися на окупованій території або були спеціально послані для організації опору окупантам." [16]. Це твердження дав підставу Армстронгу зробити висновок про те, що партизанський рух є прикладом недобровільного руху опору...", "...який не міг би розвиватися без радянської допомоги і керівництва [17]. Абсолютна більшість західних авторів визнає керівну роль Комуністичної партії в організації партизанського руху, проте вважає, що члени партії протягом війни залишалися в ньому елітарною групою, яка виступала "скоріше як інструмент радянського контролю, ніж рушійна сила" [18] Купер та Еріксон вказують у своїх дослідженнях на активну участь у комплектуванні партизанських загонів органів державної безпеки, причому, за їх твердженням, запекла "боротьба за владу" між представниками партійного апарату та апарату НКВС призводила до безладдя і навіть "ледве не зруйнувала партизанський рух." [19].

В західній історіографії активно розробляється проблема відносин між цивільним населенням і партизанами. Значна частина дослідників поділяє точку зору Армстронга, що на початку війни населення "звичайно дивилося на партизанів як на головорізів, що борються за марну оправу, або як на професійних комуністів, що мають свою частку у прибутках режиму"[20]. Лукас навіть називає партизанський рух "брудною війною", доводячи, що народні месники були ворогами не тільки гітлерівців, але й свого народу, який "прийняв окупаційний

порядок" [21]. Однак надалі логіка неминуче приводить більшість дослідників до висновку про те, що партизанський рух в СРСР "не міг би мати успіху без того, щоб рано чи пізно не завоювати на свій бік значну частину місцевих жителів"[22].

Західні історики приділяють велику увагу аналізу ефективності боротьби радянських партизанів, визнаючи вустами Лукаса, що "життєво важливу роль, яку вони відігравали під час війни не можна переоцінити"[23]. Однак це визнання має під собою часом протилежні міркування. Лише незначна частина західних істориків наголошує на істотному воєнно-стратегічному значенні партизанської боротьби. Діксон і Гейльбрунн, посилаючись на численні німецькі джерела, вказують на те, що діяльність загонів народних месників значною мірою сприяла тому, що німецька армія втрачала свою боєздатність та ударну могутність [24]. Фуллер пише, що "на неосяжних просторах, які перетинають нескінченні залізниці, партизанські загони відігравали таку саму роль, як підрозділи підводних човнів"[25]. Однак навіть визнаючи певний розмах бойової діяльності народних месників, західні автори вважають, що він був зумовлений не силою опору цивільного населення, а слабкою підготовкою окупаційних військ. На думку Хауелла, "німці недостатньо розробили заходи по контролю над своїми безпосередніми тиловими районами і по охороні своїх ліній комунікацій"[26].

Переважна більшість західних істориків заперечують стратегічну ефективність партизанських дій, особливо на початку війни. Так, Купер пише, що "аж до літа 1943 року в будь-якій частині України партизани були не більш як швидкоплинною незручністю."[27]. Аналізуючи трагічний досвід партизанських загонів, які діяли в нижній течії Дніпра в районі Нікополя та Новомосковська восени 1941 р. і після катастрофічного розгрому яких цей регіон перетворився "в один з самих мирних районів під німецьким контролем у Східній Європі" [28], Армстронг пояснює цю катастрофу перш за все географічними причинами. Оскільки степовий ландшафт, відсутність природного маскування робить неможливими оперативний маневр та тактичну передислокацію, це сковує дії великих загонів. І саме географічні умови (ліси і болота з їх багатими можливостями для маскування) зробили українське Полісся, на думку Армстронга, районом найактивнішої боротьби партизанів.

Розглядаючи дії радянських партизанських загонів у 1943 р., зокрема, рейди найбільших партизанських з'єднань на Правобережну Україну(в центрі уваги, насамперед, легендарний Карпатський рейд С.А.Ковпака), західні історики поряд з тенденцією применшити їх значення з воєнної точки зору демонструють і іншу -наголосити на значенні політичному. Армстронг, Купер, Хауелл та інші дослідники обстоюють думку, що саме партизанський рух (і Карпатський рейд -

додаткове тому свідчення) зберіг у психології населення окупованих районів України усвідомлення безперервності існування радянського ладу. Так, Купер, вважає що сталінське керівництво під час війни, які в 30-і роки, мало на меті довести, що "нікому не дозволенно привчити себе до думки, ніби з Радянською владою покінчено. Партизани досягли цієї мети; вони буди представниками радянського режиму, свідченням того, що ні він, ні його ідеологія не зазнали поразки, а, навпаки, активно діють проти ворога та його пособників" [29].

Аналіз сучасного стану західної історіографії радянського партизанського руху дає цілковиту підставу стверджувати, що ця тема залишається в центрі уваги значної частини дослідників, які намагаються розглядати партизанський рух як складне, багатогранне історичне явище, хоч і не завжди вільні від певної однобічності та тенденційності в аналізі окремих його аспектів.

Література

1. Seaton A. The Pusso-German War, 1941-1945. - New-York; Washington, 1971. - P. XIX.

2. Диксон Ч., Гейльбрунн О. Коммунистические партизанские действия.- М., 1957.- С.89.

3. Erickson J. The Road to Stalingrad.- London, 1975. - P.240-241.

4. Soviet Partisans in World War II.-Madison, 1964. -P.14.

5. Cooper M. The Phantom War(The German Struggle against Soviet Partisans, 1941-1944). -London, 1979.-P.12.

6. Lucas J. War on the Eastern Front, 1941-1945 (The German Soldier in Russia). -London, 1979. - P.13; 28-29;

Reitlinger G. Tne House Built on Land (The Conflicts of German Policy in Russia, 1939-1945).- London, 1960.-P.21; etc.

7. Cooper M.Op. cit. -P.2-3.

8. Stokesbury J.L. A Short History of World War II. -London, 1981. -P. 156.

9. Dallin A. German Rule inRussia, 1939-1945. A Study of Occupation Policies.- London; New-York, 1957. -P. 74.

10. Cooper M. Op, cit.- P.I.

11. Thaver Ch. Guerrilla. - New-York, London, 1964. -P.15.

12. Lucas J. Op. cit. -P.13.

13. Howell E.M. The Soviet Partisan Movement, 1941-1944. - Washington, 1956.- P.112.

14. Reitlinger G. Op.cit.- P. 230-231, Stokesbury J. Op. cit.- P. 196-197.

15. Lucas J. Op. cit.- P.60-61.

16. Soviet Partisans in World War II.- P.136-137.

17. Ibid.- P.337.

18. Ibid.- P.145; 172

19. Cooper M. Op. cit.- P.14-15; Erickson J. Op. cit.- P. 245-246.

20. Soviet Partisans in World War II.- P. 322
21. Lucas J. Op. cit.- P. 63.
22. Soviet Partisans in World War II.- P. 337.
23. Lucas J. Op. cit.- P.60.
24. Диксон Ч., Гейльбрунн О. Указ. соч.- С.82.
25. Цит. за: Cooper M. Op. cit.- P.- VIII.
26. Howell E. Op. cit.- P. 203.
27. Cooper M. Op. cit. -P.17.
28. Soviet Partisans in World War II.- P.646.
29. Cooper M. Op. cit.- P.9.

А.П.Коцур,
Н.В.Стрельчук

Лівобережна Україна у наукових дослідженнях професора І.А.Гриценка

Іван Антонович Гриценко, професор кафедри історії України Чернівецького державного університету ім. Юрія Федьковича, походить із старого козацького роду на Корсуньщині. Народився вчений 10 травня 1920р. в с. Нехворощ (нині Корсунь-Шевченківський район, Черкаської області). Після закінчення у 1942 р. історичного факультету Київського університету в м. Кзил-Орда пішов на фронт. За відвагу нагороджений орденами Червоної зірки та Вітчизняної війни 2 ступеня та 8 медалями. У 1946-49 рр. навчався в аспірантурі при кафедрі історії України Київського держуніверситету, де в березні 1950 р. захистив кандидатську дисертацію "Антифеодальна боротьба селянських мас на Лівобережній Україні в 60-х рр. XVII ст.". З 1949 р. і до сьогодні його наукова та викладацька робота пов'язана з Чернівецьким державним університетом.

Професор І.А.Гриценко у своїх наукових працях, присвячених Лівобережній Україні, вийшов за рамки тих вузьких, чисто регіональних проблем, які пропонувались вченим Чернівецького університету для дослідження у 60-80 рр. XX ст. і які практично не виходили за рамки місцевого краєзнавства. Саме це у ті часи вважалось свого роду викликом і в будь-який час можна було отримати ярлик неблагонадійного. Великий патріот України, закоханий у її минуле вчений завжди був переконаний, що антинауковою і безперспективною є ідея про те, що історію України належить вивчати ізольовано від тих соціально-економічних, культурних і політичних процесів, які відбувались в Російській імперії, складовою частиною якої, в силу відомих історичних обставин, тривалий час була Україна. Це ж стосується і шкідливих ідей протиставлення західноукраїнських земель східним. Доказом цього є монографія вченого "Економічні зв'язки Північної

Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною в XIX - на початку XX ст." (1980 р.).

І.Гриценко, залучивши величезну кількість архівного матеріалу, досліджує торгівельні зв'язки, зокрема експорт з Північної Буковини до Росії і Наддніпрянщини, імпорт на Північну Буковину українських і російських товарів, посередницьку роль краю в торгівлі Наддніпрянщини з країнами Західної Європи. Окремо досліджуються проблеми транзиту, відхідництва та інших форм економічних зв'язків. У монографії показано вплив цих економічних взаємовідносин на ріст національної свідомості українців Північної Буковини, розгортання їх визвольної боротьби за возз'єднання з українськими землями. У червні 1981 р. І.Гриценко захистив докторську дисертацію "Північна Буковина. Росія і Наддніпрянська Україна в XIX - поч. XX ст.: економічні і громадсько-політичні зв'язки". Логічним продовженням наукової роботи вченого стала його участь у підготовці збірки документів і матеріалів "Споконвічна українська земля: історичні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною" (1990р.). Проф. І.А. Гриценко не лише автор біля 120 наукових праць, а також і прекрасний педагог. Він виплекав цілу плеяду вчених-істориків, які успішно працюють у вузах Києва, Львова, Ніжина, Сум, Переяслава-Хмельницького, Чернігова, Черкас, Чернівців та ін. Серед них - доктори й кандидати наук, автори відомих наукових досліджень.

Неординарна особистість І.А.Гриценка, значний науковий доробок історика привертали увагу дослідників, які в різний час давали неодмінно високу оцінку його внеску у вивчення історії України. Приміром є дослідження Л.В. Баженова про наукову діяльність вченого ("Поділля в працях дослідників та краєзнавців XIX-XX ст.", Камінець-Подільський, 1993.-С.178-179). Високо оцінено діяльність І.А.Гриценка в колективній монографії "Чернівецький університет. 1875-1995. Сторінки історії" (Чернівці, 1995.- С. 119, 120, 185). Своїм науковим подвижництвом вчений заслужив, щоб у майбутньому, при підготовці фундаментальної історії історичної думки України, в ній знайшла відображення і його наукова діяльність.

І.М.Ситий

Матеріали до історії української церкви, або Як наші предки церкви будували

Україна стоїть на порозі святкування визначної дати в історії людства - 2000 років від Різдва Христового. Ця подія тісно пов'язана з процесом відродження української церкви, складовою частиною якого є відбудова храмів. З прикрістю констатуємо нехтування нашими староукраїнськими традиціями у цій справі, тому ставимо метою цієї розвідки висвітлити це питання на прикладі низки документів XVII - XVIII ст., що зберігаються у фондах Чернігівського обласного історичного музею ім.В.В.Тарновського.

Процес побудови храму був довгим і дорогим. Як правило, ініціаторами були або парафіяни на чолі з війтом, отаманом, священником, або державець того чи іншого хутора, села. По-перше, треба було заручитись згодою церковної влади. Згідно требника Петра Могили дозволити будувати церкву міг лише єпископ, або особа їм уповноважена - протопоп чи ієрей. Ними видавалась так звана благословляюча грамота. Ось як отримав цю грамоту нехворощанський сотник Каленик Прокопієв. З цього приводу він звернувся в духовне правління полтавської протопопії з відповідним "доношенієм". Протопопія прислала намісника, який провів освідчення місця будівлі та умов будівництва. З сотника була взята підписка, по якій він зобов'язувався профінансувати з власних коштів це будівництво, забезпечити всім необхідним начинням церкву та засобами існування причетників (хата, рілля, сінокоси). Тільки після цих узгоджень Каленик Прокопієв отримав архиєрейське благословіння. Паралельно з паперовим забезпеченням йшло накопичення будівельних матеріалів. Слід зазначити, що церква будувалась тільки на гроші парафіян, державців, "доброхотних" пожертвувальників, але в ніякому разі не на бюджетні, кажучи сучасною мовою, гроші, що стало звичайною практикою нашого часу. Закладка церковної споруди відбувалась згідно вимог требника П.Могили. Якщо вона проектувалась кам'яною, то копали ров, куди закладали чотирикутний камінь із зображенням хреста та місцем для мощей і закладної дошки або пергамента з відповідним текстом (в ЧОІМ зберігається кілька закладних дошок XVII - XVIII ст.). Потім копали ров на місці престола, куди вставляли великий дерев'яний хрест; закладали колоди під олтар; виготовляли стол для євангелія та хреста і після всього вище зазначеного проводили освячувальну службу, починаючи її від східної (олтарної) стіни. Будівництво дерев'яного храму мало певні відмінності - не копали рови під фундамент.

Таблиця закладних дошок ЧОІМ ім. В.В.Тарновського

№	інв. №	Назва і дата	Розмір	Матеріал та техніка, де згадується
1	И 3293	Троїцька церква, м.Вороніж 17.03.1691	30х17 см	мідь, карбування
2	И 3290	Миколаївська церква, м.Ічня 15.08.1701	12,5х15 см	мідь, карбування
3	И 3289	Покровська церква, с.Синявка 4.10.1706	12х13,5 см	мідь, карбування, Сб.ЧЄД 1908 *
4	И 3300	Храм (Покровська церква) у передмісті Новгород-Сіверського, 1.04.1721 (оновлений)	28х28 см	олово, карбування, кат. музею ЧАК, 1915, №2002 **
5	И 3297	Двостороння: Богоявленська церква, м.Чернігів, 17.05.1741, перебудована 1808	22х17 см	мідь, карбування, дар Єфименка Л.Г., м.Чернігів, 1981
6	ИМ 145	Церква св. Параскеви, с.Кладьковка, 30.04.1742	19х13,3 см	мідь, карбування, дар Єфименко Л.Г., м.Чернігів, 1981.
7	И 3298	Двостороння: Варваринська церква, м.Новгород-Сіверський, 8.07.1749; Вознесенська церква, м.Чернігів, 23.09.1800	16х23 см	мідь, карбування, Сб. ЧЄД 1908, № 5
8	И 3291	Троїцька церква, м.Мена, 23.04.1765	16х16 см	Теж саме, Сб.ЧЄД 1908, № 2
9	И 3302	Двостороння: Миколаївська церква, жовтень 1772; Михайлівська церква, 23.08.1780	15х23 см	олово, карбування
10	И 3295	Двостороння: церква Різдва Богородиці, с.Макошино, 30.04.1773; Таж сама, 16.10.1811.	29х10,4	мідь, карбування, Сб.ЧЄД 1908 №1
11	И 3299	Троїцька церква, с.Виблі, 8.09.1779	20х24 см	олово, карбування, кат. музею ЧАК 1915, № 2004
12	И3292	Успенська церква, м.Ічня, 22.08.1792	26х22 см	мідь, карбування
13	И 3294	Михайлівська церква, 31.10.1797	27х21 см	Теж саме

x Сборник Черниговского епархиального древлехранилища. -Ч., 1908.

xx Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии. Каталог музея. -Ч., 1915.

Під олтарною стіною копали ров лише під закладний камінь, приготовляли "лежни й подвалины", на яких повинна була стояти церква. Все інше співпадало з процесом закладки кам'яного храму. XVIII ст. додало кілька новин у будівництво церков, що було пов'язано з інтеграцією України до Російської імперії. Чернігівський єпископ Іраклій в своєму указі від 29.07.1760 вимагав будувати церкву в селі Каташин "по церковному чиноположению" (мався на увазі требник П.Могили), "по подобию протчиих святих церквей, а не образом амбара". Олтар мав будуватися згідно параметрів, що були затверджені указом Анни Іоанівні та Св. Синода від 17.09.1734, а саме - 1 аршин 6 вершків, довжина - 1 аршин 8 вершків, ширина - 1 аршин 4 вершки [1]. Внутрішнє оздоблення храму мало відповідати указу Св. Синоду від 9.10.1742, в якому, до речі, дозволялось використовувати будівлю старої церкви тільки на отоплення нової церкви та виготовлення просфор, місце, де був олтар розібраної церкви, мало бути огороджене, аби скотина не псувала святе місце.

В указі строго регламентувались натуральна та грошова оплата майбутніх причетників, що було реакцією на численні зловживання в цій справі, як з боку останніх, так і з боку парафіян. Тут маємо на увазі в першу чергу державців, адже саме вони були основними фінансистами будівництва. Той же Каленик Прокопієв витратив більше 1000 рублів (церква, дзвіниця з колоколами, іконостас, сосуди, книги, облачіння), а, як відомо, хто платить, той і музику замовляє; мовляв, гроші мої, то і піп буде моїм. Парафіяни с.Каташин (70 "пахотних" дворів, 40 дворів "бобилей" ("люзние люди")=40 полчверток [2] ріллі) мали виділяти священнику від "пахотних" [3], які мали 0,5 чвертки ріллі, 0,5 чверті жита "государевой меры" в рік [4], дячку - 2 четверички [5], пономарю - четверичок, з "бобилей" дячку - по 8 копійок "роковщиньї", за наріченння немовлят - священнику хліб та 1 копійку, за хрещення - священнику - 4 - копійки, причетнику - 1 копійку, за вінчання - священнику - 60 копійок, дячку - 30 копійок, пономарю - 10 копійок + "добровольние подаяния ручников", за сорокоуст-священнику 2 копійки, за молебен - священнику - 6 копійок, дячку-3 копійки, пономарю - 1 копійку, за освячення хати - священнику-6 копійок, дячку - 3 копійки, пономарю - 1 копійка, за освячення пасок - священнику від паски 1 копійка, за поховання немовляти до 8 років - священнику - 5 копійок, дячку - 2 копійки, пономарю - 1 копійка, за "великий похорон" - священнику - 10 копійок, дячку -4 копійки, пономарю - 2 копійки, за "великую панихиду" - священнику - 6 копійок, дячку - 3 копійки, пономарю - 2 копійки, за "малую панихиду" - священнику - 4 копійки, дячку - 2 копійки, пономарю - 1 копійка, за "третинние, девятинние, полусорочние и сорочние поминовения" дитини до 15 років - священнику - 15 копійок, дячку - 10 копійок, пономарю - 5 копійок, а якщо старше - священнику - 25 копійок, дячку- 15 копійок, пономарю - 10 копійок. Окрім цього

священнику сільська громада повинна була виділити "на двори, огород... вдвоє как у подданних живущих на 0,5 чверточной седибе, поля ему ж, чтоб можно посеять жита государевой меры по 8 четвертей во всех 3 изменах, покос ему на 150 копен", а причетникам разом із каташинським монастирем - город та побудувати для мешкання "школу". Одночасно з цими зобов'язаннями священнику, причетникам заборонялось мати промисли, гроші від продажу свічок, "канунние о праздниках урочитие збори" витрачати виключно на церкву. Тільки після виконання цих вимог каташинці отримали благословіння на будівництво церкви. Благословіння ж на освячення побудованого храму видавалося лише після його внутрішнього оздоблення з присилкою до єпархії опису. Церковні книги повинні були підписані ім'ям новозведеного храму. Після того, як єпископ отримував опис церкви (один примірник залишався на місці, підписку священника "о доволствии"), парафіяни могли його просити вислати антимінс та рукоположити священника.

Слід вказати на певні застереження з боку церковної влади, коли вирішувалось питання будівництва нового храму. Каташинці, бажаючи зекономити кошти, хотіли використати ветху будівлю Миколаївського храму Каташинського монастиря. Єпископ Іраклій заборонив це робити з огляду на церковні догмати та цивільне право, адже не можна було переміщувати церкву на нове місто і давати їй нову назву, як того хотіли каташинські парафіяни, тобто порушувати її сакральність. Можна було побудувати новий храм поряд з урахуванням запобіжних заходів згідно указу Св. Синода від 9.10.1742. Не можна було передавати назву головного храму монастиря приходській церкві, бо порушувалась легитимність права монастиря на млини, гаї, озера, сінокоси та інше добро, адже в купчих кріпостях фігурував саме Каташинський Миколаївський монастир. Втрата назви дозволяла будь-кому зазіхнути на його маєтності на цілком законній основі. Ясна річ, що це стосувалось не тільки монастиря, але і будь-якої церкви.

Як ми писали вище, будівництво церкви було дорогою справою, тому люди намагалися всіляко її здешевити. Наприклад, у 1756 р. нехворощанський сотник Каленик Прокопієв звернувся до київського митрополита Тимофія Щербацького дозволити йому побудувати в своїй слободці Андріївка (у 1763 р. - 30 дворів, 66 хат, 377 душ) замість церкви часовню, мовляв, не вистачає будматеріалів, але не отримав дозволу, при цьому митрополит спирався на "высокомонаршие укази", які забороняли будівництво часовен.

Сама технологія зведення будівлі храму була досить простою: з майстрами відповідних спеціальностей заключався контракт. В ньому в загальних рисах описувався храм, іконостас тощо. Деталі залишалися на смак і досвід майстра (як правило, будували церкву на зразок вже існуючої сусідньої). Він зобов'заний був представити замовнику абрис мабутньої споруди. Значно більше уваги в контракті приділялось

грошовій та натуральній оплаті, яка проводилась поступово в міру зведення церкви. Ці сплати фіксувались тут же на контракті, займаючи декілька аркушів, бо будували досить довго. Згадуваний Каленик Прокопієв будував церкву у своїй слобідці з 1756 р. по 1768 р., красилівці - ще довше - з 1735 р. по 1775 р. Треба зазначити, що зведення зруба займало меньше всього часу. Тіж красилівці впорались з цим за рік. Значно довше йшов процес внутрішнього оздоблення храму, придбання необхідного начиння для повноцінного богослужіння.

Як правило, контракти представляють собою окремі документи. Хоча додержувались цієї практики не завжди. Документи про будівництво храму в Красилівці приплетені на 6-ти арк. до старовинного євангелія, після 226-го арк. (інв. № АЛ 399). Сама по собі ця книга представляє унікальну пам'ятку кінця XVI - початку XVII століть. Цікаві маргиналії на її аркушах - "року божия АХНГ (1653) месяця априля дня А (1) я Лукаш Велемьрович рохмѣстр короля его милости надаю сию книгу Евангелие напрестольное до церкве Шка[...] раской до храму святого великомученика христова Георгия за своє отпущение грехов а за пребивашагося ра божия живку а хто мел отдалити сию книгу Евангелию от храму божия а би хто инший [...] да будет проклят он нѣнѣшнім вѣцѣ к будущим анафема й маранафа амин" (арк. 2зв. 5), "року АХФІ (1619) месяца апреля" (арк. 5зв.), "Во имя отца й сина й святога духа в Троици единаго бога се ми раби божи на имя Стефан й Лаврен мещане Ширминские отменили есмо сию книгу Евангелие напрестолное итдали есмо до церкви нашей Ширминской до храму святого архистратига Михаила господу богу [...] и хвалу и на [...] отпущение грехов и ввечный памяти, которое то Евангелие вѣ[...]мичаем ми[...] бити при той церкви, а если бы мел [...] або хто инший отдаля-ти от той церкви да будет проклят всевѣ цѣи в будущим анафема и маранафа" (арк. 6 - 12), "Михайловской церкви села Красиловки 1900 г." (арк. 10, 20), "Принадлежит Михайловской церкви села Красиловки. 1900 г. Остерск. ц. Черниг. епарх.", "І - 71, "Ч.Д.М. № 67", "2141" "№ 399" (арк. 1),

МФУ

"Принадлежит Черниговской епархии Остерскаго уезда села Красыловки церкви Св.архистратига Михайла получена 1854 г. сентября 30 д. сейже церкви священником Александром Величковским" (арк. 1-23), "Красиловской Михайловской церкви 1854 г. получил свящ. Ал. Величковский". (арк. 226зв.).

Запропоновані документи окрім розкриття процесу будівництва храмів у XVII-XVII ст., дозволяють уточнити не тільки дати їхнього заснування в м.Нехвороща, с.Заньки, Котов, Андріївка, Красилівка, але і взагалі дають опис цих церков, адже ні Філарет Гумилевський, ні інші автори відомостей про них не подають. Гумилевський, описуючи с.Заньки, батьківщину славнозвісної української актриси Марії Заньковецької, згадує про Київський требник 1707 р., який належав

Миколаївському храму та про заложення одноіменного храму у 1777р. Олександр Шишацький-Ілліч, описуючи євангеліє митрополита Стефана Яворського, що зберігалось у Покровській церкві с.Красилівки (в ньому в свій час мешкали мати та брати Яворського та й і сам він певний час жив у цьому селі), жодного разу не згадує про Михайлівський храм.

При передачі тексту нами збережені мовні та стилістичні особливості оригіналу, титла розкриті, в кінці кожного документа подані його розміри, опис філіграні, сучасний інвентарний номер та музею українських старожитностей В.В.Тарновського.

№ 1

року АХПЕ (1685) месяця мая дня ЕІ (15).

Ми Ониско Топеха атаман занковский зо всею громадою нашею занковскою ведомо тепер чиним сим нашим писаннем и на потомние часи иж когдасмо замислили церков святую в селе своем Занках построити на хвалу божию и розширеня слави божия, тилкож немогучи за своим убозством такого великаго святобливого дела помисливши доказати прохалимо все з умислу его милости пана хоружого полкового нежинского пана Ивана Евстаевича Зеленка о помощи достроения оной церкви святой. Що он пан Зеленко такому душеполезному неотмовляючися делу; впреди ознаимил в богу превелебному господину отцу протопопе нежинскому отцу Павлу Пучковск му и самому его милости добродееви нашему пану полковнику нежинскому пану Иякову Жураховскому, що они яко началники и властитилие за божием благословением оному пану хоружому полковому дело оное святое намиренное зачинати згола не забороняючи позволили, то он пан Зеленко за божиею помощию того ж року сам своим власним коштом зачал церков святую и спорадил богу поспешествующу зо всеми обрадками церковними як належит, тогож часу и з самим превелебним отцем протопопом нашим издил до Киева пан Зеленко до преосвященаго архиепископа и митрополита киевского галицкого и всея России кир Гедеона Святополка-Четвертенского нам в духу святом отца милостивого и доброго пастира и привюзе от туду нам благословение архиерейское и нареченно храм нашой святой церкви святителя христова Николая, що ми благодарни назбит будучи его с вя тобливому оучинку все яко найпокорне господу богу нашему и ему дякували, потом же прохалисмо его яко приятеля добродея и ктитора нашего о священика до того ж храму божого леч и он сам там же пан хоружий полковий нас всех обще прохал аби бил данний до того святого храму за божиим благословением и пастирским любе зят мой пан Лукаш Конеский, любе кто с кревних моих, теди ми все неотмовляючися целе з охотою на тое приступили и позволили, а тепер за благословением превелебного отца протопопи нашего принялисмо до часу захожого священника отца Василия з его покорной прозби, который служил за осм коп так рок при храму святаго пророка Илли

оу паниенском монастирце Нежинском, которой то на-шой згоди повоженние осведчили превелебному отцу протопопи нашему нежинскому + и самому его милости нашему милостивому до-бродееви пану полковнику нежинскому и пану войту Андрею Кузчичу и всему майстрату нежинскому, что они все похваливши и принявши нашу зго указали до книг меских ратушних нежинских права майдебурского при яти и записати. Деялося року и дня вишшеписанного. Я Иван Еввстафиевич Зеленко хоружий полковий нежинский до сего доброволного запису руку свою подписую и печат мою прикладаю.

М.П.

Ми теж зо всею громадою
нашою занковскою я Ониско Топеха
отаман занковский до сего доброволнаго
запису все подписуемся.

2-а арк.: 32х20 см
філігрань: дама і кавалер.
інв. № АЛ 501/6/22, інв. М.Т. № 82 Р
печатка втрачена.

№ 2

Во славу святия единосущния животворящия и неразделимыя тройца отца и сина и святаго духа, за державы благочестивейшия и самодержавнейшия великия государини нашей императрицы Анни Ивановны всея Росии, благословением отца архимандрита Романа Копи Киево Печерские Лавры, за намесника Кодрата Свято Троецкаго Болницкаго монастиря, за священника Лукяна Маркова и ктиторя Мануйла Якубенка началась здатися церков Святаго Архаггела Михайла, в селе Красиловце, в году 1735-м месяця марта 16 дня, за суму церковную готовими денгами дали майстру Ивану Лупине от руки рублей семдесят, то ест золотих полчварта сотця, без борошна, другая част тертичникам и на всякии росходи церковнии, то ест желе[ло] ковал гонта и протчеи покупки, на туюж вишписаю церков також вишло денег рублей семдесят, без борошна, а вкончилас таяж вишписанная церков в году 1736-м месяця августа 15 дня и посвятилас на тот час бившим намесником Кодратом Свято Троецкаго Болницкаго монастира.

Реестр сколько видали
майстру всякого борошна

Во первых, житного борошна дойниц(б) киевских дали шыстдесят, цена руб. 18.

Пшеничного дойниц киевских десят, руб.4.

Гречаного дойниц дванадесят, руб.2 и коп.40.

Пшона дойниц пять, руб. 5.

Круп гречаних дойц две, руб. 1 и коп. 20.
Сала камен шест, руб. 4 и коп. 80.
Риби и гололни голови (7а) две, руб. 2. и коп. 40
Олен ведер чотири (8), руб.2.
Соли кримки дойниц едну, а гусок полтисячи (9), руб. 2 за сол. Семя дойницу едну, коп. 60.
Гороху дойницу едну, коп.60.
Горелки ведерок тридцят и пят ведер, за которую горелку дали денег руб.5 коп. 60.
За все борошно и за всякую харч по реестру виходит суми денежной рублей 48 и коп. 60. и того всех денег и з майстром и за всякие покупки виходит руб. 188 и коп. 60.

ххх

1740 году месяця марта 1 дня старанием священника Лукяна и с ктитором Никитою Василенком поиднали Михайла снецара делат в церкви Святаго Архаггела Михайла иконастас. Ономуж Михайлу снецару денгами готовими от руки дали рублей тридцят, без борошна, а за деревню, липовую, смоловую, дубовую и за резанне тертичником железо ковал всех денег дали руб, 6 и копе . 38. Томуж Михайлу снецару вимовленно борошна дали, во первых:
житного борошна дойниц 6, цена руб. 3 и коп. 60.
пшеничного дойниц две, руб.6.
гречаного дойниц две, коп. 60.
пшона дойниц едну, руб. един.
сало едно каменковое, руб. и коп, 40.
кабан един годований руб. два.
сира полпята ведра, коп. 50.
масла ведро, коп. 50.
олеи ведер две, руб. един.
соли полтисячи, коп. 60.
за рибу дали денгами коп. 50.
курей 20, коп. 40.
горелки ведер десят, руб.3.
Итого всех денег за иконостас и за всю деревню, жело ковал, борошно и всякие харчовие припаси по реестру виходит денег рублей 23 и коп. 48., а з майстром всех денег руб.53 и копеек 48.

ххх

1743 февраля 2 дня. поиднали и с ктитором Никитою Василенком Василя, моляра киевоподолского, иконостас малювати добрим майстерством он своим всем коштом, то ест злотом, сребром, двойником и фарбами добрими, которому майстру моляру дали денег руб. семдесят, без борошна и три рубли. Тому ж Василю моляру вимовленного борошна дали и всякои харчи, во первых:

борошна житнаго дали дойниц 12, цена руб.6.
пшеничного борошна дойниц 4, цена руб.4.
гречаного борошна дониц 2, коп. 6.
пшона дойниц, руб. и коп. 20.
круп грачаних дойницю, руб.
гороху дойницу едну, коп. 80.
риби и голни полтисячи, руб. коп. 50.
олеи ведер вусем, руб.4.
соли тисячу, руб. 20 коп.
сал две, руб. 2.
туша свинняя, руб. коп, 50.
баранов 5, руб. коп. 50.
сира ведер сем, руб.1.
масла ведер две, руб. 1.
горелки ведер 20, руб. 3 коп. 20.
яец коп. 3.

Итого за все борошно и за всякую харч виходит денег руб. 30 коп. 50., а з майстром всех денег руб. 103 и коп. 50.

Всего от фундамента строения церкви, конастас, снецарем, деревнею, малярством и всякими прикупками, борошном и всякою харчею виходит суми денежной золотих тисяча и семсот золотих и пят рублей, десят копеек (т.е. 345 руб.)

ххх

1736 году июня 21 дня, я, Никита Василенко и з женою Агафиею, за отпущение грехов своих, купил за свои собственнии денги на тую ж вишписанную церков Святаго Архаггела Михаила на три бани три кресты, за котории дал денег ковалю за роботу руб.8, за малиование и за злото и за сноску креста руб. 6. Итого руб. 14.

ххх

1748 году января 22 дня стараним священника Лукяна Маркова и всей громади за ктитора Лукяна Якубенка, по благословею отца намесника иеромонаха Иоакинфа Свято Троецкаго Болницкаго монастира, отлили звон в шест пудов и фунтов 4 (10) , всякий пуд ценою уплачен по 12 руб. коп., за котории звон громадских правянтних денег дали руб. 24., а с прощенних денег от доброхотних дателей, мною вишписанним священником, руб. 49 и коп. 20, итого всех денег дали за звон руб. 73 и коп. 20.

ххх

1749 году ноября 10 дня старанием священника Лукяна Маркова зделан крест деревяний и сребром обложен не с церковних денег, но прошених от доброхотних дателей, на котории крест сребра пошло лотов одинадцят и золотников два десятой пробы. За роботу дал зол. чтири и всех денег и сребром руб. 4 коп. 56, в котором кресте в сохранение ж положил мощы святих отци печерских девяти:

святаго преподобнаго Павла
святия препод. Ефросинии
с. препод. Паисия
с. Игнатия, архимадрита печерскаго
пред. Моисея Угрина
пред. Марка гробокопателя
пред. Логвина
пред. Иосифа многоболезненнаго
и вси преподобнии отци печерскии молите Бога о нас.

ххх

1750 году месяця января дня 16 дня священник Лукян Марков и с ктитарем Лукяном Якубенком купили сребра (+ первона) десятой пробы лотов пятдесят, ценою лот по 11 (переправлено на 35) копеек и того рублей 17 и коп. 50, с которого сребра зделани сосуды в церков Святаго Архаггела Михаила, келех, дискос и звезду, на онии ж сосуди злота пошло полтора чирвоного итого руб. 3. и коп.30 и тое сребро и злото купленно не за церковнии денги, но с прошенных от доброхотних дателей, мною вишписанним священником, золо-тару ж ценою за роботу всякий лот уплачен по 12 коп. Итого рублей б всех денег за сребро, злото и з майстром рублей 26 и копеек 80. В доплатку оного ж келеха дали денег руб. 5 церковних. Итого стало руб. 31 и коп. 80.

ххх

1758 году февраля 12 дня старанием священника Лукяна Маркова в селе Красиловци церков Святаго Архаггела Михаила глави церковние и с полубанком покрити белим железом, коштом же моих денег рублей семдесят восем и копеек пятнадцят, за которие денгы купленно железа белого четири бочечки, первую бочечку купил за тридцят три рубли, а три бочечки купил по тридцят восем рублев. особливо ж купил железа белого блях пятдесят шест, всякая бляха по осми копеек, итого дал рублей четири и копеек пятдесят, купленно ж гвоздя белого тисячей пят, всякая тисяча по четири золотих, а черного гвоздя тисячей восем по пятдесят копеек, купил цини фунтов пят, дал рубл, купил олова фунтов четири, дал двадцят восем копеек, купил оливи фунт, дал копеек шестнадцят, данно ж майстру Григорию Побиту, конвесару, за побойку церковних трех верхов и с полубанком рублей одинадцят та жита едну четверт и пшеници полчетверти, дал маляру рублей пят и копеек двадцят пят. Итого за железо бочонков четири и з гвоздем и з майстром всех денег дано рублев сто семдесят восем и копеек пятнадцят.

ххх

1760 года месяця февраля 14 дня старанием священника Лукяна Маркова села Красиловки в церков Святаго Архаггела Михаила купили лямп четири преднамеснии икони, за которие лампи дали денег рублей четири на десят, а особливо ж купили дви лампи перед архиерея и воплощения пресвятой богородици, за оние ж дви лампи дали денег

рублей три и копеек пятдесят, а за китици копеек пятдесят. Итого рублей восемнадцят. Того ж числа куплено два лихтари на престол цинових дали денег рублей два и копеек пятдесят. Итого и з лямпами рублей двадцят и копеек пятдесят, оние ж лямпи и лихтари куплени не за церковнии, но с прощенних денег доброхотних дателей.

ххх

1761 года месяця февраля 1 дня священник Лукян Марков своим коштом и старанием церковное Евангелие оправил под сребро, на которое положено сребра лотов тридцят два, всякий лот по пятдесят четири копейки, с тих же лотов золотников девят десят шест и всякий золотник по восемнадцят копеек; золотару ж за его работу и искуство за всякий золотник дано ему денег по четири копейки, а интилегатору за оправку девят десят копеек, а за материю рубль и шестдесят копеек, итого всех денег и з майстром рублей двадцят три и копеек шестдесят шест.

ххх

1764 году февраля 6 дня старанием священника Лукяна Маркова гробница сребраная в полтора фунта и лотов четири зделанна в церков Святаго Архаггла Михаила, а в фунте весу золотников девятдесят шест, а лотов тридесят два, пробы дванадесятой, робочому ж сребру цена: всякий золотник по двадесяти копеек, а лот по шестдесяти копеек, итого всех денег за полтора фунта и лотов четири рублев тридесят и копеек девятдесят, купил червоного на позлотку дал два рубли и сорок копеек, золотару за позлотку дал сорок копеек, пошпешного молодикам десят копеек, на произд, гостинци и хлеб здержал давадесят копеек того всех денег рублей тридесят и четиры.

ххх

1765 года ноября первих числ старанием священника Иоанна Якубовского куплено за испрошенние у доброхотних дателей денги серебранную кадилницю весом в один фунт и девят лотов с половиною, серебро двенадцятой проби, уплачено за оную за фунт с роботою 19 р., а лот по 59 к., итого двадцятпят рублей 56 копеек.

ххх

1774 года старанием священника Ивана Якубовского за испрошенние им от доброхотних дателей денги изделанни на все четири наместнии икони серебряние с позолоткою венци, сребро во всех оних венцах десятой проби, уплачено за то всех денег девятдесят рублей.

ххх

1775 года старанием онаго ж священника Якубовского за испрошенние от доброхотних дателей денги куплено в красиловскую церков парчевие ризы, воздухи болшие и маленкие, епитрахили и нарукавники, уплачено за все то денег семдесят пять рублей,

6-тъ арк.: 31,5 х 19 см

Філігрань: двоголовий орел під короною, G G

інв. № АЛ 399
І-71 (Чернігівського єпархіального древлєсховища)
Ч.Д.М. № 67 (Чернігівського держмузея)
МФУ 2141 (музейного фонду України)

ххх

№ 3

До титлу архиерея Киевского всепокорнейше доношение.

Пол. полку в местечку Нефор: церков собор архангела христова Михайла хочай в прошлом 1734 году внов построена однак з старого дерева и не израдним монером зделана, к тому ж еще доднес округ неошелиована будучи, вконец так обетщала и согнила, что уже и взятие стягли називаемие лисици удержат ея не могут и минувшой осени от дождей и ветров середний склеп и баня на одну сторону склонилис и час на час все розвалитис может от чего и [...] ем (чего боже сохрани) чтоб невоспоследовало смерти, которую церков намерен я по своему убожеству з помощию граждан за благословением ясне в богу преосвященства вашего изрядним монером на томже месцу строит к якому строснию уже заготовлении и надлежащие материали имеются, при оной же церкви тогож прихода по обявлению иерея Василия Феодорова состоит приходских дворах 26, тога ради ясне в богу преосвященства вашего всепокорнейше прошу о заложении внов вишеозначеного собору архангела христова Михаила и церкви при своем архипастирском благословении позволителний указ минуя протопопу полтавского его нефорощанского намесника Григория Василиева в[ед]ат по совершеному же оной церкви состоянию с прописанном всех указних обстоятелств в получении к освящению бл а гословения ясне в богу к преосвященству вашему от оного намесника Григория Василиева представлено будет.

Ясне в богу преосвященства вашего Каленик Прокопиев, сотник нефорощанский 1750 году января д.

2-а арк.: 21 х 17 см, філігрань: "РФ" в картуші
інв. № АЛ 843, інв. № М.Т. 362 Р.

№ 4

Копия

Тисяча семсот шестдесят первого году июля девятого дня. Я ниже подписавшийся даю сию полку Лубенского первой полковой сотни села Березоточи Якову Иванову Мелченку контракт в том, что я его Мелченка поеднал в церков архистратига христова Михаила робит по данному от его мне контракту верховую роботу, а именно деревяной майстат против крепости Ливенской майстата ценою за двадцят восем рублей да на прокормление дат борошна житного десят четвертей, пшеничного восем четвертей, гречаного восем четвертей, пшена четири четверти, гороху едну четверт, баранов старих восем, кабанцев решняков два, сала свиного два пуди, соли четири пуди, лою один пуд, сира дежку в десяти

ведрах, риби чабака две голови, дров десят воз, масла одно ведерко, бураков едну кухву , горелки простой три ведерки и для работи хату должен я без всякого отлага-телства к работе так денги як и провянт видават, оной же снесар повинен на сем же контракте приемлячое записоват на чем и подписуюс. На подленом подпис таков сотник нехворощанский Каленик Прокопиев, иерей Василий Федоров, к сему контракту отаман нехворощанский Андрей Миргородский руку приложил; асаул сотений Михайло Подрез, хоружий сотеник Мартин Кущ. С подленого читал сотенй канцелярист Динис Бочков.

1761 году июля 9 дня снесар Яков Иванов Мелченко принял денег 2р. Августа 9 д. снесар Яков Мелченко принял житного борошна четверт одну, пшеничного одну, а пшона полчетверти да оному ж снесару дано денег еще рублей 4 р., а напред I р.

13 дня снесару Якову дано соли полпуда.

29 дня снесару Якову дано сала фунтов пятдесят.

Ноября 20 снесару Краску дал, дров возов 5,

Декабря 5 дано снесару Краску борошна житнего 4, пшеничного 2, а пшена 2 четверика.

Краску перед святами дров воз дал і соли полпуда
лою полпуда, а Максим Мазниця дал полпуда лою
сира десят ведер
масла ведерка пол
буряков кухву
да покупку шкури денег 80.

Июня 26 дня Ивану снесару дал пшеничного борошна I четверт,

Того ж числа оному ж Краску соли полпуда.

Сентабря 13 Ивану Краску дал житного 4, гречаного 4 четверичка, итого I четверт.

Октября 20 дня снесару Семену дал 2 р.

Ивану снесару дано житного борошна четири, пшеничного два, а пшена один четверичок. 14 Ноября 8 дано снесарам овцу I, того ж ноября 18 снесарам дано [...] на олею 4 четверичка,

1763 год

Генвар 5 Семену снесару дано 50 коп.

Августа 6 дня Якову Милченку снесару дал 4 р.

Сентабря 1 дня Якову Милченку снесару дано борошна пшеничного 2, гречаного 4, а пшена 1 четверичка, соли пуд 1.

1763 год априля 20 дня реестр сколко тертичникам дал денег, почему сто шнуров уговорилис резати именно.

Корней Вороний з товарищем Дорошом осичину резал сто шнуров ценою за три рубли.

Априля 20 дня Корнею Вороному з товарищем дал I р.

Мая 8 дня Трохиму Никитину и товарищу Федору Андриенку

тертичникам дано денег 4 р.

Гонти три тисящи по сем копе. тисяща да подводчикам от тисящи по три копи. Итого 15 р. дано. Да куплено липових дощок восем по золотому. Итого 1 р. 60 к. Мая 20 дня Якову снесару на роботу Михайловскую дано борошна житного 2, пшеничного 2, гречаного 2, а пшена 1 четверичок, соли фунтов 6,

Июня 10 Якову снесару дано гречаного 6 четверичков, житного 2, пшена 1 четверичок, денег 20 коп.

Июня 21 Якову снесару дано борошна житного 2, гречаного 1 четверт, а пшена 2 четверичка, соли фунтов 14.

Июня 28 дня снесару Якову Милченку дал четвертин четири, итого 1 р.

Июля 14 дня Якову снесару дано борошна гречаного четверт одну, житного 2, пшеничного 2 и пшена 2 четверика, соли полпуда. Октября 5 дня Якову снесару дано борошна житного 4, гречаного 4, а пшена 1 четверичок.

Октября 6 дня Якову снесару дано 50 коп.

Октября 8 дня Якову снесару дано овец 3.

Ноября 1 дня Якову снесару дано овец 4.

Декабря 2 дня Якову снесару дано денег 5 р.

Декабря 4 дня Якову снесару дано борошна житного 2, пшеничного 2, гречаного 2, а пшена 1 четверичок. Итого 7 четверичков.

Декабря 7 дня Якову снесару дал два рубли, итого 2 р.

1766 году июля 9 дня снесару Якову Милченку дал 2 р., ономуж снесару Якову Милченку Мартин [...у...] за нерукотворенний дал 1 р. 50 коп.

1767 году генваря 5 дня снесару Якову Милченку дано ведерок 2 горелки сивухи.

4-и арк.: 33 х 21 см, 21 х 17,5 см. Філіграні: "АГ", він'єтка, "CW "

інв. № АЛ 501/15/70

інв. № М.Т. 433 Р.

Напис угорі 1-го арк.: "1761 г. июля о перестройке церкви Св. Михаила в Нехвороще на образец Ливенской" [XIX] ст.

№ 5

1763 года марта 10 дня ми нижеподписавшиеся малороссийского Полтавского полку сотни Нефорощанской жители даем сей его високоблаго-родию господину сотнику нехворощанскому Каленику Прокопиеву контракт в том, что уконтрактовалис ми с его високобла городием господином сотником Прокопиевим в слободки его Андреевки строит внов древяную церков во имя святаго апостола Андрея Первозваннаго за цену тридцят восем рублей, з провиянтом борошна житного десят, пшеничного шест, гречаного четири, пшена четири, гороху одну четвертей, баранов восем, сала свинного три, соли три пудов, масла два, сира шест ведерок, да кухарка для варива исти. Аще церков в

оной слободки Андреевки имеем мы без всяких своих побегов и со всяким поспешением робит на чем и подписуемся яко неграмотние крестами.

Кирило Щербина + Мартин Мареиченко + Иско Скляренко + А вместо вишеписанних жителей неграмотних по их самоперсоналному прошению сотенний нехворощанский канцелярист Динис Бочков руку приложил.

2-а арк.: 34 х 20,5 см
Філігрань: "CW", "РФ".
інв. № АЛ 508/2/6
інв. № М.Т. 555/6 Р

№ 6

Текст закладної дошки

Во имя отца и сина и святаго духа аминь

Основася церков сия в чест и славу святаго и славного Апостола Андрея Первозваннаго, за держави благо чествейшыя велыкыя государыни императрицы Екатерыни Алексеевны и наследника ея благоверного государя цесаревича и велыкого князя Павла Петровича, за бл а - гословением святейшаго правителствующаго синода и преосвященного Арсения Могылянского, архиепископа митрополита Киевского и Галицко го и Малыя России, за рейментарства сиятелного графа, малороссийского гетмана Кирилла Григориевича Разумовского и бл а городного господина полковника Полтавского Андрея Горленка, коштом и старанием веси сей владелца господина сотника Нехворощанского Каленика Прокопиева Прокоповича, супругы и чад его в лето от сотворения мира 7271-е, от рождества Христова 1763 года мая месяця 17 дня.

1 арк.: 34 х 21 см
Філігрань: "РФ"
інв. № АЛ 508/2/18
інв. № М.Т. 555/18/Р

№ 7

Контракт

1764 года генвара 12 д.: я ниже подписавшийся прежде бивший нехворощанский жител, а нине жителствующий за Днепром в слободе Омелниц-кой снесар Павло Литвиненко даю сей его благородию господи -ну сотнику Нехворощанскому Каленику Прокопиеву контракт в том, что уконтрактовался я з его благородием господином сотником Прокопиевим в слободки его Андреевки в церкви святого апостола Андрея Первозваннаго по поданному мною абрису майстат з принадлежащими по-требностми в слупах, з данной его деревни зделат в сем же году июля к 20 -му числу, врата ж зделат против имеющихся в Федоровой крепости церкви иконостас, жертовник, крест в [...] малой. За оную ж работу получит мне надобно от его благородия господина сотника Прокопиева

готових денег тридцят сем рублей, до харчей житного борошна четири, пшеничного четири, гречаного четири, пшена три четверти, сала два пуди, соли три пуда, риби и голни две голови, а чабака полголови, баранов или овец пят, масло едно ведерко, сира десят ведер, горелки сивухи два, да полугарной одно ведерко, бураков едну бочку, лою два пуда, дров шест воз и кухарку з горшками.

Вишеписанние ж денги потребованию моему его благородие г ос подин сотник Прокопиев имеет за запискою верною давать, в чем и подписался прежде бивший нехворощанский жител, а нине жителствующий за Днепром в слободке Омельницкой снесар Павло Литвиненко, а вместо его Литвиненка неграмотного по его прощению сотни Нефорощанской жител Корней-Щепенко руку приложил.

2-а арк.: 34 х 21 см
Філігрань: "РФ"
інв. № АЛ 508/2/21,
інв., № М.Т. 555/21/Р

№ 8

Контракт

Тисяча сем сот шестдесят четвертого году мая одинадцятого дня малороссийского Полтавского полку сотни Нехворощанской жител Иван Яковлев син, иконописец даю сей его благородию господину сотнику нехворощанскому Каленику Прокопиеву в том, что уконтрактовался я з его благородием господином сотником Прокопиевим в новосооруженной в слободки его господина сотника Прокопиева Андреевки церкви святого апостола Андрея Первозванного ввесь зделанной снесарскою роботою майстат, канастас, крести, ареопагити, корогви, горне седалище и жертвенник по своему майстерству змалеват искустно и изрядним манером. За оную ж работу надлежит мне от него господина сотника Прокопиева получит, а именно денег сорок рублев, з харчей житного четири, пшеничного три, гречаного три четверти, олеи пол ведерка, сивухи ведерко, сала пуд, баранов или овец пят, риби и голни две голови, соли пуд масла ведерко и сира ведер водоносних шест (15) ; на показанну[ю] ж работу краски все и работники мои, а золото и сребро его господина сотника Прокопиева будет. Вишеписанние его денги и харч по требованию моему за верною запискою должен, он господин сотник Прокопиев видават. К сему контракту иконописец Иван И[ь]ковлев жител нехвороща[а]ский саморучно подписался.

2-а арк.: 34 х 21 см
Філігрань: "РФ", "CW"
інв. № АЛ 508/2/22
інв. № М.Т. 555/22/р

№ 9

Варлаам Ясинский божиею милостию православний архиепископ митрополит Киевский, Галицкий и Малыя Росии.

Всем обще духовного и мирского чина людям, началствующим и подначалным церкви святой православной вос'очной [...] смирения духу святому сином, божия благословения, при молитвах наших архиерейски желаючи, известно творим, яко оказател сего писания нашего честний иерей Иоан Шматковский презвитер церкве святого архистратига Христова Михаила в селе Котове полку Киевского, в протопопии Острицкой обретаючися, горливеем тщанием и побожным старанем своим обветшавшой древней начинает внов фундовати церков под тимже архангелким именем и предел святой великомученици Варвары на хорах, а неймеючи на тое святобливое дело доволства и желаючи дабы там за многих православних благодетелей господу богу оферована была молитва, ищет у всех обще милостей ваших милостивого и милостинного вспоможеню, в чом мы свидителствующее и благословителное сие наше писание выдаючи от здешнего престола нашего митрополитанского в [...] вся до всех обще милостей ваших нашим архиерейским прощением благоволите милост ваша по силе и по благому [...] изволению вашому милостонею святою меноваппою иерея Іоана надарити на вышше реченное бла -годное и святобливое дело благо на даннии будучи несуменно стократного временних и вечних благ воздаяния многомощним блаженим ко богу святого архистратига Михаила предстателством и молитвами святой великомученицы Варвары их же и владику Христа архиерейско молим и усердно желаем. Дан в богоспасаемом граде Киеви при церкви пресвятыя митрополитанской.

Вышменованний Варлаам — Святой Софии премудрости божия

митрополит Киевский. — 170... месяця января 17 д.

месце

печати Его Архипастирской милости.

арк. 24 : 30 х 17,6 см

Філігрань: ріжок

інв. № АК 937 (метрична книга Михайлівської церкви с.Котов, 1704 - 1739 рр.)

№ 10

Року 1704 месяця мая 20.

Божиею помощию и молитвами пресвятой богородици, заступлением святаго архистратига Христова Михаила и молитвами святой великомученици Варвари и прочиих угодников божиих: вумовылисмо пана Леонтия Корсуна с товариством его Василия Гонтаренка и Филипа Феодоровыча, котувци и пархимовци, купно з своим честным господином иереем Іваннom Іллевычем Шматковским, священником парафиал-

ним на збудованя церквы божей таким шталтом: матиця квадровая, олтар завияный, предел тож квадровый, трое дверей и кождим дверам повынен бути бабынец, спори вгору, ведлуг пропорций, хори, а на хорах абы был предел святой великомученици Варвари, за такую суму талярей девят десят доброй монети, а повинна оная же церков таєюж рукою быти кожухованна неоткладне тимыж майстрами. Деялося в дому честнаго господина отца виш написанного року и дня тож выш написанного.

А лигомини вусюм осмачок 16, муки житной мери острицкой, повтори осмачки пшона, круп повтори осмачки, гороху осмачка, пшеничной муки осмачку, две осмачки муки гречаной, десят каменей сала, две голови риби и голни, соли тисяч ей две, олею ведерец две, чотириста кварт17 горелки.

Билисмо при том постановленю: Омелко Дераза, атаман, Лаврен, вуйт, Корконус, Кондрат Шапковал, ктитор, Никита Заболотный, Петро Чорноштан, Кузма Ласко, Лаврен Подоляка, Василий Заводский, Тит Осипенко, Лаврен Новык, Пархим Пихид, Оникий Моругий, Петро Устимув зят, Ничипор Зайченко, Грицкого Довгого син, Степан Шилувец, Самойло Свистуненко, Стефан Токар, Грицко Роженко, Мигун, Хведор Осипенко, Савка Лахненко и при них людях зацных и вери годних при том постановленю будучих,

арк. 30[зв]- 31; 30 х 17,8 см
Філігрань: ріжок.
інв. № АК 937.

№ 11

Копия руки его милости пана Михайла Хенценского старости Евминского

Августа 20 стало поєднаня ведлуг боковых бабинцев абы поравняти ведлуг олтара, а крижовою вчинити, на тое подвишеня поступилисмо золотих тридцят, а кварт сто горелки, осмачку жита, а ярини осмачку, при котором могорич далисмо и грошей золотих тринадцят.

Пан Михайло Хенценский, староста Евминский, я теж иерей Иван Иллевич Шматковский презвытер веси Котова, тим же майстрам талярей пят цены подвышаю за предел передний, осмачка збожа и пятдесят кварт горелки.

арк. 31 : 30 х 17,6 см
філігрань: ріжок
інв. № АК 937

№12

Августа 12 [1704 р.] дал его милост пан Михаил Хенценский, староста Евлинский, дал при втором могориче задатку золотих десят, а слуга тогож пана Гаврило дал таляра жебы боковые пределы подвишити ровно з олтарем и вчинити крижовою, а поидналися майстри с паном Михаилом за суму талярей десят и збоже осмачка жита, а ярина другая,

а горелки кварт як ся написало в подвишеню.

арк. 32 ³⁰- : 30 х 17,8 см

філігрань : ріжок

інв. № АК 937

Примітки:

1. Аршин = 72 см
Вер ок = 4,5 см
2. Чвертка = площа ріллі, бл 20 га
3. "Пахотние" - селяни які мали ріллю та робочу худобу (коні, воли) для її обробки.
4. Чверть = 141,69 кг
5. Четверик = 17.71 кг
6. Дойниця == 70,8 кг
7. Камень = 19,6 кг
7а. Голова =18-20 пудів
8. Відро = 25 л
9. Гуска = 60 - 63 г
10. Пуд = 15,7 кг
Фу нт = 4 09,5 г
11. Лот = 12,8 г
Золотник = 4,26 г
12. Золотий червоний = 3,5 г
13. Куфа - бочка вміскістю 40 12-ти літрових відер
14. Четверичок = 16,4 - 17,7 кг
15. Відро водоносне = 6 - 7 л
16. Осмачка = 4 четверики (1 = 70,8 кг жита) = 283,2 кг
17. Кварта = 857 - 1242 г води

С.Г.Самойленко

Розвиток освіти у Ніжині та в інших полкових містах у період Гетьманщини.

О.І.Рігельман у своїй праці "Літописна оповідь про Малу Росію та їх народ і козаків узагалі" (1847), описуючи період Гетьманщини і, зокрема, приїзд І.Брюховецького до Москви після його обрання гетьманом разом із старшинами та полковниками 11 вересня 1666р., подає повністю відомий в історії документ "10 статей", які були підготовлені ними царю Олексію Михайловичу і які визначали подальші відносини України і Росії. Цей документ був підписаний крім гетьмана І. Брюховецького ще 82 представниками з його оточення. Вражає те, що серед останніх 66 чоловік не вміло навіть зробити свій підпис. Це 3 полковники, 36 сотників, 7 есаулів, 3 хорунжих, 3 судді, декілька

атаманів, обозних, бурмістрів, войтів тощо. Серед них обозний Війська Запорізького-Іван Цесарський, суддя Війська Запорізького - Петро Забіла, полковники Переяславський - Андрій Романенко, Ніжинський - Матвій Гвинтовка, Стародубський - Петро Рославцев та інші відомі особи. Всі вони були представниками різних регіонів України, переважно Лівобережної. Замість них поставили свої підписи в основному військові канцеляристи, писарі та підписки.

До 17 осіб, що самостійно підписали документ, відноситься сам гетьман Іван Брюховецький, полковники Київський Василь Дворецький, Лубенський - Григорій Гамалея, суддя Лубенського полку Кирило Куляченко, протопоп з Переясловля -Григорій Бугович, войти з Києва Данило Полоцький, з Ніжина - Олександр Церковський, з Чернігова - Григорій Євфимов, з Стародуба - Андрій Шабрицький. Останні 8 - це писарі з різних полків.

О.М.Лазаревський, характеризуючи полковників Лубенського полку, звертає увагу на те, що перші п'ять полковників (Павло Швець (1658), Яков Засядько (1659, 1660). Степан Шамлицький (1660, 1661, 1663), Андрій Пирський (1662) та Гнат Якович Вербицький (1663), місцевого походження) "були люди неграмотні"[1]. Дослідник зауважував, що "жоден із них не залишив слідів, які б вказували, що хтось із них чим-небудь виділявся з маси, до якої вони належали і з якою вони, значить, зовсім злились" (1, с.36). Але це не заважало їм панувати над населенням цілої полкової області. Чому це так трапилось? І.О.Лазаревський відповідає на це запитання: "Треба думати, що це наслідок відсутності освічених людей, тобто, що в тогочасній Лубеншині зовсім не було навіть елементів, які б наближалися до того, що ми називаємо тепер інтелігенцією"[2]. І взагалі, О.Лазаревський вважав, що цей елемент був дуже слабким у південній степовій Лівобережній Україні впродовж усього XVIIст. У першій його половині він поповнювався за рахунок представників правобережної шляхти. Але після перемоги Богдана Хмельницького вона майже зникла. Ті ж, що залишилися і проявили себе у цій боротьбі, зайняли посадові місця. Серед них було чимало і полковників. Наприклад, у миргородському полку Павло Апостол, Дем'ян Постоленко, Григорій Апостол тощо.

Таким чином, ці документи наштовхують на роздуми, чому серед представників влади було так багато неосвічених людей. Основною причиною, очевидно, слід вважати час, у який проходило виховання та формуванняя їх як особистостей. На початку XVII ст. майже вся територія України була зайнята Польщею, йшов процес ополячення, заборони вивчення рідної мови тощо. Переважна більшість тих, хто не зумів підписати документ, - це військові, які проявили свої здібності під час воєнних подій, пов'язаних з народно-визвольною війною українського народу проти Польщі та Туреччини.

Потребу в освіті відчували кожен з полковників, старшин і тому

підтримували відкриття шкіл в своїх адміністративно-військових підрозділах. Особливо інтенсивно цей процес розвивався у першій половині XVIII ст.

Однією з найпоширеніших форм навчання дітей у Гетьманській державі була початкова школа, яка існувала при храмах. Її називають парафіяльною. Ці школи, як вважають деякі дослідники , продовжували розвивати традиції ще давньоруських шкіл, які також відкривалися при церквах. Туди дітей віддавали у такому ж віці, що і в XVIIст., і там також вчили читати, писати, співати, а то й рахувати. З кожним роком таких шкіл все збільшувалось. І в цьому нас переконує статистика. За даними полковних ревізій, наприклад, у Ніжинському полку у 1747р. значилось 215 шкіл, у Чернігівському у 1748р. їх було 144, у Прилуцькому у 1740р. - 69 шкіл.

Для прикладу наводимо таблицю розміщення шкіл у Ніжинському полку:

	Сотні	Міста	Містечка	Села	Сільця	Школи
1	Перша полкова	1		9	1	11
2	Друга полкова			14	2	16
3	Третя полкова			6		8
4	Мринська		1	4	2	2
5	Олишевська		1	4		6
6	Дівицька		1	5		8
7	Веркіївська		1	5		5
8	Прохорівська			8		8
9	Івангородська		1	4		5
10	Бахмацька		1	3		5
11	Конотопська		1	8		15
12	Борзенська	1		11		14
13	Шаповалівська		1	4		5
14	Батуринська		1	8		10
15	Новомлинська		1	5	2	8
16	Кровелецька		1	6		11
17	Коропська		1	9		13
18	Глухівська	1		42	8	44
19	Воронезька		1	8		13
20	Ямпольська		1	4		8
Всього		3	14	167	15	215

Як бачимо, на Ніжин та 32 села, які відносились до першої ,другої та третьої полковних сотен, припадало 35 шкіл. За ревізькими полковими книгами 1740-1747 років тільки в семи полках (у тому числі і Ніжинському) налічувалось 864 школи: у Ніжинському в 1747р. - 215, у Лубенському в 1745р. - 172, у Чернігівському в 1748р. - 154, у Переяславському в 1741р.- 119, у Полтавському в 1745р.- 98, у

Прилуцькому в 1740р.-69, у Миргородському в 1741р.-37. Ці свідчення, які були взяті О.Лазаревським із архіву Малоросійської колегії, що знаходився в Чернігові [3], засвідчують широкий розвиток початкової освіти у Лівобережній Україні. На жаль, нема свідчень про стародубський, київський і гадячський полки. Як вважають деякі дослідники, документи про це втрачені.

У полкових містах було по декілька шкіл. Так, у Чернігові значиться 9 парафіяльних шкіл [4], у Ніжині -10 (у центрі міста - 7), у Гадячі - 5, у Прилуках - 1, у Лубнах 3 [5], у Полтаві - 6.

У кожному приході була своя школа. Проте треба пам"ятати, що у той час у містах, де було декілька храмів, парафії були невеликі. Тому й учнів у цих школах було небагато[6]. Школа носила назву тієї церкви, при якій вона була. Так, ніжинські школи називались: покровсь-ка, успенська, святомиколаївська і т.п. Будувалась церква - і біля неї зводилась хата, яка називалась "школою", де звичайно жив дяк та школярі-сироти. До затвердження у 1786р. церковних штатів при церквах на Україні були тільки священники та дяки. Останні вибиралися громадою за хороший голос, за знания церковної служби і за вміння вести її "благолепно и благочинно". До дяка громада пред'являла і педагогічні вимоги.

Як вказує І.Ф.Павловський, дослідник парафіяльних шкіл II пол. XVIII- поч.XIXст. в Україні, "на основі давнього звичаю південно-російських причотів готували для своєї церкви служителів, із яких виходили дячки, а потім священники, у Малоросії у XVIIIст при кожній парафіяльній церкві навчалися хлопчики, переважно сироти, безприютні, яким і доручали виконувати різні обов'язки під час богослужіння. Ці школярі жили у церковних будинках і допомагали дякам у церкві і при здійсненні утреб. Разом з дяком вони брали участь у колядуванні, у виконанні духовних гімнів, віршів тощо. Старший із них називався "піддячим", тобто помічником дяка, інші називались клиросниками, псаломщиками. Із них і набирались справжні дяки. Багатьом із них приходилось залишатися у званні "школьников и молодиков" до досить зрілого віку.

Як свідчить відомість міста Прилук за 1766 рік, де наведено список міських школярів, у 4 парафіяльних школах було їх 18. За віком вони розподілялися так: 6 чол. мали від 12 до 20 років, 4- від 20 до 30, 8 - від 30 до 39[7]. З цих перероствків виходили не тільки церковні служителі, а й канцеляристи. Часто вони займались і викладацькою роботою, вчили інших дітей грамоти.

У "Літописі Величка" наводиться цікавий документ відносно одного з таких учнів -Петрика [Петра Івановича, Іваненка], який претендував на гетьманство. Коли останній у 1692р. підступив разом з ордою і запорожцями до кордонів полтавського полку, то Мазепа направив йому принизливий лист:"Всі ми знаємо, що батько твій жебрак

і у нашому місті Полтаві мешкав, а ти, валяючись у школі між нищими і під вікнами нашими ходячи вигодувався крихтами"[8].

Петрик дійсно закінчував одну із парафіяльних шкіл у Полтаві і пізніше займав посаду старшого канцеляриста у генеральній канцелярії.

У окремих спогадах знаходимо цікаві факти про деяких дяків-вчителів, які доводили сам процес навчання до високого рівня. У біографічних замітках педагог Є.М.Крижановський згадує про свого батька, який здобув освіту у відомого на всю округу дяка Яна, у якого цілі покоління священників і дяків проходили школу виховання, його методика славилась особливим духом, тоном, володінням собою. Нескладна дяківська наука у Яна набирала найрізноманітніші форми, які дресирували розум і характер і потім накладали свій відбиток на всю поведінку дяка-диякона-священника під час богослужіння.

Як і в інших школах, Ян навчав читати і писати, читати і співати на клиросі, прислужувати у алтарі священнику, ходити з притчею по хатах тощо. Але у нього до кожного розділу навчання були свої особисті підходи. Він постійно підкреслював: "Читання повинно бути голосним, чітким, виразним, співучим у апостолі і парамеях, рівним, як струна в інших випадках". Коли учень читав на клиросі, Ян постійно прикрикував на нього: "Голосніше, не біжи так, кріпче вимовляй". А коли прочитано було неправильно, дяк зупиняв його, примушував повторити теж саме слово, а за неуважне навчання тут же брав читаючого за чуба, а той повинен був читати далі не перериваючись. Якщо ж Ян хотів когось із учнів послати на середину церкви читати Апостол, то попередньо дома сам показував йому і позу під час читання, і міста пауз, підвищення і зниження голосу, тональність, тембр, фінальний мотив і, нарешті, поклони на три боки. Декілька разів екзаменував, поправляв, карав тощо.

Під час співу Ян вимагав дивитись "до Бога, тобто вверх, що й сам цього суворо дотримувався. Співати необхідно було з глибоким почуттям, інколи і з слізьми. Ян вчив співати не тільки церковні пісні, гласи, ірмоси тощо, а й різноманітні духовні домашні пісні.

Додому видавались богослужебні книжки, у яких школяр повинен був розшукати і "затвердити" всі тропари, кондаки, стихіри, садаль-ни, канони тощо, що вимагав статут для наступного богослужебного дня. Відправляючись за утребою в будинки парафіян, він брав з собою і школярів, вимагав від них тримати себе чинно, стояти під час співу і читання, висунувши одну ногу вперед, з повагою, вміти поклонитися, привітати господаря, відповісти висловом із псалтиря тощо.

Після богослужіння, дома Ян робив перед своїми школярами (старшими) відгук про поведінку священника в церкві: як він читав, кадив, тримав чашу, благословляв, роздавав антидор і т.п., показував, як би він все це робив, як роблять це інші священники тощо.

До речі, при всьому своєму талантові, повазі і принадній славі Ян ніколи не шукав ні священства, ні діяконства, був , як говорять, постом,

палким прихильником і помер у глибокій старості тим же дяком, якого всі поважали і боялися і який підготував багато грамотних і досвідчених служителів церкви.

Проте у цього досвідченого педагога був особливий недолік. Він умів писати лише по-старому, тобто уставом і напівуставом і не міг навчити своїх учнів "новому" письму - скоропису [9].

У парафіяльних школах навчалися не лише майбутні дяки, а й діти старшин, козаків, міщан.

У XVII ст. в Ніжині було 11 храмів. Не виключена можливість, що саме при них існували школи. Дяки були зацікавлені в школярах, бо це давало додатковий прибуток. Заняття проходили у церкві, або в помешканнях дяків чи когось іншого, хто навчав дітей. Методика була частіше примітивною, але в ній відчувались і індивідуальні прийоми роботи з учнями. Все це залежало від вчителя, його загальної підготовки. Спогади та художні твори залишили нам багато яскравих описів діяль-ності різного типу вчителів. Серед них було чимало і малотямущих дяків, які часто прикривали своє незнання та невміння навчати суворістю та жорстокістю.

За свідченням наглядача ніжинських шкіл на початку 80-х років XVIII ст. у дяківських школах навчався 121 учень (105 хлопців і 16 дівчат). Вони розподілялися так:"... у соборного дячка 30 учнів; у пономаря тієї ж церкви - 7, учениць 5; у Преображенського дячка 8; у міщанина 16, у дячихи 5, учениць 6 ; у Богоявленського дячка 22, у Воздвиженського дячка 11: у Старовірського майстра 6, учениць 5". Як бачимо, школи існували як при церквах (Миколаївському соборі, Преображенській, Богоявленській та Христовоздвиженській церквах), так і у приватних осіб.

Навчання проходило частіше в домі самого дяка. Ось як описує один із учнів такої школи місце навчання: "Житло дяка - звичайнісінька сільська тодішня кімната; в кутку ікони з "обрусом", біля вікна, прямо проти дверей - стіл, перед ним - ослін; від порогу до кутка - лава, над нею під стелею така ж довга полиця, з горшками та мисками біля порогу, з книжками, паперами біля ікон: на протилежному боці постіль, біля порогу кухонна піч. Підлога земляна... Брат тихенько плакав, я горів цікавістю до своєї потіхи і слідкував за кожним рухом дяка. Ось він перш за все взяв віник. "Ой, стрепенувся я, бити буде!". Ні, він витягнув з нього два стебельця, відламав верх і низ, порівняв і поклав на стіл. Потім дістав з полиці книжку, що я бачив у церкві... Сів зі мною за стіл, поклав передо мною цю небачену річ... "Перехрестись",- сказав він мені. Я перехрестився. "Не так". Показав як треба хреститись.Я повторив. "Поцілуй ось тут", - показав він пальцем посередині книги... Поцілував. Дрож пробирав мене від зацікавлення. Перегорнув він сторінку, другу, а там малюнок.

"Ось,-сказав він,- свята Трійця..." Потім дав мені в руку "указку".

взяв цю руку з указкою в свою. " Тепер говори за мною, придивляйся, де ляже указка. "Аз". "Аз",- крикнув я. Буки... Веді... Глагол... Ще, та голосніше. Аз... Буки... ше..." Ще, ще, не пам'ятаю, скільки разів повів він мою руку з указкою по цих значках... Я не пам'ятаю, щоб будь-коли горював над труднощами навчання. Навпаки, все здавалось мені цікавим" [10].

Основними підручниками для парафіяльних шкіл були буквар, часослов і псалтир. Учні повинні були знати всі церковні пісні і обов'язково вісім гласів на "Господи воззвах" і вісім гласів на "Бог Господь и явися нам" і стільки ж гласів на ірмоси. Крім цього треба було вивчити співання "сам гласное", тобто ті ж самі псами та ірмоси, але вже на особливий голос, і "подобное", тобто співання подвійного тексту на один і той же голос [11]. Ця програма навчання була важливою для кожного учня, бо вона давала в перспективі можливість зайняти посаду дяка, а то й вислужитись у священники ("видряпаться і на попа").

Більш освічені дяки інколи використовували під час навчання граматику Лаврентія Зизанія: "Наука ку читаню і разуменію писма словенского", " Граматика словенська" (1596), Мелентія Смотрицького "Граматика словенския" (1618, 1619), Памви Беренди " Лексікон славенороссків..."(1627) [12].

Рахування не вважалось за науку, а тому деякі дяки навчали дітей рахувати в процесі практичної діяльності. "Бувало дяк скаже:

"Підіть пограйте. Та он на криші хліва сидить ворони, порахуйте". Або :"Он гуси пасуться на траві, порахуйте, скільки старих, скільки молодих, скільки всіх разом".

...Пізніше давались і хитрі задачки, але все забавно виходило у дяка. "Бігайте та рахуйте, скільки буде: сім -сімнадцять без двох двадцять - сорок чотири - чотирнадцять?" І всі завдання у такому виг ляді" [13].

Характерною ознакою парафіяльних шкіл були тілесні покарання, до яких вдавались дяки і під час навчання і спеціально по суботах, коли учень карався за ліногці протягом всього тижня навчання. В українській літературі зберігся вірш, який відтворює саме цей момент:

Казав мені бакаляр промовити: "Аз, Аз!",
А як же я не вимовив, він по пиці: "раз, раз!"
Крикнув же він у друге: "А ну кажи: Буки!"
Ой це ж бо я не вимовив - попав в його руки.
Крикнув - дали в третій раз; щоб вимовив :"Виде!",
А вже ж його жвава рука по чуприні іде.
Ой, як сказав у четверте: "вимовляй: "Живите!",-
"Ну те ж, хлопці, зараз його на лавку кладіте!"
І просився, і молився, а ще більш злякався,
Бо задали таку хлосту, що й світа зцурався"[14].

Педагог Є.Крижановський згадував, коли підходив суботній день,

дяк сповіщав учням: "Завтра день святий, треба кожному очиститись". Наступала субота. Дяк читав провини кожного . "Лягай!"-закінчував дяк; лягали на лаву і отримували удари не різками, а лінійками. Бували випадки, коли не жаліючи навіть хороших учнів. Підійде "дядя" (так називали школярі дяка) і говорить :"Ти навчався добре, не балувався, а все ж що-небудь зробив або думав нехорошо і чим-небудь згрішив - треба очиститись покаранням, " І потім йшло рокове:"Лягай". Відбувши покарання, треба було цілувати "дядю" і казати :"Спасибі за науку", на що той відповідав ."Бог тобі да поможе, з Богом пройдеш всяку науку" [15].

На жаль, не залишилось свідчень про оплату за навчання. Дослідник І.Ф.Павловський наводить приклади за 1803р. Так, за навчання букваря плата була від 50 коп до 1 руб., а у Кременчузі брали 2 руб. За навчання часослову від 1 до 2 руб., а в Кременчузі - від 3 до 4 руб. Вивчення псалтиря оцінювалось ще дорожче: у більшості шкіл брали 2 руб., у Переяславі ціна доходила до 4 руб., а у Кременчузі до 5 руб [16]. Ці ціни у парафіяльних школах відносились уже до післягетьманського періоду. У XVII-XVIII ст. платили з різних джерел: деякі кошти та харчі виділяла з своїх прибутків церква, а також оплачували за навчання і самі батьки.

Початкову освіту у Ніжині одержав син місцевого бургомістра Георгій Кониський (1717-1795), відомий український письменник, педагог, церковний і громадсько-культурний діяч, представник раннього просвітництва в Україні, який продовжив навчання у Київській академії, а пізніше (1751-1755) був її ректором. Тому в одному із своїх віршів він писав:"Град Нежин-колыбель, а Киев - мой учитель".

Парафіяльні школи на Лівобережній Україні носили знижений освітній характер. Як вказано вище, їх програма була пов"язана з навчанням читати релігійні книги і співати церковні пісні. А "пояснення молитв, заповідей, символів, що входили до складу букваря, обряди і пісні, викладені у часослові, псалми Давидові - все це не входило до програми школи"[17]. Діти механічно завчали тексти, використовували їх під час церковної служби.

Дещо інший характер парафіяльні школи мали в Правобережній Україні, яка була під Польщею. Тут існували два типи парафіяльних шкіл: великі і малі. У великих навчали релігії, моралі, читанню, письму, рахунку, початкам виміру, городництву, землеробству, збереженню здоровья, лікуванню тварин, відомостям про місцеву торгівлю, промисли, ремесла, господарські засоби, будівлі тощо. У малих школах, у яких навчались сільські діти, ці науки викладалися у менших розмірах, у залежності до місцевих потреб.

Є.Крижановський наводить документи , що торкаються особливостей навчання в українському окрузі, зокрема, у Вінницькому, Житомирському, Любарському, Овруцькому, Канівському, Уманському.

Вони засвідчують, що в окружних академічних школах були ректор, проректор, 6 вчителів (красномовства і поезії, математики, фізики, права), проповідник і два вчителі іноземних мов (німецької, французької та слов'янської). Донесення перевіряючих свідчать про високий рівень навчання. Візітатор комісії освіти ксьондз Головчич, відвідавши овруцькі школи у 1782 році, писав: " Ці школи, розміщені на окраїні, заселеній дрібною шляхтою, непричетні до всякої освіти, повинні звернути на себе особливу увагу пресвітлої комісії. Місцева молодь і більша частина обивателів мало знайомі з польською мовою. Тому необхідно посилати сюди здібних вчителів, які б могли розповсюджувати науку і цивілізувати цей край. Але збережи Боже доручати ці школи монахам, бо це значило б закріпити у цьому краї гніздо марновірства... Я зовсім не схвалюю думки віддати ці школи і костьол базиліанам, від яких неможливо чекати справжнього навчання"[18].

Крім академічних окружних шкіл з шести учителями були також підокружні школи з трьома учителями (у кожному класі навчалися два роки), де вивчали ті ж предмети, що і в академічних протягом семи років (п'ятий клас був дворічним), а також парафіяльні (великі і менші), які повинні були працювати за новим курсом з 1766 року. У Букварі для парафіяльних шкіл включались розділи: 1) навчання читанню і письму, 2) короткий катихизис, 3) моральні настанови, 4) числення.

Парафіяльні школи були при костьолах, а також в окремих приміщеннях. Вчителі шкіл були на особливому положенні. Вони не повинні були виконувати якусь іншу роботу і повинні були носити особливий одяг (на зразок костюма ксьондзів). Всі вчителі проживали безкоштовно у приміщенні школи, мали загальний стіл (одружений міг мати окремий стіл, але проживати повинен був у тому ж приміщенні), загальну касу: на харчі, свічки, прислугу, лікарню. Оплата праці забезпечувала життя вчителів /ректор отримував 1.800 злотих, вчителі по 1.200 злотих, а після шести років служби добавлялось ще по 100 злотих. Після 20 років служби учитель міг піти у відставку на пенсію. Якщо ж він залишався працювати, то до останнього окладу прибавляли ще 1000 злотих і присвоювалось звання заслуженого учителя. Звичайно, всього цього не було у Лівобережній Україні. Розвиток освіти тут носив дещо інший характер. І це пояснювалось традиціями. Більше того, у Гетьманського уряду та і у Московського не було у XVIIст. чітко виробленої системи впровадження освіти як у полкових містах, так і у містечках, селах. У Правобережній Україні дотримувались законів, що діяли у Речі Посполитовій.

Проте потяг українського народу до освіти був великим. І при будь-якій можливості люди намагалися здобути освіту. Наперекір насиллю та соціальним невзгодам діти отримували знання рідною мовою. Арабський архідиякон Павло Халебський (Алеппський), який супроводжував антіохійського патріарха Макарія по Україні у 1654 та 1655 роках, писав:

"По всій козацькій землі дивний та гарний факт спостерігали ми: всі вони за малим винятком, грамотні, навіть більшість їхніх жінок та дочок уміють читати й знають порядок служб церковних та перковні співи; священники навчають сиріт і не дають їм тинятися неуками по вулицях... А дітей у них більше, ніж трави, і всі діти вміють читати"[19].

Особливе місце в освітянському житті XVII- першої половини XVIIIст займали мандрівні дяки. Серед них були і ті, що закінчили школи, але не змогли влаштуватися у себе вдома на посаду дяка і змушені були заробляти собі на хліб та шукати відповідного місця, а також студенти колегій та академій. Останні у порівнянні з першими мали кращі і багатогранніші знання, які вони використовували під час навчання дітей, заробляючи цим кошти на наступний навчальний рік того закладу, у якому вони перебували. Деякі з них після таких мандрів не повертались до навчального закладу, осідали у якійсь місцевості чи продовжували мандрувати. По-різному складалася їх доля. Одні попадали в тенета панського дому і не могли вирватись з нього на волю, інші йшли до Запоріжжя і ставали членами військового братства, треті влаштовувались каламарями військових писарень, а четверті продовжували мандрувати від села і до містечка і так далі, передаючи свої знання сільським та міським дітям. Їх перехід тоді не був чимось незвичним, бо у той час і інші люди могли здійснювати переходи у пошуках кращого життя.

Як зазначив О.І.Левицький, "це була жебрацька, вбога братія" [20]. У журналі "Киевская старина"[21] надрукована автобіографія дяка Турчиновського, який розповідає про свої митарства по Україні у пошуках роботи. Як свідчить цей опис, вони були наповнені величезних труднощів. П.Житецький назвав їх життя, проникнуте "дерзанням і відвагою, які управлялись голодом і винословістю у випробуваннях різного роду".[22] Своєрідно розповідає про мандрівних дяків, яких називали "пиворезами", їх життя у своїй інтермедії XVIII ст. М.Довгалевський. Після багатьох мандрів дяки думають, куди ж їм піти - у Березну чи Короп:

" Як колись на месце бували,
То до мене все странни в школу приходжали,
Ми бувало всіого по достатку маем,
И хто прийдет к нам в школу, любезно вгощаем:
Велие бяше число у нас горелице,
Полни чванцы текущы з-под трубной криницы,
И всего, слава Богу, бяше по достатку,
Що у людей, то и в нас - всякого статку,-
Да и тепер багати: маем воли и телицы,
Иже купно мандрують по стене к трубнице".
"Не хвалетесь, отвечает своему собрату первый пиворез,
Бо і ми блощичного роду,

Маемо по достатку й всякого плоду,
Доволствуем же зело, что хлеба не куса,
Все ходячи по школе справляемо труса,
Потрясшы кучерамы, да спаты лягаем,
А уставши раненко, бражку подпиваем".

Звичайно, серед мандрівних дяків були особи різних моральних принципів, освіченості. Були і такі, які вдало займалися вихованням молоді, її навчанням. Працюючи в школах, латиністи ставали псалтирниками, але їх знання були набагато вищими від справжніх псалтирників, і це виділяло їх серед інших вчителів. "Ця взаємодія народних і книжних впливів у зв"язку з рухомим складом старинної малоросійської школи,- вказує П.Житецький,- багато пояснює нам, як у світогляді малоросійського народу, так і в поетичному вираженні цього світогляду"[23].

Треба відзначити, що крім шкільних підручників мандрівні дяки використовували й інші книги, які виходили з друку у той час. Так відомий український письменник Кирило Транквіліон -Ставровецький у власній пересувній типографії надрукував книгу "Перло многоценное", яку адресував студентам -мандрівним дякам, які могли "с той книги святой выбирати верши на свою потребу и творити з них орации розмаитыи часу потребы своеи, хоч и на комедиях духовных"[24]. Часто подібні вірші давали можливість мандрівним дякам пояснювати учням окремі явища природи і суспільного життя. Мандрівні дяки у своїй практичній діяльності не обмежувались лише навчальною релігійною літературою. Як зазначає дослідник української поезії Д.Житецький, у XVII-XVIII ст. були видані шкільні збірники, у яких було чимало псалмів повчального характеру, які використовувались у той час у школах. А це сприяло тому, що у такій школі під керівництвом мандрівного дяка формувався в учнів і більш широкий світогляд.

У такій школі учні заучували напам'ять і вірші повчального характеру, які проголошувались як вітальні напередодні чи під час свят: різдв'яні вірші, пасхальні тощо.

Окремі документи та твори народної творчості дають можливість стверджувати, що мандрівні дяки, при всіх недоліках їх діяльності, відігравали велику роль у розповсюдженні знань серед дітей (хлопчиків і дівчаток) сільських та міських жителів.

Поряд з парафіяльними існували полкові і сотенні школи, а також циферні школи, які у 1744р. об'єдналися з першими. У гарнізонних (наказ Петра I 1721 р.) та полкових (наказ Анни Іоанівни 1736р.) школах навчали дітей офіцерів, солдатів, козаків "грамоте и прочим наукам, кто к чему охоту возимеет, дабы оную (науку) твердо знали". Але ці укази торкалися лише російських військових формувань, які знаходились у фортецях.

Як свідчать архівні документи, у середині XVIIIст. гарнізонна

школа діяла і в Ніжині, бо тут знаходився великий військовий російський підрозділ.

Дещо інший характер носили козацькі полкові школи. У Ніжині, як центрі найбільшого тоді полку, теж були такі школи. Сприяв їх виникненню і утвердженню любенський полковник Іван Кулябка, який у 1758р. звернувся до гетьмана України К.Розумовського з пропозицією про їх організацію. У зв'язку з тим, що цей лист І.Кулябки не передруковувався у XX ст., наводимо його повністю, бо він дає можливість побачити, як йшов процес збереження і розширення освіти у полкових містах у другій половині XVIII ст.: "Из многих сотен моего полка сотники с сотенною старшиною доносят мне, что ощущается большой недостаток при замедлении тех сотенных урядов, на которые почти необходимо требуются грамотные люди, напр. сотенные комисары, вследствие чего в некоторых сотнях не только асаулы и хоружих нельзя найти грамотных, но даже и на должность сотенных атаманов не находится таковых; поэтому и бывает, что при назначении в походы определяются сотенными командирами люди неграмотные, а такие командиры не только козаков исправить, но и самих себя исправными оказать не могут, вежести к тому не имея. И за этих командиров полковой канцелярии приходится терпеть "поношения и капризы". Вследствие сих обстоятельств и изыскивая улучшения в службе, "разсудил" я в своем полку переписать всех детей - мальчиков "выборных" козаков и более состоятельных из "подпомощников", возраста от 12 до 15 лет, и затем выбрав из них "способнейших к науке", "отдать их в школы своих же приходов для обучения их грамоте". Выучившиеся из этих мальчиков будут годны для определения их в сотенные правления и в полковую канцелярию, к сотенным делам; а затем из них же можно наставлять атаманов, писарей, асаулов и хоружих сотенных, А тогда и в комисарах сотенных недостатка не будет кого наряжать в походы за сотенных старшин.

Теж же мальчиков , которые окажутся неспособными к обучению грамоте, или же окажутся "в летах переростыми", тех следует "заобыкать экзерциціями", как к военной и артиллерийской, так и к другой войсковой службе, и если эти занятия покажутся мальчикам сначала и трудными, то за то, когда прийдут в возраст, то почувствуют всю для себя пользу от этих занятий. При этом тех из мальчиков, которые "экзерцитоваться будут в принадлежащем к войсковой службе порядку", следует поручить надзору сотенных старших и других урядников из козаков, назначив каждому из них по 24 мальчика.

И сколько будет выбрано козачьих детей в школьную и особо в военную "экзерцицию", о том, после утверждения вашею ясновельможностью сего предоложения, мною будет представлена ведомость, как равно буду я "репортовать" и об успехе моего "проэкта", над приве-

дением которого в "добрый порядок" я буду лично стараться.

Ныне же, представляя о сем вашей ясн-ти, испрашиваю в "резолюцию ордера", так как сам не решаюсь привести в исполнение своего "постановления", опасаясь, " бываемого в простом народе легкомысленного пустословия и нарекания - когда что либо вводится, чего прежде не бывало"[25].

Як свідчить О.М.Лазаревський, цей проект Івана Кулябки був підтриманий гетьманом К.Розумовським, який у свою чергу рекомендував і іншим полковникам зробити це ж саме, добавляючи, "дабы из такова учреждения ожидаемой мог быть успех, сего надлежит в селах смотреть атаманам, а над оными сотникам и сотенным старшинам, а над всеми ими - г.г. полковникам и полковой старшине, имея сие всегда в незабвении"[26].

У 1760р. Іван Кудябка доповідав гетьману, що до шкіл направлено із 13 сотен 1300 хлопчиків 12-15 років (це без свідчень із п'яти сотень). Полковник розробив і порядок навчання дітей. Наводимо його тут повністю, бо саме він запроваджувався у полкових та сотенних школах, про які дійшло занадто мало свідчань:

"Навчатися ж діти, на мою думку, повинні таким порядком:

1. Навчання повинно розпочинатися з букварів та часословів, а як розпізнають літери і склади добре, то щоб учням не скучно було над книжками сидіти, після обіду - навчати по малу писати.

2. У той же час слід шукати людей, які вміють хоч би трохи рахувати на папері, і призначати їх до учнів, щоб хоча б трохи їх навчити рахуванню.

3. Наказати учням у неділю та свята ходити до церкви і вчитися там співати, при чому слід виявляти тих, які будуть мати кращі голоси, щоб із них вибирати співаків до царського двору чи до дому вашої ясності.

4. Непридатних до цього навчання наказати атаманам збирати у неділю і свята в одне місце і навчати військовій і артилерійській екзерциції, а якій саме - спочатку треба навчити цих самих атаманів тут (тобто у Лубнах), під особистим своїм наглядом і потім розіслати їх по сотнях, щоб так навчали і дітей, і як декілька навчать, то ці й інших будуть навчати, і так завжди одні інших мають екзерцетовать.

5. Так як при цих екзерциціях діти рушницю брати не можуть, у зв"язку з їх малим віком і використовувати її їм не слід, щоб не причинити один одному якоїсь шкоди, то треба зробити їм дерев"яні шаблі і "ратища" з нашитими на кінці замість спису вовняними (із шерсті) булавками, і деревка замість рушниць, на зразок того, як це робиться для навчання дітей гарнізонних солдат.

6. Виконання розпоряджень про навчання одних дітей грамоті, а інших - екзерциціям покласти в селах - на атаманів, сотників і сотенну

старшину, при чому про успіхи у заняттях атаманів повинні доповідати сотникам, а сотники у полкову канцелярію.

Таким чином, діти поступово навчаться військовим екзерциціям і, коли наступить час вступати їм до дійсної служби, тоді ясно видно буде перевага навчених перед ненавченими і перші у військових діях будуть і справжнішими , і чемнішими, а від того буде вдячність не тільки вітчизні Малоросійській, але й зникнуть від командуючих генералітетів на малоросійських козаків нарікання і випадки, пов"я-зані з вищими командами про непригодність козачих рекомендацій..."[27].

Такі заходи Івана Кулябки привели до того, що вже у 1760 році у Лубенському полку навчалося грамоти 1624 хлопчики: у Хмелівській сотні - 216, Смілянській - 174, Роменській - 134, Лохвицькій -128, Чорнуській -123, Городиській -21, Глинській - 56, Жовнинській -56, Горошинській -61 і т.п.

Відомість 1762 року дає можливість побачити , як діти засвоювали грамоту. В ній всі вони розділені по групах: "грамотники" -545, "часловники" - 384, "псалтырники"-390, "октоишники" -24. "ярмолойники"-2, "читать обучающиеся"-375, "листов обучающиеся"-5 и "обучившихся"-61. Уже через 2 роки учнів збільшилось більше ніж на сотню, їх стало - 1781.

Потяг І.Кулябки до знань був характерною родинною особливістю. Його батько Петро Кулябка мав хорошу освіту, яку він отримав не тільки в Україні, а й за кордоном. Брат Івана Кулябки Семен після закінчення Київської академії пішов у монахи, був ректором Київської академії, а потім став Петербурзьким архиєпископом. Сам Іван Кулябка теж вчився в академії і був освіченою людиною. Він добре розумівся у садівництві, і гетьман Розумовський запросив його у 1760р. зайнятись садом у його мастку у Яготині [28]. До освіти він залучив і своїх синів.

З універсалу Розумовського довідуємось: "Обозный полковой Кулябка, представляя о своих службах и яко чрез оныя остался в скудости й в содержании дому своего, а найвящше в снабдении детей своих, из которых три сына отправлены от него в 1750 г. иностранные училища и находятся в Виттенберге, а три меньшие в Киеве латинского и немецкого языка обучаются, да еще два меньших его сына поспевают также к обучению, имеет недостаток, просил о пожаловании ему из свободных войсковых деревень до 50-ти дворов..." [29]. Гетьман нагородив його, виділивши йому декілька сіл. А через деякий час імператриця призначила його полковником Лубенського полку. Після цього і написав Іван Кулябка гетьману листа про необхідність навчання дітей.

Три школи в Лубнах (Троїцька, Пречистинська і Микольська), які значаться за ревізією 1740 року, не могли вирішити проблеми, тому Іван Кулябка і турбувався, як ми зазначили вище, про відкриття нових навчальних закладів.

Енергійність Івана Кулябки, його щире прагнення як можна швидше здійснити свій план привело до того, що він підняв на ноги всіх освічених, особливо з духовенства- дяків. Проте, як свідчить указ Київської консисторії, який був направлений 17 грудня 1762 року священникам Роменської протопопії, не всі дяки з відповідальністю ставились до цього. У документі, зокрема, сказано: "Понеже в письмах господина полковника Лубенского Ивана Кулябки, к его преосвященству присланых, объявляется, что в полку Лубенском, в наблюдение православного закона и к способнейшему впредь, указних велений исполнению, виборних и подпомощников козаков дети,- а них де вибрано и нине вибирается до трех тысящ,- книжного чтения и писания, по учреждению его господина полковника и по высокой его сиятельства... г. гетмана... апробации, обучаться; находящиись же де в полку Лубенском некоторые меские и сельские священники, как с представлений сотских старшин дойшло ему полковнику ведать, дячков во все свои привати, поиздки и посилки употребляют, работая оными, как бы своими поданними, безпрестанно, и тем в обучении казачьих детей причиняют немалую остановку и помешательство, а болше до того ежачастими тех дячков без ведома и согласия парохиян, по одним своим прихотям, умишленно переменами пересекают и вовся козачих детей учение."[29].

Київська консисторія вимагала виконувати всі вище вказані розпорядження.

При всіх недоліках системи, запропонованої Іваном Кулябкою і підтриманої гетьманом К.Розумовським, вона сприяла активізації освітньої сфери і дала можливість відчути нагальну потребу в освіті. Це добре усвідомлював і кн.Рум'янцев-Задунайський, коли став намісником Малоросії, запропонувавши Катерині II план покращення стану освіти в краї.

Важко погодитись із твердженням І.Ф.Павловського, автора статті "Приходські школи в старій Малоросії", що "ні гетьманський уряд, ні епаріальна влада не брали участі в створенні цих скромних розсадників грамотності і деякої освіти: вони були створені самим ходом культурного життя країни, під впливом просвітницького руху, розпочатого церковними братствами ще в епоху боротьби за віру і народність і потім підтриманого освітянським впливом вищого училища в краї - Київською академією"[30].

Попередні документи говорять, що на розвиток парафіяльних шкіл мала деякий вплив козацька старшина, а також гетьмани України, хоча, як ми зазначили вище, реально не було розроблено чіткої системи відкриття шкіл і підготовки для них спеціально навчених вчителів.

Проте дослідники цих типів шкіл відзначають , що хоча це були і дуже скромні розсадники освіти, але і в цьому вигляді , у якому вони

існували у XVII-XVIIIст., культурно-історична заслуга їх незаперечна.

Щоб побачити , як склалась подальша доля парафіяльних шкіл наприкінці XVIIIст., наводимо рапорт полтавського губернатора Солнцева князю Куракіну, першому в Росії міністру народної освіти, який зацікавився долею цього типу шкіл: "Из собранных ныне мною о сем донесений значится, что хотя в прежних годах состояли по селениям при приходских церках училища под названием "школы" и в них бывали ученики из разного звания людей и преподавалось им учение российской грамоты от приходских дьячков, коли были зашедшие из разных мест и, не имея своих оседлостей, в тех школах проживали, получая от родителей тех учеников за ученье умеренный платеж деньгами и хлебом, однако то было во время свободного с места на место перехода людей, т.е. до сочинения в 1782 году ревизии, а когда затем таковый переход пересечен и те дьячки, поступив по оной ревизии в звание, каждому свойственное, обзавелись жительством в своих домах, а школы между тем пришли в обветшалость, то сами по себе и упразднились, и ныне таковых училищ в губернии полтавской нет. Обучаются же по некоторым городам, местечкам и селениям дети дворянские, козачие и другого звания начальной российской грамоте, граматики, часослова и псалтыре у дьячков приходских церквей и других частних людей, собственными своими доходами живущих, за разнообразную по договорам зарплату"[31].

Це ж можна сказати і про Чернігівську губернію. Виявилось, що у Козелецькому та Ніжинському повітах зовсім не було правильно організованих шкіл. По інших повітах зібрати свідчення виявилось неможливо. Так поступово зникають парафіяльні школи на селі. У містах вони збереглися, але зазнали суттєвих змін на початку XIX ст. Так, у містах Полтавської губернії залишились школи: у Пирятині - 1, у Кременчузі-3, у Ромнах - 2, Хоролі - 4, у Переяславі -3, в інших містах їх не було. У повітах було шкіл небагато: у гадячському, лубенському, мир -городському, кременчузькому, роменському, прилуцькому, пирятинському шкіл не було зовсім, в інших трохи було: у хорольському - 4, переяславському - 18, золотоноському - 16, константиноградському - 24, полтавському -6. У 87 таких школах навчалося 738 дітей, з них виходців із дворян -149, козаків - 151, духовенства -6, церковнослужителів.-17. поміщицьких селян - 21, міщан - 102, купців -18, казенних селян- 34, останні були діти чиновників, солдат, військових тощо.

Указ Катерини II про осідлість мандрівних дяків та відправку їх до Чорноморського флоту призвів до того, що в сільській місцевості України майже зникають парафіяльні школи, а з ними зменшується і кількість, освічених людей.

Дворяни і козацька верхівка ще в середині XVIIIст. доводили необхідність організації світських заходів для освіти їх дітей. У цьому

напрямку дещо було зроблено як в Росії, так і на Лівобережній Україні. Про це свідчить відкриття Московського університету, гімназій, військових шкіл, училищ тощо. Особлива роль у розповсюдженні освіти належить Києво-Могилянській колегії, в якій навчались і ніжинці.

Як зазначають історики, у XVIIIст. відбувається перехід до загальнодержавної системи народної освіти. Вони виділяють чотири періоди розвитку школи. Перший охоплює приблизно кінець XVIIст.- першу чверть XVIIIст. У цей час були відкриті світські школи, які давали початкові практичні знання, необхідні для втілення в життя реформ, що проводились у Росії та Україні. Це був "період утвердження гуманістичних і демократичних засад у навчально-виховному процесі, характерних для кращих братських шкіл України", об'єднання Київської братської та Лаврської шкіл (1632). У цей період розширюються зв'язки у галузі освіти, визначаються зміст і методи навчання.

Другий період , 1730-ті -1755 роки, характеризуються виникненням закритих кастових (станових) дворянських навчальних закладів у Росії, утвердженням системи дворянської освіти і одночасно боротьбою М.В.Ломоносова та його прихильників за загальнонародну освіту, за створення Московського університету. Це період найбільш плідної діяльності Київської академії , де працювали видатні діячі науки і культури.

Третій період ,1755-1782рр., відзначається розвитком просвітительських педагогічних ідей, підняттям ролі Московського університету, розумінням необхідності державної системи народної освіти, реформами навчальних закладів.

Четвертий період розпочинається шкільною реформою 1782-1786рр., яка свідчить про першу спробу створення державної системи народної освіти. Закінчується цей період шкільною реформою 1804р.[32].

За певних недоліків дана періодизація дає змогу виявити основні риси освітянської політики у XVIIIст. не тільки в Росії, але й на Україні. Слід зазначити, що, починаючи з указів Петра I, у першій половині XVIIIст. на школи України поширюється русифікаторська політика царського уряду, яку підтримувала частина вищого українського духовенства і козацької старшини, що була зарахована царським урядом у дворянство і прагнула будь-якими засобами , у тому числі й засобами освіти і виховання, зрівнятись з російським дворянством [33].

Однією з найдавніших шкіл у Ніжині, про яку дійшли до нас відомості, була школа для дітей жителів грецької колонії, яка існувала тоді в місті. Греки з'явились у Ніжині у XVIIст. Тодішнє місто знаходилось на перехресті торгових шляхів із Польщі, Туреччини і Росії. Тому тут було багато купців різних національностей, але найбільше греків. У 1696 році Христофором Димитрієм у Ніжині було засноване грецьке братство. Центром його стала церква архангелів Михайла і Гавриіла. Тут була

відкрита і школа для дітей греків. Через деякий час для неї було збудоване поруч спеціальне велике приміщення.

У школі грецького братства вивчали грецьку і російську мови, арифметику, малювання, закон божий. Тут вчилися два роки. Навіть навчальна програма засвідчує відмінністьзмісту і характеру навчання в грецькій школі від парафіяльних, що існували на той час у Ніжині. Тут програма була значно ширша та й мета ставилась інша. Греків цікавили не майбутні дяки для церкви, а освічені молоді люди, які продовжили б справу батьків і далі розвивали торгівлю та ділові стосунки між партнерами. Тому вивчення арифметики, якому не приділялась увага у парафіяльних школах, займало одне з перших місць. Крім рідної мови та письма зверталась увага і на вивчення російської мови, без якої неможливе було спілкування.

Крім дітей з грецької колонії, тут навчалися інколи і діти ніжинських дворян та заможних козаків. Так, наприклад, у ній вчився М.М.Бантиш-Каменський, син дворянина, який став пізніше відомим українським істориком та археографом. Його праці містять багато цінних відомостей з історії Росії та України XV-XVIIст. Ним було використано чимало архівних джерел, в тому числі і ніжинських.

Потреба в навчальних закладах сприяла тому, що в містах почали відкривати приватні школи. Так, у 1762р. у Ніжині з'явився такий пансіон, де навчалися діти дворян, священників, козацької знаті.

"Любов до освіти ,- засвідчує історик Микола Аркас,- у цю добу чим далі, то все більше почала ширитись, і хто може сказати, якого б розвитку вона дійшла, якби життя України йшло своїм природним шляхом і якби вищі верстви людності Української не одчахнулися були од свого народу, не поласились на те московське дворянство та остались на віки вірними синами свойого краю і народу! На жаль, ганяючись за особистою вигодою, заради власної користі, вони на довгий час спинили той розвиток, але тільки спинили , а не вбили..."[34].

Освіту кінця Гетьманщини новий правитель Малоросії граф Рум'янцев-Задунайський характеризує як таку, що потребує особливої уваги. У своїй доповідній Катерині II від 18 травня 1765р. він вказував на необхідність підняття освіти у нижчих верствах населення. "К обучению юности,- говорить Рум'янцев,- во всех городах завесть надлежит школы для обучения читать, писать, петь і арифметике, а где можно, и по большим селам и деревням определить учителям известное жалованье из гражданских доходов умеренное, или дав им некоторые чины духовные при церквах с доходами, а впрочем предписать, что они в месяц и потому целый год с учеников имущих получать должны, а бедность без всякой заплаты. Содержаться же сии бедные могут из штрафных денег, положенных на каковых либо невеж и пьяниц, взятых в неважных преступлениях, а в шумах и драках под караул. Сельськия же школы должни быть содержаны владельцами и прихожанами, а обучаемы

диаконами или дьячками за известныя, сверх обыкновенного их дохода, определенные награждения"[35].

Катерина II передала вирішення цього питання у духовну комісію. У своєму листі від 22 вересня 1763р., коли вперше познайомилась з загальним проектом перебудови Малоросії, який запропонував гр.Рум'янцев, вона писала: "В предприятии вашем для обучения тамошнего юношества, желаю вам доброго успеха".

Але з діяльністю гр. Рум'янцева-Задунайського пов'язаний новий етап розвитку України, який виходить уже за межі нашого дослідження. Проте ці документи засвідчують, що Україна потребувала реформації в освіті, уваги до неї з боку правлячих кіл. На жаль, в подальшому це реформування буде пов'язане із подальшою русифікацією школи, бо всі програми, підручники та навчальні посібники будуть видаватися лише російською мовою. Крім цього, урядові укази намагались викоринити все, що було пов'язане з народними школами. З боку населення йшов опір. Ніхто не хотів посилати до нових шкіл своїх дітей [37].

У Ніжині на початку XVIIIст. митрополит Стефан Яворський хотів у Благовіщенському монастирі заснувати "Колегію вчених монахів", які б вчилися ораторському та проповідницькому мистецтву. Намагаючись перетворити монастир на осередок культури, він пересилав необхідні кошти для подальшого його благоустрою. Але під час перевірки виявилось, що в "монастирській казні" із присланих митрополитом 11055 крб, залишилось 4860 крб. Вся інша сума грошей "пошла в расточение и расхищение" "на своя бездѣльнія нужди, помпи, излишества, пирования, пянства, карети, цуги, лисѣ, блавати й прочія сустства" архімандрита Благовіщенського монастиря Модеста Ільницького. Довідавшись про це, Стефан Яворський змістив його з посади і тимчасово призначив монаха Симеона Шостаковського. Як свідчать листи останнього, архімандрит довгий час не виконував вимог Стефана Яворського і лише весною 1720р. залишив монастир.

Наступником Ільницького був обраний ігумен Глухівського монастиря Єпіфаній Тихорський, який у травні 1720р. відвідав у С.-Петербурзі Стефана Яворського і отримав не тільки благословіння, а й відповідні розпорядження, відносно перетворення Благовіщенського монастиря в релігійний та культурний, в тому числі і навчальний центр.

З цією метою Стефан Яворський у 1721р. подарував свою бібліотеку Благовіщенському монастирю, щоб " в монастяре была своя библиотека для ученых иеромонахов"[38]. Це була одна з найкращих приватних бібліотек Росії того часу. Ст.Яворський збирав її все життя, значно поповнивши за рахунок зібрання Палладія Роговського, привезеного з Риму [39].

Любов до книжок яскраво проявилась у відомій прощальній "Елегії" Ст.Яворського, зверненій до бібліотеки, в якій говориться, що книги прикрашали його життя, були його раєм, коханням, світлом,

красою, багатством"[40]. В іншому творі він називає бібліотеку "сокровищем своим дражайшим".

Ст.Яворського хвилювала подальша доля його бібліотеки, і це видно із його тестаменту 1721 року. Переводячи книги в заснований ним монастир, Яворський вимагав , щоб для них було знайдене цегляне приміщення, щоб книги не гнили від вологої цегли, щоб постійно просушувались на сонці. За всім цим повинен був стежити спеціально підібраний бібліотекар-монах. На думку Яворського, ним міг бути Григорій Рогачевський або його племінник Сільвестр Шумський, один із синів Павла Яворського - першого архимандрита Благовіщенського монастиря.

Опис книг бібліотеки Ст.Яворського опубліковано С.І.Масловим у 1914р. Зібрання налічувало 609 книг. Звичайно, що переважна їх більшість була релігійного змісту. В основному це були друковані книги, рукописних - лише 28. Більшість книг латинською мовою (приблизно 75%), останні російською, слов'янською, польською, французькою. Серед книжок релігійного характеру багато богословської та проповідницької літератури. Серед них творіння "отцов" церкви, західноєвропейських та російських церковних діячів. Найбільш відомі з них :"Алфавит, рифмами сложенный" Іоанна Максимовича, " Обед душевный" та "Вечеря душевная" С.Полоцького, "Меч духовный" Лазаря Барановича, твори Димитрія Ростовського, патріарха Йоакима. Є тут і книги самого Стефана Яворського, зокрема "Камінь віри".

У бібліотеці присутні у великій кількості і книги світського характеру. Серед них найбільш широко представлена історична література : твори Йосипа Флавія, І.Зонара , Плутарха, Павзанія, Баронія, хроніки, історичні книги, надруковані російською мовою: "Синопсис...", "История... о разорении.... Иерусалима". "Введение в историю европейскую" Пуффендорфа та ін. З філософської літератури - твори Арістотеля, Сенеки, Юста Ліпсія, Макіавеллі, лекції з філософії, які слухав Ст.Яворський у Польщі. З природничої літератури в бібліотеці Яворського представлені книги з географії ("География, или Краткое земного круга описание..."), медицини ("Сокращение медицинское", "Аптечка домовая"), твори Плінія; з художньої літератури -"Одісея" Гомера, трагедії Софокла, збірки байок та анекдотів, "Апофегмата" Еразма Роттердамського. Були деякі книжки, пов'язані з поточним політичним життям і світським законодавством. Така багата і різноманітна біліотека могла б послужити доброю основою для навчання і загального культурного та освітнього розвитку монахів.

Але планам Стефана Яворського і на цей раз не вдалося здійснитись. Монастирські інтриги, які склалися на той час, привели до того, що Епіфаній Тихорський, не знайшовши спільної мови ні з монахами, ні з Шостаковським, змушений був залишити Ніжин і наприкінці 1721р., повернутись у Глухів. Стефан Яворський, на жаль, більше довіряв

Симеону Шостаковському, хоч він належав до тих осіб, які привласнювали монастирські кошти і, звичайно, не хотів поступитися місцем Тихорському. Про всі ці інтриги у монастирі знав і гетьман Скоропадський, до якого звертався і Тихорський, і Шостаковський.

Втрата для Благовіщенського монастиря Епіфанія Тихорського була досить значущою. Бо саме він зміг би втілити в життя мрію С.Яворського. У цьому переконує нас його діяльність у наступні роки. У 1722 р. Є.Тихорського призначили єпископом у Белграді, де він відкрив училище, яке потім перевели у Харків і перетворили в колегіум. Один час Харківський колегіум називали Тихориціанською академією [41].

Єпіфаній Тихорський помер у 1731 р. і похований у Ніжинському монастирі [42].

На місце Тихорського у Ніжині був поставлений намісник Чернігівського Борисоглібського монастиря Сава Шпаковський, який управляв монастирем до 1729р. Проте, як свідчать архівні документи, він дбав лише про своє власне благополуччя, привласнив усі кошти, які заповів монастирю Стефан Яворський, і довів монастир до повного розорення. Трагічно склалась і доля бібліотеки.

Після смерті Ст.Яворського негативну роль щодо подальшої долі його книжкового зібрання відіграв Феофан Прокопович. Тут позначились особисті відносини , які склались між Ф.Прокоповичем та Ст.Яворським. Феофан Прокопович домігся іменного указу імператриці Анни Іоанівни (від 10 вересня 1731 р.) та постанови Синоду про передачу бібліотеки до Харківського колегіума (533книги). 76 книг потрапили до інших осіб та місць: 10 привласнив племінник Ст.Яворського, професор духовної академії Сильвестр Шумський, 9- повернули до Києво-Печерської лаври, решту приховав тодішній архімандрит Благовіщенського монастиря Сава Шпаковський. Подальша доля цих книжок залишається невідомою. А.Хойнацький подає список лише тих книг і рукописів, які залишилися у Ніжині.

У 1755 році новий архімандрит Благовіщенського монастиря Митрофан Горленко звернуся до Священного Синоду з проханням повернути бібліотеку С.Яворського монастирю. Проте воно залишилось без відповіді.

Як свідчать документи, майже всі церкви Ніжина у XVIIIст. мали свої бібліотеки. Так, у тому ж Благовіщенському монастирі і після 1731р. існувала бібліотека, але вона була значно меншою, ніж зібрання Ст.Яворського. Монастирю належали дуже цінні книги, такі як рукописний літопис Димитрія Ростовського, давнє рукописне Євангеліє, датоване 1604 роком, листи Ст.Яворського, його грамота 1717 року, "Поученія", видані у 1637 році у Києві, та інші книги релігійного змісту, надруковані у XVII-XVIIIст.

Невеликі бібліотеки були і в інших храмах. Миколаївському собору належало декілька Євангелій, виданих у Львові у XVII-XVIIIст.,

"Триод посная" з власноручним написом Ст.Яворського від 23 квітня 1702р.- подарунок брату Павлу Яворському. Серед інших книжок , що належали православним церквам Ніжина у XVIIIст. відзначимо требник Петра Могили 1648 року, триод Львівський 1642р., в якому є цінні відомості про П.Могилу (Богоявленська церква). Апостол, надрукований у Львові в 1670р. (Вознесенська церква), декілька рукописних та друкованих Євангелій на грецькій мові. Цікаво, що останні були видані за кордоном - в м.Яніна (Греція, 1675р.), Венеції (1661) (Михайлівська церква).

Не маємо відомостей про наявність у Ніжині у XVIIIст. світських бібліотек: громадських або особистих, хоч відомо, що у місто надходили видання з Росії, навіть періодичні. Так, перший медичний журнал у Росії"Санкт-Петербургские врачебные ведомости", який видавався у 1792-94рр.,надходив у Ніжин [43].

Таким чином, зазначені вище факти свідчать про те, що у XVII-XVIII ст. переважна більшість шкіл зосереджувалась навколо православних храмів і служила наданню школярам тільки початкової освіти. Парафіяльні школи зіграли важливу роль у розвитку освіти у Ніжині, заклали основи для подальшого її розвитку і розширення. У кінці XVIII століття в місті відкрилися навчальні заклади державного та приватного характеру для дітей дворян і міщан.

Бібліотеки у Ніжині формувалися у переважній більшості , як і школи, при храмах. Хоча в них зосереджувалась, в основному , література релігійного характеру, все ж вони відігравали значну роль у розвитку освіти, у розширенні знань у Ніжині.

Існували бібліотеки при храмах і в інших полкових містах.

Центрами розвитку вищої та середньої освіти в Україні були три полкових міста - Київ, Переяслав і Чернігів. Особливою сторінкою в історії культури є Києво-Могилянська колегія (1632), яка була створена на основі об'єднання Братської та Лаврської шкіл. У 1701р. колегія перетворена в академію. Саме тут ішла підготовка кадрів для України та інших держав. У кращі часи тут навчалося біля 1 тис. студентів, у найгірші - 100. Майже всі визначні діячі культури України пройшли через цей навчальний заклад.

В основу була покладена система латинських ієзуїтських шкіл, з їх предметами і методами навчання. Переважала латинська мова і схоластика. Дослідник історії цього навчального закладу Голубєв стверджував, що викладання піітики і риторики доходило до фокусного експереметаторства у віршуванні[44]. На формалізм вказував і Д.Вишневський [45].

До другої половини XVIIIст. не було чітко визначених програм з курсів, хоча вони були розділені на класи двох груп - ординарні і екстраординарні. Перших було 8: аналогія, інфима, граматика, синтаксима, піітика, риторика, філософія, богослов'я, других - три: класи мов-

грецької, єврейської і німецької [46]. І лише у 1751р. була вироблена програма, згідно якої предмети були поділені по класах: в аналогії вивчали російську і латинську мови; у інфімі і граматиці продовжувалось вивчення латинської мови, у синтаксимі закінчувалась латинська граматика і читались уже автори. У вищих класах, починаючи з піїтики, учні вивчали регули, а також форми піїтичної та риторичної мови. У філософії і богослов'ї не було чітко визначених програм, хоча тут переважала в основі філософія Аристотеля.

Не дивлячись на певні недоліки у самій системі навчання,Києво-Могилянська академія була тим духовним центром, без якого не могла б плідно і повноцінно розвиватись культура України.

У списках студентів зустрічаємо багато відомих в Україні прізвищ: Лизогуби, Забіли, Марковичі, Танські, Галаґани, Себастіановичі, Раковичі, Максимовичі, Туманські, Тарновські, Катериничі, Черниші та ін. Усі вони представники відомих українських шляхетських сімей. У стінах Києво-Могилянської Академії вчились видатні вчені і діячі культури: Іван і Микола Бантиш-Каменські, Лазар Баранович, Олександр Безбородько, Іоанн Максимович, Феофан Прокопович, Арсеній Мацеєвич, Григорій Сковорода, Дмитро Трощинський, Богдан Хмельницький, Стефан Яворський та інші. Але крім відомих імен в Академії навчались і менш відомі, які після навчання розходились по всій Україні, займаючи посади священників і дияконів, учителів у різних єпархіях, ієромонахів і ієредіаконів у військових корпусах, капелянів у іноземних міністерствах, перекладачів тощо. Дехто продовжував навчання у медично-хірургічних закладах, окремі випускники здобували подальшу освіту за кордоном.

Саме завдяки підготовленим тут кадрам відкривалися навчальні заклади в інших містах. Першим, хто втілив у життя цей намір, був видатний український церковний і громадський діяч, письменник Лазар Баранович, який деякий час був ректором Києво-Могилянської колегії. Саме він, перебуваючи на посаді архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського, відкрив у Новгород-Сіверську в Спасо-Преображенському монастирі Слов'яно-латинську школу, яку у 1689р. перевів до Чернігова, мріючи перетворити її в колегію на зразок Києво-Могилянської.

Лазар Баранович приділяв велику увагу цьому навчальному закладові. У 1700р. на базі Слов'яно-латинської школи був створений Іваном Максимовичем, послідовником Лазаря Барановича, Чернігівський колегіум. Навчання тут проходило спочатку 6, а пізніше 8 років. Тут викладали загально-освітні предмети: граматику, історію, географію, математику, латинську і грецьку мови, філософію.

Як свідчить донесення у Священний Синод архієпископа Чернігівського Іларіона Рогалевського (1735-1738) у 1736 році тут навчалося 253 студенти, із них 78 осіб духовного звання, 76 осіб козаків,

30-міщан і купців та 69 осіб посполитих.

Кількість учнів тут доходила до 250-300 осіб. Це були діти козацької старшини, духівництва, заможних міщан та козаків з усіх кінців України. Як свідчать документи, серед тих, хто тут навчався, було 15-25% виходців з Правобережної України. Вони значаться як "выходці з Полщи". Їх нараховувалось у 1738-24, 1739р.- 22, 1740- 40, 1741-22, 1743-29 чоловік (без урахування духовних осіб).

Проживали студенти на приватних квартирах за власні кошти ("на кошту отеческом"), або ж " на інспекториах", тобто на кошти , зароблені під час репетиторства. Це були бідні, але здібні студенти старших класів-поетики і риторики. Окрема група проживала "на хлебе монастырском" " в бурсацких домах". У 1736р. "на кошту отеческом " було 116 учнів, "на инспекториах"- 33 (з них 29 із класу риторики і 4 із класу поетики), "на хлебе епархиальном"- 104. Бурса згідно розпорядження архієпископа Іродіона Жураковського (1722-1733) утримувалась на внески монастирів і храмів єпархії. Церкви щорічно здавали для бурси по 54 руб.27коп., монастирі виділяли по 24 руб., а також продуктами: 24 четвертини житньої муки, 1 четвертину пшеничної, 6 четвертин гречаної, 7 четвертин крупів, 100 кварт олії і 9 пудів сала.

Серед помітних викладачів Чернігівського колегіуму крім Іоанна Максимовича були Антоній Стаховський, Іларіон Лежайський, Герман Кононович та ін. У 1736 та 1737рр. префектом колегіуму і вчителем риторики був ієромонах Іоасаф Липяцький (син священника, 37 років, з Полтави), викладачем поетики монах Софроній Земенський (пізніше був префектом, син священника, 32р., з "заграничного полского местечка Зелочова"), вчителем синтаксису і граматики був ієромонах Пафнутій Захаржевський (40р., "мещанский син з заграничного города Львова"), викладачем аналогії (фар) та інфім був ієродіакон Варнава Корогодський (29р.,син священника з Чернігова).

У 1776р. Чернігівський колегіум був реорганізований у духовну семінарію , яка складалася з 4-х загальноосвітніх та 2-х спеціальних богословських класів-відділень.

З часом навчальний заклад втрачав свою славу. О.Шафонський у своїй праці "Черниговского наместничества топографическое описание..." (1786) пише:" Касательно до настоящих наук, разум й душу исправляющих, якого: богословие, арифметика, история, география, математика, физика, естественное право, практическая философия или морали й до других наук, которые к филозофическому факультету принадлежат, то об них не только ученики, но и сами учители й понятий не имеют" [47].

Чернігівська семірія успадкувала від колегії бібліотеку, у якій у 1786р. налічувалось до тисячі книжок, що надійшли від різних осіб, а особливо від покійного єпископа Кирила Ляшевецького.

Навчальні заклади відкривались і в інших полкових містах. Так, у

1738р. переяславський єпископ Арсеній Берло з дозволу імператриці Анни Іоанівни закладає семінарію у Переяславі. 20 червня 1738р. він посилає у Синод перше своє донесення про "Школу славено-латинскую", у якому сповіщає, що в ній "священнические дети по состоянию новосооруженных училищ на российском язике грамоти и латинским початком писать и елементаров начали обучаться, а протчии Алваров [книга Альвара з латин.мови] заправляются, и школи инфимии и грамматики слушают"[48]. Всього у школі навчалося 47 дітей віком від 9 до 16 років: 12 чол. " обучаются писать на российском и латинском диалекте" с 1738р., 11-"елементари учать" тоже з 1738р., 11- "обучается Алвара" з 1737р., 8-"обучается школи инфими" з 1736р. і 5 чол. "обучается школи грамматики" Цей документ засвідчує , що у відкритій школі не тільки починали навчання , але й продовжували його. Проте документи не засвідчують, звідки прийшли ці учні.

Учителями працювали не тільки монахи, але й світські священники. Донесення за 1739р. дещо уточнює попередні цифри. У першому навчальному році навчалося у відповідних класах: фара - 30 учнів, інфіма-27, граматика - 11, синтаксима- 24, поетика- 6, риторика-12, тобто 110 учнів. Змінився і їх контингент. Крім 65 дітей священників тут навчалося і 45 дітей "разночинцов". Це були діти есаулів, сотників, старост, полковників, козаків, а також міщан і "люди посполитые". Як засвідчують документи, у Переяславі навчалися діти з Києва, Чернігова, Ніжина, Сум, Конотопа, Гадяча, Глухова, Любеча та інших міст.

У 1742-1743 навч. році у Переяславській семінарії навчалося 136 учнів, серед них 62 дітей різночинців. Викладачами були префект "колегіума" і вчитель риторики Олексій Малиновський, учитель поетики і синтаксими священник Пилип Гошкевич, вчитель граматики і інфими Пилип Покорський та інші. У різний час тут працювали Я.Мемлевич, І.Козлович, І.Леванда, А.Козачковський. У 1753р. викладачем поетики був Г.Сковорода.

Проте сильна пожежа знищила школу і багато будівель Вознесенського монастиря. Новий єпископ Никодим Срібницький (1745-1751рр.) перевів семінарію у будинок генеральші Кантакузиної , який пустував.

Новий будинок для семінарії був збудований наступником Никодима Іоанном Козловичем (1753-1757рр.), який проявляв особливу увагу до навчального закладу. Наступні єпископи Переяславські і Бориспільські Гервасій Линцевський (1757-1769рр.), Іов Базилевич (1771-1776рр.), який відкрив у 1774р. у семінарії філософський клас , Іларіон Кондратковський (1776-1766), який відкрив у 1781р. заключний богословський клас, також були зацікавлені у розвиткові семінарії.

Єпископ Іларіон у своєму донесенні 1781р. у Синод писав:"до 1773 года преподаваемо было учение точию по риторику; а того года антецессором моим Іовом (Базилевичем) учреждена и философия; ныне

же усматривая обстоятельства нужные для учеников сея семинарии и ползу, к лучшему для епархии благосостоянию , учредил быть богословскому учению, к преподаванию коего определил префекта семинарии, философии учителя заграничного Мошногорского монастыря игумена Варлаама Шишацкого, ведая доволно по разуму его к тому благонадежна и способна"[49].

Фінансування семінарії, а також утримання бурси, "в коем болшею частию осиротелие, и между тем и прямо убогие священно и церковнослужителские дети содержуются для продолжения учения", було з "оклада, собираемого в силу Духовного Регламента з епархии"[50]. Але з усієї Переяславської єпархії збирали грошей до 80 руб. та хліба різного до 50 чвертей. У зв'язку з цим забезпечення "прокормления бурсаков" проводилось "со всякою умеренностию". На утримання семінарії, а також викладачів використовувались монастирські та архирейські кошти.

Синод дозволив використати єпископу Іларіону на пристройку до семінарії для розміщення одного із класів 600 руб., а також на будівництво нового приміщення для бурси 400 руб. У кінці 1783р. будівництво було закінчено.

За шість років навчання студенти вивчали російську, латинську, грецьку, польську мови, поетику, риторику, діалектику, арифметику, геометрію, історію, співи.

У 1776р. архієпископом Слов'янським та Херсонським Євгенієм Булгарином при Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі була відкрита школа півчих, яка незабаром перетворена в училище. На базі останнього у 1780р. офіційно було відкрито Полтавську семінарію, в якій курс навчання розраховувався на 10 років. Крім загальноосвітніх предметів тут викладали також філософію, риторику з поетикою, грецьку, латинську, французьку, німецьку мови , математику і малювання. Першим ректором семінарії був відомий вчений і церковний діяч Никифор Феотокі (1731-1800).

Як бачимо, у деяких полкових містах Лівобережжя України крім парафіяльних та полкових шкіл у XVIIIст. були започатковані і семінарії, які бажаючим давали середню освіту. На жаль, подібного навчального закладу не було у Ніжині, і ніжинці змушені були продовжувати навчання у Києві, Чернігові та Переяславі.

Потреба в Україні мати свої вищі навчальні заклади змусила останнього гетьмана України графа К.Г.Розумовського поставити питання про відкриття університету у Батурині. У 1760р. був розроблений його секретарем Тепловим проект, який розпочинався словами: "В склонности народа Малороссийского к учению и наукам ни малого сомнения нет, потому что в Малой России от давнего времени заведенные школы,...не только по сие время не ослабевают, но еще по временам число учеников больше оказывается, и желающие понять свыше того,

что в школах малороссийских преподается, добровольно, положа надежду на щедрость подателей, выходят в польские школы, немецкие университеты, а иногда и до Рима прохаживали". У Проекті підкреслювалось, що у Малоросії багато шкіл і у порівнянні з С.-Петербурзьким і Московським університетами не буде нестачі в абітурієнтах. "По состоянию епархіальных малороссийских школ,- сказано у Проекті,- батуринський университет в числе студентов никакого надостатка иметь не может и пред с.-петербургским и московским университетами великой в том авантаж предвидится"[51].

У зв'зку з тим, що, на думку автора проекту, у Київській, Чернігівській та Переяславській школах "составляют знание в высших науках весьма малое...", пропонувалось ввести в університеті викладання таких предметів:" Гуманиора вся, т.е., чистота Латинского языка, Древности, Философия новая, Юриспруденция, История, География, также высокие науки, физика, теоретическая и экспериментальная, все части математики, Геодезия, Астрономия, Анатомия, Химия и Ботаника". І тут же зазначалось, що новий університет ні в якому разі не сприятиме закриттю вищезазначених шкіл. Навпаки, ці школи повинні залишатися у попередньому стані, " прииося оному же университету вспоможение непосредственное".

Таким чином, новий університет за своїм природничо-географічним та енциклопедичним спрямуванням відповідав просвітницькому духові XVIIIст. і був у повній протилежності до богословськосхоластичного напрямку Київської академії та Чернігівської і Переяславської семінарій [52].

На жаль, у зв'язку з смертю імператриці Єлизавети Петрівни цей проект залишився не здійсненим. Але думка про відкриття університету не покидала представників української козацької старшини. У 1764р. вони подали Катерині II "Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетьманом о восстановлении разних старинных прав Малороссии", в якому було також виставлено прохання " за прикладом іноземних держав, у яких знаходяться університети і гімназії і з такими ж привілеями, завести і у Малій Росії два університети і декілька гімназій; перший університет, який складається із чотирьох факультетів, може бути у Києві, на тому ж місці, де нині Київо-Братський училищний монастир, із якого монахів повинні вивести, і на тому місці збудувати будинки для викладачів і учнів..., а другий у Батурині, який складається із трьох факультетів, крім богословського, а гімназії у тих містах, які ми на той час підберемо" [53].

Думка про відкриття університетів звучала і у деяких наказах шляхетства в законодавчу комісію 1767р.,зокрема Київського, Переяславського, Чернігівського та ін.[54].

У кінці XVIII ст. в оточенні імператриці Катерини II виникла ідея про організацію у Чернігові університету. На той час їх було у Російській

імперії всього три: Петербурзький, Московський та Дерптський. Чернігівський університет повинні були розмістити у будівляхТроїцько-Іллінського монастиря. Проте цій ідеї не трапилось збутися. "Намір відкрити в Чернігові університет... по особливій дії Промислу Божого не відбувся. Головний винуватець цих замірів славетний князь Тавриди Потьомкін раптово помер у дорозі на шляху до міста Ясси. З його смертю померла й ідея про відкриття університету, якою він тішився"[55].

Як бачимо, у період існування Гетьманщини, особливо у середині XVIIIст. наполегливо і всебічно обговорювалося питання про відкриття вищих навчальних закладів в Україні, розв'язання якого підштовхувалося самим життям. Але царський уряд Катерини II не поспішав з його вирішенням, тим більше, що незадовго зникла і Гетьманська держава.

Слід зазначити, що починаючи з 20-х років XVIII ст. в школах України здійснювалася русифікація. Петро I своїм указом заборонив друкування книжок українською мовою. Цією ж мовою не могли користуватися і монахи під час створення літописів. Офіційні документи чітко визначали норми поведінки у монастирях: "монахи в кельях никаковых писем писати власти не имеют, чернил и бумаги в кельях имети власти не будут, но в трапезе определенное место для писания будет с позволения начального"[56], и то О.Шафонський, подаючи відомості про парафіяльні школи при церквах, зазначав:" При ней русская школа". У Чернігові із 6 шкіл всі були з російською мовою викладання, і цей процес з кожним роком закріплювався. Всі підручники, навчальні посібники видавалися лише російською мовою. Спеціальних видань для українських шкіл не було. Ще пройде багато часу, коли школи в Україні знову повернуться до нормального стану і в них звучатиме українська мова.

Як бачимо, розвиток освіти у Гетьманській Лівобережній Україні мав специфічний характер. Навчальні заклади Ніжина, а також інших полкових міст дають підставу стверджувати, що і парафіяльні школи, і школи мандрівних дяків, полкові школи давали можливість охопити велику кількість дітей, дати їм основи грамоти, навчити їх читати, писати, а то й рахувати. І в цю категорію попадали не тільки хлопчики, а й дівчатка. Грамотність населення була характерною особливістю України у XVII- на поч. XVIIIст.

Література

1. Лазаревский А.М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII - XVIII вв. // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. - 1896. - Кн. 11. - С. 35.

2. Лазаревский А. Лубенщина и князя Вишневецкие // Киевская старина - 1896. - №11 - Февраль - С. 225.

3. Лазаревский А. Об украинских народных школах и госпиталях в XVIIIв. // Основа.-1862.-Май.-С.82-89.

4. Парафіяльні школи у Чернігові були при церквах: Воздвиження Чесного і Животворящего Хреста, Чудотворця Миколи, Богоявления Господнього, Стретення Господнього та ін.

5. У Лубнах за даними полкової ревізії 1740р. значаться школи:

1) Троїцька (де жив дячок Андрій Лещ), 2) Пречиська (при соборній Рождества-Богородичській церкві з дяком Стефаном Толстим),

3) Миколаївська (з дяком Іваном Александровим). // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Вып. X.-С.8.

6. Див.: Левицький О. Очерки народной жизни в Малороссии во 2-й половине XVII ст. // Киевская старина.-1901.-Т LXXII-LXXV. - С.280.

7. Павловский И.Ф. Приходские школы в старой Малороссии// Киев.старина. -1904.-Т.84.-Январь.-С.7.

8. Величко Самійло. Літопис. Т.2.-К.: Дніпро, 1991. - С.395

9. Крыжановский Е. Украинская деревня второй четверти нынешнего столетия: По воспоминаниям детства // Собрание сочинений Е.М.Крыжановского. Т.I.-Киев, 1890.-С.508-510.

10. Крыжановский Е.М. Собрание сочинений. Т.I.-К., 1890.-С. 558-559.

11. Данилевский Г. Украинская старина.1732-1863-Харьков, 1866.-С.297. // Сочинения Г.П.Данилевского: в 24 т. - СПб, 1991.-Т.21-С.6

12. Архиеп. Филарет. О старинных школах богодельных и братских // Чернигов. епарх. известия.-1862.-Сент.

Житецкий П. Странствующие школьники в Старой Малороссии // Киев. старина. -1892. -Т. XXXVI. -Февраль. -С. 3.

13. Крыжановский Е.М. Вказ. джерело.-С. 562.

14. Житецкий П. Странствующие школьники в Старой Малороссии // Киев. старина. -1892. -Т. XXXVI. -Февраль. -С. 191-192

15. Крыжановский Е.М. Сочинения. Т.I.-К.,1890.-С.563.

16. Павловский И.Ф. Приходские школы в старой Малороссии. // Киев. старина.-1904.-Т.84.-Январь.-С.12.

17. Крыжановский Е.М. Школы при сельских церквах в Киевской епархии// Крыжановский Е.М. Собр. сочинений, Т.3.-Киев, 1890.-С.399.

18. Крыжановский Е.М, Собр.сочин. Т.3.-К.,1890.-С.172.

19. Путешествие патриарха Макария составленное Павлом // Чтения М. Общ. Ист. и Древн.-1896-1900. Отд.оттиск. Вып.2..Кн.4.-С.5,

20. Левицький О. Очерки народней жизни в Малороссии в 2-й пол. XVIIст. // Вказ. джерело.

21. Киевская старина -1885 - Лютий.

22. Житецкий П. Странствующие школьники в Старинной Малороссии// Киев старина. -1892. -Т.XXXVI - Февраль.-С.196-198.

23. Житецький П. Странствующие школьники в старинной Малороссии// Вказ. джерело.-С. 205,

24. Транквилион-Ставровецкий К. Перло многоценное. Ч.1. - 1699.-С.1.

Чубинский Л.П. Труды этн.-статист. экспед.-СПб, 1872.-Т.III. №100.-С.435.

Чубинский Л. Вказ. джерело - Т.III, С.384-385; а також Житецкий П. Малорусские вирши нравоописательного содержания // Киев. старина. 1892- Т.XXXVII. -Апрель. -С.39-40.

25. Лазаревський О.М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины// Чтения в истор. общ. Нестора-летописца.-1896.-Кн..XI.-С.68-69.

26. Там же.-С.69.

27. Цит. за ст.: Лазаревський О.М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины.// Чтения в истор. общ. Нестора-летописца.-1896.-Кн.XI-С.70-71.

28. Лазаревський А.М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII-XVIIIв. // Чтения в Истор.общ.Нестора-летописца.-Кн.11, 1896.- С.72-73.

29. Там же.-С.68-69.

30. Н.П. Опыт обязательного обучения казацких детей грамоте в Лубенском полку в 1962 г. // Киев. старина.-1906.-Кн.1.-С. 3-4.

31. Киевская старина. -1904. -Т. 84. -Январь.-С. .32.

32. Краснобаев Б. Очерки истории русской культури XVIIIв.-М.,Просвещение, 1972 -С.43

33. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні.-К.: Рад.школа, 1991.-С.74.

34. Аркас М. Історія України-Русі. - Одеса: Маяк, 1994. - С. 334.

35. Сборник Р.И.О. Т.X - С. 16. Цитирую по ст.; Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией // Изв. Истор.-филол. ин-та кн. Безбородка в Нежине. Т.XXIX - Нежин, 1914. - С. 137.

36. Сочинения Екатерин II, изд. Смидина. Т.3. - С. 192.

37. Сухомлинов М. Училища и народное образование в Черниговской губернии // Журнал Министерства народного просвещения. Ч. CXXI (71). - С.-П., 1864. - С.8.

38. Хойнацкий А.Ф. Очерк истории неженского Благовещенского монастыря. - Нежин, 1906.

39. Маслов С.И. Библиотека Стефана Яворского // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. Кн. 24. Вып. 2, отд. 2. - К., 1914. - С.113-119. Окреме видання . - К., 1914.

40. Детально про це у нашій статті "Митрополит Стефан Яворський як культурний діяч України та меценат" // Література та культура Полісся. Вип. 11 - Ніжин. 1998. - С. 38 - 51.

41. Молодик на 1844 - Харків 1843. С. 8 -12.

42. Строев П. Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской церкви.-СПб., 1877. - С. 633.

43. Очерки русской культуры XVIII века. Ч.. - М., 1988. - С.80.
44. Голубев С. Киевская Академия в конце XVII и начале XVIII ст.-К.; 1901.
45. Вишневский Д. Общее направление образования в Киевской Академии в первой половине XVIII в. // Киев. старина. - 1904. Т.84 - Февраль. С.171; Вишневский Д. Киевская Академия в первой половине XVIII ст. (Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за укзанное время) - К., 1903.
46. Серебренников Из истории Киевской Академии с половины XVIII в, до преобразования ее в 1819 г. // Киев. старина. - 1897. - Кн. 12. - С. 360.
47. Шафонский А.Ф. Черниговского намесничества топографическое описание... -К.,1851.-С.282
48. Архив св. Синода. Спр. 1737, № 380. А також Киевскская старина. 1905.-Т. XC.-Сентябрь. - С. 235.
49. Там же, №501
50. П-ко В. Из истории образования на Украине // Киевская старина. - Т.XC - Сентябрь. 1905. - С. 241.
51. Проект к учреждению университета Батуринского // Чтение МОИ и Д - 1863. - Кн. II. - С. 67-85.
52. Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малоросией // Известия Историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине. Т. 29. - Нежин, 1914. - С. 128.
53. Киев. старина. - 1884. - Кн. 6. - С. 344.
54. Наказы Малороссийского шляхетства // Сборник рус. истор. общ. Т.68, С. 150, 176, 193, 236
55. Картины церковной жизни Черниговской епархии из десяти веков ее истории. - К., Тип. Кульженко, 1911., - С. 132.
56. Цит. за кн. Огієнко І. Українська культура. - К., 1918. - С. 159.

Шапоренко В.В.

Голландський натюрморт Д.Вейлі. "Vanitas" в колекції Г.П.Галагана

Художня колекція ЧХМ [1], яка налічує близько 4 тис. одиниць, дослідниками майже не вивчена, тому робота по атрибуції картин має на сьогоднішній день визначальне значення. Художній фонд музею включає матеріали, що входили в склад колекцій багатьох збирачів живопису і навіть великих музеїв. Проте більша частина з них належала поміщикам Галаганам і знаходилась в їх Сокиринському маєтку до революції 1917р.

Темою цього дослідження є окремі натюрморти, які Т.В.Деркач (хранитель фондів ЧХМ) віднесла до голландської школи живопису XVII

ст. [2]. Деякі з них довгий час знаходились у експозиції художнього відділу, інші стоять в запасниках. В інвентарному списку усі вони числяться як копії XIX ст., одна з картин має підпис і дату, а інші — анонімні. Подальші дослідження колекції працівниками музею відкинули версію про те, що всі ці натюрморти відносяться до XIX ст. Виявляється, що серед картин є роботи відомих голландських художників і , зокрема, Д.Вейлі. Дослідження чернігівських мистецтвознавців йшло у руслі вивчення проблеми натюрморта в цілому і безпосередньо голландського натюрморта. Цією проблемою також активно займаються українські і зарубіжні дослідники, про що свідчать праці по вивченню ермітажної колекції натюрморта М.Х.Щербакової (натюрморт в голландському живописі), Ю.Кузнецов (західно-свропейський натюрморт) та інш. Ведеться велика реставраційна і пошукова робота [3]. Дослідження спадщини голландських живописців XVII ст. вважається особливо актуальним і значним, тому що голландська школа живопису мала вплив на формування натюрморту як окремого художнього жанру [4].

Серед натюрмортів, що зберігаються у фондах ЧХМ, найбільш цікавим для дослідження є натюрморт на тему "Vanitas" - "суєта суєт", який привертає увагу незвичайністю змісту, побудови композиції та високою якістю художнього виконання. На столі серед купи старовинних книг лежить череп, поряд з ним - бронзовий підсвічник із свічкою, що догорає, пісчаний годинник, а поряд - кишеньковий годинник з відкритою кришкою. Тут же знаходиться курильне приладдя, перекинутий через бильце крісла, що стоїть поряд, тліючий гніт. З протилежного боку горизонталі зображена палітра і пензлі, гральні кістки і карти, що відкривають глядачеві туза треф, фарфорова скульптура немовляти, яке тягне руку вгору. Завершує композицію натюрморта справа наліво по діагоналі лютня, покладена догори дном, а на її фоні - букет зів'ялих квітів, який має форму хреста і на одній з квіток сидить метелик. Над грифом лютні в піднятій правій руці негритянський юнак з ланцюгом на грудях тримав мініатюрний портрет чоловіка з довгим волоссям, який вказівним пальцем лівої руки показує на все, що розміщено внизу. В затіненій лівій частині картини видно спинку дерев'яного крісла з оббивкою, частина колони з профілюваною основою і літаючі мильні бульбашки.

Досить складна композиція картини уміло вписана в чіткий трикутник. Кожний з елементів картини тісно пов'язаний за змістом з іншими, має своє певне символічне значення, та разом з тим є тонким втіленням реально існуючої побутової деталі.

Основне смислове навантаження несе досить яскраво і рівномірно освітлена центральна частина композиції, над якою домінує мініатюрний портрет чоловіка. Зім'яті сторінки рукописів, череп, квіти, портрет і чітка лінія перевернутої лютні складають дві діагоналі, що перехрещуються, а постать немовляти з простягнутою рукою, яка знаходиться між ними, намагається ніби вирватися із неминучості, що затягує у себе. Сильний емоційний вплив на глядача досягається тонко продуманим кольором,

розміщенням світла і тіні в зображенні нерухомої натури на плоскій горизонталі стола. Все це переконує нас в тому, що цей натюрморт належить Д.Вейлі, який визначався у їх написанні високою майстерністю і оригінальністю композиції. Цей натюрморт, на думку Т.В.Деркач [5], відноситься саме до лейденської школи періоду її розквіту (XVIIст.). Проте дослідниця Т.В.Деркач спеціально не займалась вивченням творчості Д.Вейлі і його роботи, а, на наш погляд, вона заслуговує на детальний аналіз.

Лейден - місто першого в Голландії університету, який став оплотом голландського кальвінізма [6]. Кальвін багато уваги приділяв моральному боку життя і різко засуджував усе "мирське". В університеті було засновано літературний факультет, де вивчали філософію і емблематику. З 1625р. прогресивний поет Якоб Катс став ректором університету, він підтримував вчених і студентів, які тлумачили і розповсюджували дотепно підібрані ним символи. Не дивно, що саме Лейден став батьківщиною тієї гілки натюрмортного живопису, в якій особливе значення приділялося зображенню суєтності і швидкоплинності життя в алегоричних образах - це так званий натюрморт "Vanitas" ("суєта суєт") або "Memento more" ("пам'ятай про смерть") [7].

Архівні дослідження А.Бредіуса, на які посилаються мистецтвознавці і які нерідко служать основою наших пізнань про голландський живопис, показують, що у ранній період розвитку натюрморта "Vanitas" учителем і наставником багатьох живописців, які працювали в Лейдені у 1730-х рр., міг бути Давид Вейлі (Бейлі). Архівні документи, подані в статті А.Бредіуса, опублікованій у 1890р., вказують на міцний зв'язок між Вейлі та братами Харменом і Пітером Стайнвеками [8].

Спостерігаючи деякі деталі натюрморта в ранніх роботах Рембрандта, Яна Давидса де Хеєма і Пітера Поттера, написаних в їх лейденський період, А.Бредіус робить припущення, що всі вони могли бути створені під впливом Д.Вейлі [9]

Давид Вейлі народився у Лейдені в 1584р. З 1602 р. він перебуває в учнях у Корнеліса ван дер Воорта, портретиста в Амстердамі. Повертаючись від Воорта в Лейден, Вейлі з 1608 по 1613рр. подорожує, відвідує Німеччину та Італію. Решту життя він прожив у Лейдені, де і помер, імовірно у 1657р.

Сьогодні Вейлі відомий як один з найкращих голландських портретистів. Натюрмортні роботи Вейлі згадуються в різних документах серед його ранніх робіт. У наш час відомі тільки деякі з них. У одній із приватних колекцій Франції є великий Vanitas, підписаний і датований 1651р. К'єля Бестром ототожнює з ним ще один натюрморт, але він, імовірно, дещо більш ранній, ніж тільки що названа картина [10].

Можна спробувати провести аналогію і з алегорією Vanitas в зібранні ЧХМ.

Картина поступила у фонди ЧХМ із Прилуцького краєзнавчого музею у 1953 р. Художню колекцію цього музею, в основному, складали

до цього часу експонати, які передані у 1923р. з Сокиринського музею.

В обліковому списку Сокиринського музею, складеному недбало і поверхово, під № 142, значиться "стара картина - Негр."[11]. Цілком можливо, що мова йде саме про цей натюрморт, тому що пересічного глядача скоріше всього тут має вразити саме постать юнака-негра. Сокиринський музей було створено на основі націоналізованої після 1917 р. власності поміщиків Галаганів, які займались збиранням творів мистецтва і створили багату та різноманітну художню колекцію.

Один з близьких родичів Галаганів В.Н.Ламсдорф був міністром іноземних справ при Миколі II, так що і з цього боку надходження справжніх шедеврів і, зокрема, голландського живопису в колекцію Галаганів цілком обумовлене [12].

Взагалі російські та українські цінителі мистецтва, колекціонери здавна відчували симпатію до голландського живопису, а з часів Петра I це стало загальнодержавною орієнтацією у вихованні смаку [13]. За спостереженням І.В.Линник [14], в будь-якому музеї колишнього Радянського Союзу, де представлено західноєвропейський живопис, старі голландські картини, за звичаєм, переважають кількісно порівняно з будь-якою іншою західноєвропейською школою. У більшості випадків, це наслідування видатним представникам шкіл, але саме для Голландії XVII століття вивчення малих майстрів має особливе значення. Голландське мистецтво цього часу, як ніяке інше, характеризується великою кількістю другорядних художників, а якість їх творів досягає такого високого рівня, що ці художники в значній мірі визначають обличчя голландського мистецтва [15]. Тому, вивчаючи і виявляючи твори таких майстрів, дослідник виконує роботу вкрай необхідну для відтворення повноцінної картини розвитку мистецтва. Проте багато творів цих колекцій, в тому числі і натюрморт Д.Вейлі, потребують реставрації.

Література

1. ЧХМ - Чернігівський художній музей.

2. Матеріали Г.В Деркач до атрибуції творів голландського живопису з фондів музею АЧХМ, 1989-90 рр.-С.І.

3. АЧХМ - Архів Чернігівського художнього музею.

4. М.І.Щербакова. Натюрморт в голландському живопис.-Л., 1945.-С. 10.

5. Деркач Т.В. Матеріали до атрибуції творів голландського живопису з фондів музею.-АЧХМ, 1989-90рр. - С.6.

6. Віппер Б.Р. Статті про мистецтво.-М., 1970.-С.504.

7. Там же. С.506.

8. Деркач Т.В. Матеріали до атрибуції творів голландського живопису з фондів музею. - АЧХМ, 1989-90рр. - С.7.

9. Там же, - С. 8.

10. Там же. - С.7.

11. Курач С.М. Доповнення до наукової довідки "Колекція творів

мистецтва поміщиків Галаганів". - АЧХМ, 1991. - С.2.
12. Там же. -С. -3.
13. Деркач Т.В. Матеріали до атрибуції творів голландського живопису із фондів музею. -АЧХМ, 1989-90рр. -С.9.
14. Лінник Т.В. Голландський живопис XVIIст. і проблеми атрибуції.-М., 1980. -С.138.
15. Лінник Т.В. Голландський живопис XVII ст. і проблеми атрибуції.-М., 1980.-С.138.

С.Б. Пономаревський

Лексика структурного втілення "Козачка" і елементи вербальної поетики "козачкових" приспівок

"Козачок" - сольний імпровізований танець, який виконується під награш гармоні у швидкому темпі. В основній частині можуть виконуватись рухи, запозичені з інших танців (частіше з гопака).

Соліст розпочинає танець у колі, виконуючи різноманітні за формою па-коліна. Характерна особливість - у традиційній першій частині: прохід соліста, що виконує який-небудь один танцювальний хід, великим колом, ретельно відтанцьовуючи його і готуючись до основної танцювальної дії -імпровізації. Ця частина досить вільна, але з неодмінним динамічним кружлянням на місці і просуванням в напрямку центра кола і назад. Рухи рук і ніг - найрізноманітніші.

При всіх складнощах фіксації сольного імпровізованого танцю все ж таки є змога виділити найбільш загальні танцювальні рухи-мотиви. Музичний розмір - 2/4. Темп помірно-швидкий. 1-8 такти: соліст варіює основний хід - перемінний крок-біг (бігунець), рухається великим колом проти годинникової стрілки; під час руху танцюрист спрямовує корпус праворуч, ліворуч, кружляє "навколо себе", не порушуючи лінії танцю. 9-16 такти: соліст зупиняється лицем до центра кола, його імпровізація в цей час має на меті максимальну оригінальність, неповторність, однак серед танцювальної в'язі проглядаються елементи-домінанти, які зустрічаються постійно, хоча увесь час і варіюються. Серед них:

1) "па-де-баск". Виконується на один такт. Вихідне положення - ноги в першій вільній позиції, руки - на поясі кулачками. Затакт - права нога трохи піднімається догори, згинається в коліні, вільна стопа знаходиться біля щиколотки лівої ноги (вага корпусу на цій нозі). Руки кулачками піднімаються вгору і виводяться: ліва - в другу позицію, права - вище плечка в зігнутому лікті. "Раз" - крок з ударом правою ногою, виводячи її рухом по колу вбік (друга позиція). Одночасно ліва нога відривається від підлоги з перенесенням ваги корпусу на праву ногу. "І" -

приставний крок лівою ногою у вільній першій позиції, одночасно права нога відривається від підлоги. "Два" - удар правою ногою у вільній першій позиції, "І"- рух на затакт. Одночасно на рахунок "раз-і-два" руки міняються місцями, і тепер права рука опиняється в другій позиції, а ліва - біля лівого плеча, після цього рух повторюється з іншої ноги.

2) виніс ніг- 1. Виконується на перший такт музичного супроводу. Вихідне положення - ноги в першій вільній позиції, а руки на поясі кулачками. "Раз і" - легкий підскок на обох ногах з одночасним переходом на праву, зігнуту в коліні (вага корпусу на правій нозі) і одночасним винесенням вперед прямої лівої, носок якої знаходиться на підлозі. Не змінюючи положення рук, соліст ледь-ледь подає корпус вперед. "Два і" - підскок з правої ноги на ліву, тепер вперед подається права пряма нога, а ліва зігнута в коліні, в вихідній позиції (вага корпусу на лівій нозі). Корпус залишається ледь поданим вперед.

3) виніс ніг-2. Проводиться з потрійним переступанням. Вихідна позиція -ноги в першій вільній позиції, руки на поясі кулачками. Виконується на один такт музичного супроводу. Затакт - соліст трохи піднімає праву ногу вперед-вгору, згинаючи коліно, вільна стопа знаходиться біля щиколотки лівої ноги. "Раз" - переступається на півпальці правої ноги, легко вдаряється об підлогу. Одночасно ліва нога піднімається догори, згинаючи коліно, вільна стопа знаходиться біля щиколотки правої ноги; "і" - переступається на півпальці лівої ноги, легко вдаряючи об підлогу. Одночасно права нога піднімається догори, згинаючи коліно, вільна стопа знаходиться біля щиколотки лівої ноги; "два" - переступити на півпальці правої ноги, злегка вдаряючи об підлогу. Одночасно ліва нога виноситься вперед, випрямляється коліно; "і" - пауза. Протягом руху коліна обох ніг в процесі переступання трохи зігнуті, корпус розвертається протилежним плечем до винесеної вперед ноги. В подальшому рухи повторюються.

Обов'язковим компонентом загальної структури українського "козачка" є танцювальні приспівки з досить своєрідними особливостями їх поетичного втілення. Найцікавіші риси поетики тут спостерігаються в мовній та стилістичній сферах. В "козачкових" приспівках широко вживаний паралелізм, причому в різних формах. По-перше, нерідко він може виступати в ролі композиційного елемента, частіше на початку твору, рідше - в кінцівці:

Піду в сад-виноград
Наламаю перцю.
Чорнобривенький хлопчина
Роз'ятрює серце.

Зустрічаються випадки зображувального паралелізму, який вважається взагалі нехарактерним щодо малих ліричних жанрів, а притаманний більше баладі, ліричній та обрядовій пісні. Іноді трапляється також рідкісна для приспівок порівняльно-образна

відповідність:

Воркотав голубчик,
Голубок сивенький.
Казав батько сину:
Гуляй молоденьким.

Поширена й тенденція до вживання паралелізму ритмічного, з слабким функціональним зв'язком між частинами тексту, а також між предметами і образами. Образна подібність тут спрямована більше на звукову відповідність і забезпечення ритмічного зв'язку між частинами. З метою найліпшої ритмічної організації тексту приспівка подекуди дозволяє навіть граматичні відхилення від загальновживаних мовних і говіркових норм, що, проте, забезпечує необхідну риму, темп, краще узгоджується з мелодикою і т.д. В деяких зразках, навпаки, ритмічна побудова тексту, рима можуть порушуватися задля повного ідейно-змістового узгодження пісні (виникає явище "неточної" рими):

Пойду в сад-виноград,
Погуляюсь в м'ячика.
Хочу сильно улюбицця
В харошого мальчика.

В даному випадку римоорганізуючим засобом виступає консонанс. А ось асонансові форми римування можуть утруднювати ритм виконання приспівки:

Я на Васіну гармошечку
Накину кирею.
Вася - хлопець невеселий,
Я його розвеселю,

зате організують чітке змістове наповнення твору (накинути кирею на гармонь - зупинити гармоніста, дати йому час перепочити). Потрібно зважити й на характер ситуації: кирея використовувалася у негоду.

Різноманітність звукової організації "козачкових" приспівок зумовлює певні лексичні, інтонаційні, синтаксичні особливості в побудові, а також широке використання різнонаголосових типів рими. Зазначимо, що взагалі метричне варіювання - нетипова риса приспівкових різновидів, де, як правило, превалює одна з форм наголосу в словах, що римуються. В "козачкових" приспівках маємо як "чоловічу" риму ("Пойду, плясону, /Гармоністу моргну..."), так і жіночу ("Припєвать - нащо ламацця?/ Зараз нікого бояц-ця!"), дактилічну ("Золотий наперсточок, /Тонюсінька голочка...") і навіть гіпердактилічну ("Одной перекручуваццяя, /Другой перестукуваццяя..."), а за розміщенням в рядках - парну і перехресну.

Серед інших рис виділимо широке використання метафори. З огляду на загальну бідність вживання емоційно-зображувальних засобів, мабуть, внаслідок особливої експресивності, яка супроводжує будь-який імпровізований танець, саме метафорі надається перевага як найкращій

формі створення багатозначної мікромоделі навколишнього світу і індивідуально-виконавського її бачення. Крім широкої побутової метафори ("травичка встає", "ой скочив горох", "ой дошик біжить") в "козачкових" приспівках не рідкість і розгорнута, причому поширена часто на весь текст.

Нерідко включає мовна семантична модель і метонімію, особливо "стерту", з узагальненням персонажів, але конкретизацією і навіть оцінкою їх вчинків і дій. Це, а також врахування формальних і семантичних подібностей часто приводить до створення виразного комічного ефекту.

Єдинопочатковість використовується в "козачкових" приспівках виключно як синтаксичний повтор рядків "піду в сад-виноград". Близько третини всіх текстів репродукують саме ці варіанти в експозиції. Однак, сам алегоричний образ "саду-винограду" може виконувати й інші функції, наприклад, узгоджуватися з танцювальним ритмом, причому рухи виконавців в процесі танцю ніби спонукаються вербальними згадками про рух у приспівці: "піду в сад-виноград", "я ходила по садку", "в саді-винограді хожена дорожка".

З іншого боку, перший приспівковий рядок може виконувати і функцію своєрідного ключа-сигнала для початку танцювальних дій-рухів. В зв'язку з цим постійно актуалізується "пам'ять жанру" (термін М.М. Бахтіна), тобто образ виступає як формула впізнавання жанру: вербальне відтворення визначає тип танцю (власне, "козачок"). Зрештою, важливе й змістове наповнення образу саду, оскільки нерідко він бере участь в створенні умовно-поетичної ситуації тексту і має здатність активно впливати на зміст реалістичної картинки приспівки:

Я по садику ходила,
Кто-то тронул за плечо.
Он тихонечко запел:
Не влюбляйся горячо,

або ж максимально наближати до реальності символікооформлені тексти, іноді навіть нівелюючи символічний зміст:

Через сад-виноград
Сорока летіла,
У сороки на хвості
Вся брехня сиділа!

Мотив саду зустрічається в приспівках і інших типів, але в "козачкових" він-один з визначальних.

Лексична структура "козачка" подається на основі авторських записів і спостережень, зроблених в с. Салтикова Дівиця, Прохорівка на Чернігівщині та ст. Некрасівської Усть-Лабинського р-ну Краснодарського краю.

І.М.Ситий

Маловідомий лист Юрія Лисянського

У Чернігівському обласному історичному музеї ім.В.В.Тарновського зберігається чимало раритетів і серед них лист відомого вітчизняного мандрівника Ю.Лисянського (1773-1837). Він зберігається у сірій папці з написом "Автографы. Отд. рукоп. № 231. 70 бумаг" серед архівних матеріалів родини Тарновських. Фактично у ній 58 документів на 103 аркушах. Ніякого відношення до архіву Тарновських ця папка не має. Вона належала збирачу автографів Миколаю Костянтиновичу Мавроді і містить в собі листи, записки військових (Ол. Меньшиков, князь, головнокомандувач російських військ під час Кримської війни; Федір Растопчин, граф. комендант Москви під час нашестя Наполеона!; Барклай-де - Толі, герой війни 1812 р.), державних діячів (Дм.Дашков, міністр юстиції; Ів.Пестель, сибірський генерал-губернатор; Ол. Горчаков, князь, воєнний міністр; Ол. Воронцов, канцлер; Мих. Румянцев, граф, канцлер; Ол. Перовський, міністр внутрішніх справ; Ол.Куракін, князь, посол Росії у Франції; Григ.Орлов, фаворит Катерини II), діячів науки і культури (В.Даль, мовознавець; О.Пушкін, поет; К. Рилєєв, письменник; Вячеслав Ганка, славіст, вчений, письменник; Ол.Оленін, директор імператорської публічної бібліотеки; Ол.Гумбольт, вчений, мандрівник), імператорів (Олександр I, Катерина II). Хронологічно ця збірка автографів обіймає період з кінця XVIII до сер.XIX ст. Спочатку збірка Мавроді потрапила до музею Чернігівської вченої архівної комісії від В.І.Белозерської (свого часу 1858 р. Мавроді подарував її ніжинському бібліоману Матвію Бреусу,а той Миколаю Білозерському, дружина якого Варвара і подарувала збірку у 1898 р.), а з 1925 р. вона у складі колекції Чернігівського державного музею, який утворився на базі дореволюційних чернігівських музеїв. Після реевакуації чернігівського історичного музею 1943 р. почалось упорядкування колекцій. Саме в цей час збірка Мавроді і була помилково включена до складу архіву Тарновських, бо бракувало фахівців. Враховуючи малодоступність першої публікації цього листа /"Каталог музея Черниговской губернской архивной комиссии"-Ч., 1902.- С.41/, ми підготували його для другої, адже постать земляка-мореплавця привертає до себе увагу широкого кола наших співвітчизників, додавши деякі подробиці побутування листа та його сучасного зовнішнього вигляду. Лист написаний Ю.Лисянським до його брата Івана у Ніжин, який служив у церкві Іоанна Богослова.

№34

С:Петербургъ 3-е сентября 1806-го года

Пол: сен: го *

Николаю Константиновичу г.Мавроди

намесник Іоан Лисянский *

Любезной братъ Иванъ Федоровичъ

Радъ весьма что имѣю случай съ подателемъ писать къ вамъ и сказать вторично (ибо я уже писалъ къ вамь о семъ по прыбытіи) что вояж мой кончился весьма щасливо. Это дѣло принято здѣсъ чрезьвичайно и я могу сказать что отъ Государя до послѣдняго меня ласкают. Его Величество произвестъ изволил меня въ подполковники, дал владимерской крест 3-го степени, 3000 р. пенсій въ годъ по смерть окромь чего отъ Государини одарил меня брыліантовыми перснями и особливым своимъ благоволеніемъ. При таковыхъ радостях мнѣ желательно бы было видѣть васъ, но думаю что этого учинить не можно сея зими, ибо надобно здѣлать описанне своему путешествію, что займет не мало времени но дабы наградить таковую потерю я надѣюсь что вы получитѣ крестъ на шею и можетъ быть что и болѣе. Я объ вас просил князя Голицына от которого имѣю обещанне. Онъ писал къ преосвященному вашему о рекомендаціи уже. Брат Ананій Федоровичь въ Корфу и пишетъ на этихъ дняхъ что здоровъ. Жалѣю чрезмѣрно что дядя Демянъ Герасимовичъ не можетъ, но надѣюсь что это не надолго хотя онъ и не молодъ. Мнѣ бы весьма хотѣлось его видѣть дабы вспомнить своихъ дорогыхъ старниковъ. Кланяйся отъ меня ему а лутче прочитай это писмо я бы особливо къ нему намаралъ, но все будетъ тоже. Даруй богъ вамъ благополучне чего желает в : братъ Ю.Лисянскій.

N.B. ежели будетъ оказія то я обѣщаюсь прислать къ вамъ ѣгостинецъ, пишите есть ли у васъ дѣти.

На 2-х арк: 22.5XI8.5 см

На арк. 2[зв] напис: "Милостивому Государю Івану Федоровичу Лисянскому настоятелю церкви Іоанна Богослова г:Нѣжинь." Під ним залишки червоного сургучевого відбитку печатки Ю.Лисянського. На арк. 2-2 [зв] напис олівцем Мавроди Миколая Костянтиновича:"Юрий Лисянскии, совершивший сь Крузенштерном первое русскими путешествие кругом свѣта.; о чемь и издано имь особое сочинение. Онь сынь бывшего протоіерея Нежинской Богословской церкви Феодора Лисянского. Это получиль я оть его брата, бывшаго посль отца священником той же церкви*" (після 1812 р.). Лист написаний залізисто-дубильними коричневими чорнилами на 2-х аркушах. інв №ЧИМ АЛ 504/121/36.

---

* Пізніші дописки, можливо, зроблені братом Лисянського та кимось ще.

Л. Зеленська

Із епістолярної спадщини І.М. Коцюбинської

В липні цього року виповнюється 100 років від дня народження Ірини Михайлівни Коцюбинської, заслуженого працівника культури України, кандидата філологічних наук, члена Спілки письменників України, дочки М.М. Коцюбинського.

З 1966 року до 8/XI 1977 року Ірина Михайлівна працювала директором Чернігівського літературно-меморіального музею М.М. Коцюбинського.

У тому далекому 1956 році експозиція музею шокувала Ірину Михайлівну. В основному відвідувачам розповідали про спілкування і листування письменника з Олександрою Іванівною Аплаксіною, яке М.М. Коцюбинський таємниче приховував від усіх.

Перший директор музею, брат письменника Хома Михайлович Коцюбинський, приховував в той же час те основне, тепле, живе, світле, що було характерне в родинних взаєминах Михайла Михайловича з дружиною, матір'ю, сестрами, дітьми.

З першого ж дня на посаді директора музею Ірина Михайлівна робить все, щоб виконати свій обов'язок перед пам'яттю батька: створити експозицію музею так, щоб образ письменника розкрився чудовою квіткою, чистим соняшником, прекрасним, цілком правдивим.

На матеріалах архівних досліджень з'являється ряд публікацій на сторінках газет та журналів про літературну і громадську діяльність М.М. Коцюбинського, про родину письменника.

З кожним роком коло її кореспондентів розширюється, пишуть їй відомі і маловідомі письменники, літературознавці, громадські та державні діячі, вчені, колеги із музеїв, вчителі, літгуртківці, друзі дитинства, юності.

1964 рік - особливий в творчій, науковій праці І.М.Коцюбинської. Перш за все - це підготовка і проведення 100 - річчя від дня народження М.М.Коцюбинського.

Вшанування пам'яті М.М.Коцюбинського проходило у всесвітньому масштабі під егідою ЮНЕСКО.

Велику допомогу надали Ірині Михайлівні у виконанні цієї відповідальної справи П.Тичина, М.Рильський, І.Еренбург, О.Гончар і багато-багато інших.

По-друге, це підтримка науковців. Хвилюючий лист, відгуки про її наукові статті, надіслав академік АН УРСР, доктор філологічних наук, професор І.К.Білодід, в якому він зазначив: " Велика і плідна діяльність Ірини Михайлівни в галузі коцюбинськознавства дає всі можливості для присудження їй ступеня кандидата філологічних наук по сукупності робіт без захисту дисертації" /А 7468/.

Цей лист був призначений Дніпропетровському Університету, який присудив І.Коцюбинській ступінь кандидата філологічних наук.

Багато листів одержала Ірина Михайлівна в зв'язку з виходом книги "Спогади і розповіді про М.Коцюбинського"

Пишуть їй академіки, літературознавці, письменники, вчителі:

"Дорога Ірино Михайлівно!

Щойно одержав Вашу книжку "Спогади і розповіді про М.М.Коцюбинського. Почав читати і захопився: давно вже не мав в руках я такої широї, сердечної книжки, такої схвильованої, рідної розповіді. Велике Вам спасибі, Ірино Михайлівно, за цей коштовний дар народу українському! Низький уклін Вам від усіх київських друзів!

Ваш Є.Шабліовський " /А- 7284/.

Але особливо цінні і дорогі для неї листи від друзів юності, друзів родини Коцюбинських, як наприклад, В.Лапіної, К.Дорошенко.

"Дорогая Иринушка!

Я очень тронута твоим вниманием и горячо благодарю за бесценный дар. Прости, что так нескоро отвечаю тебе. Хотелось написать, уже прочитав книгу. А читать пришлось урывками, по ночам, преимущественно.

Я только сейчас кончаю ее. Книга - чудесная, мы твои земляки московские, недаром гордимся тобой!" /А-7260/.

"Дорога Ірино Михайлівно!

З великою увагою та інтересом прочитала Вашу цікаву художню і дуже потрібну книгу - розповідь про великого письменника -гуманіста М.М.Коцюбинського і його славну родину. Останні два розділи прочитала сьогодні ранком і така туга огорнула серце: чому так рано обірвалось життя безстрашної, полум'яної більшовички, красуні Оксани? Яка злая доля поглинула титанів, борців за світле майбутнє людства, чудових синів Віри Устимівни і Михайла Михайловича?

Я хочу прочитати продовження цієї правдивої чудової книги про останні роки життя марксистки-революціонера Віри Дейші, про життя Юрія, Оксани, Романа.

Зберіть матеріали, дорога Ірино Михайлівна, і напишіть продовження цієї книги, бо краще Вас ніхто її не напише " /А-7250/.

В цей же час Ірина Михайлівна працює над книгою "Михаил Коцюбинский" (в серії ЖЗЛ).

Радісним був для неї лист від О.Дейча - письменника, одного із організаторів серії ЖЗЛ:

"Дорогая Ирина Михайловна!

Успел только просмотреть Вашу книгу, но характер ее для меня ясен. По существу, это первая живая книга о Коцюбинском, где воссоздаются черты его, как человека и писателя" /А-7246/.

У грудні 1968 року прийшла бажана звістка в оселю І.Коцюбинської - Президія СПУ на своєму засіданні затвердила її прийом до Спілки письменників України.

А восени 1969 року друзі, рідні, колеги, земляки, письменники надсилали їй знову свої вітання: " Дорога Ірино Михайлівно!

Дозвольте сердечно привітати Вас із присвоєнням Вам почесного звання заслуженого працівника культури України. Є.Кирилюк" /А-6840/

"Дорога Ірино Михайлівно!

Сердечно поздоровляєм почесним званням заслуженого працівника культури, прийміть наші найщиріші побажання щастя, здоров'я, успіхів: Гончар, Збанацький, Новиченко, Козаченко, Загребельний, Баш" /F- 6839/.

Неможливо також не відмітити величезну і безцінну роботу Ірини Михайлівни по реорганізації музею.

Високо поцінована праця колективу музею державою: грамотами, урядовими відзнаками, а його директор - І.М.Коцюбинська, нагороджена орденом "Знак Пошани", грамотою Верховної Ради УРСР.

В епістолярній спадщині Ірини Михайлівни дуже багато листів. Вражає кількість цих листів і коло кореспондентів від академіків, вчених зі світовим ім'ям до сільських школярів.

Жоден лист Ірина Михайлівна не залишала без уваги, без відповіді.

Але найбільш цікавими є листи від близьких до родини Коцюбинських друзів юності.

Цікаві листи Михайла Івановича Жука, близького друга родини Коцюбинських. Із цих листів дуже багато повчального і корисного взяла для себе Ірина Михайлівна, особливо як початкуючий музейний працівник, експозиціонер, директор.

Із листів Ю.К.Смолича дізнаємось про її допомогу письменнику під час його роботи над романами "Мир хатам, війна палацам", "Реве та стогне Дніпр широкий".

Листи від друзів - це одкровення Ірині Михайлівні перед пам'яттю її батьків, братів, сестри, це життєдайне джерело для створення нової експозиції.

Листи від письменників - це визнання її подвижницької справи, визнання її слави.

Ці листи допомагають краще зрозуміти Ірину Михайлівну як дослідника - науковця, прозаїка, громадського діяча.

Ірина Михайлівна завжди знаходила час, щоб когось підтримати, допомогти, захистити, порадити.

Часто надавала консультації режисерам-постановникам, композиторам, скульпторам, письменникам. Своїми знаннями, досвідом щиро і щедро ділилася з молодими колегами, які відповідали їй глибокою повагою та пошаною, про що і свідчать ось ці дарчі записи:

"Директору музею М.М.Коцюбинського Ірині Михайлівні Коцюбинській з глибокою повагою і любов'ю. Є.Шабліовський".

"Нашій славній, достойній доньці великого Михайла

Коцюбинського, автору високоавторитетних наукових праць Ірині Михайлівні на спогад про подорож до Канева та про Чернігівські суботи Коцюбинського". автор Косарик.

"Вельмишановній Ірині Михайлівні з щирою подякою за неоціненну поміч у моїй роботі над повістю про В.Примакова та Оксану Коцюбинську

Ігор Муратов".

"Вельмишановній Ірині Михайлівні Коцюбинській на добру згадку про наші зустрічі в Кончі від одного з авторів цієї книги А.Ярошенко".

Ці листи будуть корисні тим, хто вивчає, досліджує життя і творчість М.М.Коцюбинського, краєзнавцям, історикам, літературознавцям, музеєзнавцям.

Фрагменти цих листів вперше пропонуються читачам, мова і стиль листів подається за оригіналом

в/п - 518 Лист М.Жука[1] до І. Коцюбинської від 24/IX 1956р.

Одеса.

Люба Орина!

Вельми тобі вдячний і за листа, і за книжку[2]. Прочитав зразу ж як отримав і прочитав кілька разів. Матеріал дуже багатий і змальовує маму прекрасно. Але це не "спогади" і не те, чого я сподіваюся в дальшому. Я вже висловлював свою думку за цю справу і вона не змінилася за це цей час: треба дати "спогади" про тата[3], маму[4], бабусю[5] й тьотю Ліду[6] й тьотю Олю[7] й всіх тих, хто оточував твоє дитинство й твої юнацькі роки.

І це не словами поліційних протоколів чи жандармських"справ ", а безпосередньо враження. Такі, "спогади" найбільш можуть бути цінними, бо вони належать лише тобі й ніхто не може надати такого матеріалу, як це збереглося в пам'яті рідної дитини.

А те, що надруковано тобою зараз (Честь і слава тобі!)

---

1) Мих. Жук— Михайло Іванович Жук (1885-1964)-художник, поет, педагог

2) за книжку - мова йде про книгу І.М.Коцюбинської "Спогади та розповіді про М.М.Коцюбинського".

3) про тата - про М.М.Коцюбинського (1864-1913).

4) про маму - Віра Устимівна Коцюбинська (1863-1921).

5) бабуню - Гликерію Максимівну Коцюбинську (1837-1917).

6) тьотю Ліду - Лідію Михайлівну Коцюбинську (1869-1916).

7) тьотю Олю - Ольгу Михайлівну Коцюбинську (1872-1922).

в/п-519 Лист М.Жука до І. Коцюбиської від 15/VII-1956р.,
Одеса.

Люба Орино!

Твій останній лист приніс мені багато втіхи: а) вирішення долі Юрка [1] і Романа,[2]

б) слушний кінець кар'єри Хоми Михайловича,[3]

в) Твоє призначення на директора меморіального будинку Михайла/ М/ихайловича/ в м.Чернігові. Хіба це не ціла злива прекрасних і перспективних подій.

Що до статті, 4 то про неї можна сказати - "Лучше позже, чем никогда", тільки, на жаль, це "позже" затяглось занадто довго.

Взагалі не можна "призначити" наукових робітників, себто робити їх за системою "наказу". Добрий музейний робітник - це повинна бути освічена людина, освічена не лише загальною освітою, а ще й освітою спеціальною по музеєзнавству.

А без такого знання - який же це директор? Ти пишеш, що ти хвилюєшся, приймаючи таку посаду: Я тебе цілком розумію й вбачаю в цьому добру рису, що ти будеш керувати обережно, себто, керуючи, навчатися керувати.

Вивчати не тільки матеріали, але й те, як їх поволі ризувати серед широкого кола відвідувачів. Як найліпше організувати таку популяризацію.

Одним словом, треба стати справжнім музейним робітником, яким ти ще сьогодні себе рахувати не можеш.

Бути рідною дочкою М.М.Коцюбинського та В/іри/ Устимівни/- не значить бути добрим науковим робітником. Цьому ще треба навчатися і навчатися неабияк.

Вибач мене за мої думки, але краще їх в очі одверто сказати, а не крити до того, коли стає "лучше позже, чем никогда". Хай це буде своєчасно. В статті є теж деякі легковажності щодо впливу Аплаксіної[5]

---

1) долі Юрка - Юрій Михайлович Коцюбинський (1897-1938) - старший син письменника, військовий та громадський діяч.

2) Романа - Роман Михайлович Коцюбинський (1901-1938) - молодший син письменника, журналіст, літературознавець.

3) Хоми Михайловича - Хома Михайлович Коцюбинський (1870-1956) - молодший брат письменника, директор музею М.Коцюбинського в Чернігові.

4) статті - мова йде про статтю І.М.Коцюбинської "Віра Устимівна Дейша-Коцюбинська" // Вітчизна. - №9. - 1966р. - С.114-124 .

5) Аплаксіної - Олександра Іванівна Аплаксіна (1880-1972)- співробітниця М.Коцюбинського по статистичному бюро Чернігівського земства, близький друг.

на татка. У мене маються копії листів таткових до Аплаксіної і, вивчаючи їх, не можна нехтувати справжнім почуттям татка до О/лександри Іванівни/.

Коли Х/ома/ М/ихайлович/ зробив собі з імені татка спекуляцію до затишкового життя, хоч на це не мав ніякого права, то Аплаксіна щіро кохала татка і вже тим саме придбала право деякі впливи на нього.

Листи татка до О/лександри/ І/ванівни/ багато чого дають до цього.

Коли викрився для В/іри/ У/стимівни/ зв'язок татка з О/лександрою/ І/ванівною/, то по-перше, про це знала моя дружина / яка була подругою О/лександри У/стимівни/, а також і я. В/іра У/стимівна/ кілька разів розмовляла з моєю дружиною вдать справі, а від дружини був у курсі справ і я.

Взагалі - пізнати людину не так легко, щоби робити ріщучі висновки, годі. Стискаю твою руку і бажаю всього найкращого.

Мих/айло/ Жук.

в/п -520 **Лист М.Жука до І.Коцюбинської від 22/XI-1955р.,**

Одеса.

Листи тата[1] до мами[2] були надруковані в журналі "Літературно-науковий вісник" за 1919 рік. Книжок цих я не маю, але гадаю, що їх можна знайти в Київі, в якійсь бібліотеці. По згоді з мамою я використав лише те, що мало громадське значення / частину випустив сам, а частину за проханням мами/...

Я особисто знаю, що мама завжди була високої думки про літературні здібності тата і сам тато не раз підкреслював, що його найперший критик - це Віра Устимівна.

в/п 512 **Лист М.Жука до І.Коцюбинської від 2/X -1955,**

Одеса.

Вибачай, що так мало написав тобі корисних подробиць, але в тому лише моя вина - мало я занотовував цих подробиць, а пам'ять за ці довгі роки затерлася так, що ледве можу доглянути щось реальне, та ще на моє лихо, коли мене заарештували в 1931 році, то забрали багато книжок з автографами - татка, Нечуя-Левицького, Лесі Українки, Лисенка, Лепкого, Франка і багато інших, які я так і не отримав, а також записні книжки.

Навіть те, що було, то загинуло по-дурному.

---

1) тата - Михайло Михайлович Коцюбинський (1864-1913)- укр. письменник.

2) мами - Віра Устимівна Коцюбинська (1863-1921рр.)- дружина письменника, громадський діяч.

в/п **Лист М.Жука до І.Коцюбинської від 17/X -1955р.,**
Одеса.

Взагалі ті будні життя, що оточували тебе в родині. Що ж може бути цінніщого за такий матеріал?

А з того, що ти розпитуєш я бачу, що ти виходиш далеко поза межі того, що ти могла сама спостерігати безпосердньо. Значить твої спогади будуть мати зовсім інший характер, характер, виправлений спогадами інших. Таким чином цінність твоїх спогадів буде знижена. Якби був розумнішим Хома Михайлович[1], то він міг би дати цінний матеріал щодо дитячих років тата. Але ж Хома Михайлович нездатний для цього. Він почне брехати й вигадувати те, чого ніколи не було, аби воно виставляло його самого в сяйві "героя".

Ти ж можеш це зробити добре, коли напишеш, що яскраво пам'ятаєш все, що тебе оточувало. Ще раз підкреслюю, що ти маєш те, чого ніхто не може мати. Ти зберігаєш у своїй пам'яті найбільш цінне.

в/п -523 **Лист М.Жука до І.Коцюбинської від 11/X -1965р.,**
Одеса.

Тато читав свої твори у себе вдома за столом у столовій, серед невеличкого гуртка людей, що бували на понеділках та суботах (спочатку були понеділки, а потому суботи).

Навіть у "Просвіті", де тато проводив усю поточну роботу, він ніколи не читав своїх творів. Читав лише реферати.

Взагалі знайомих тата я знаю лише тих, що бували постійно по понеділках, а потому по суботах у Вашому домі: що ж було поза тим мені невідомо.

в/п - 690 **Листівка П.Тичини до І.Коцюбинської 31/XII -1960,**
Київ

Шановну і дорогу Ірину Михайлівну сердечно поздоровляємо з Новим Роком! Щастя Вам великого, здоровья повного, віку довгого, творчого.

Тичина.

А-7280 **Телеграма П.Тичини до І.Коцюбинської від 8/V-65,**
Київ

Дорога Ірино Михайлівно! Сердечно здоровлю Вас і всіх співробітників по музею радісним святом великої Перемоги. Спасибі Вам за книгу Вашу про Мих/айла/ Мих/айловича/, про його зустріч з Леніним, прекрасна книга, зичу Вам усім доброго здоров'я, успіхів нових

Павло Тичина.

---

1) Хома Михайлович - Хома Михайлович Коцюбинський (1870-1956рр.) -молодший брат письменника, 1-й директор Чернігівського музею М.М.Коцюбинського.

в/п 499 **Листівка Гр.Вірьовки до І.Коцюбинської 2/II-64р.**

Київ

Дорога Ірина Михайлівна!

Сердечно вітаємо Вас і Вашу родину з Новим 1964 роком, бажаємо всім доброго здоров'я,щастя і всього самого найкращого.

Григорій Верьовка
Елеонора Скрипчинська

в/п -515 **Лист І.Еренбурга до І.Коцюбинського від 9/I -1958,**

Москва

Уважаемая Ирина Михайловна! Я получил из Франции ответ на свой запрос о к/ф с участием Вашего отца.

Андре Пьерар из Общества "Франция -СССР" пишет, что все негативы кинохроник Патэ, заснятые до 1914г., были в 1914г. направлены в США.

Во время II мировой войны эти негативы были на хранении Museum of Modern Art film library в Нью-Йорке.

Пьерар советует Вам обратиться с поисками в этот музей.

Желаю Вам успеха

Илья Эренбург.

1) музей сучасного мистецтва фільмобібліотека.

в/п 517 **Лист І.Еренбурга до І.Коцюбинського від 7/VII 1961р.**

Москва.

Дорогая Ирина Михайловна!

Я не могу решать вопрос о том, когда будет отмечаться юбилей Шевченка.

Вопросы о предстоящих юбилеях Всемирный Совет Мира обсуждает всегда в конце года. До осени 1963 года еще много времени. Я не сомневаюсь, что предложение о том, чтобы отметить 100-летний юбилей Коцюбинского найдет благоприятный отклик как среди советских представителей В/семирного/ С/овета/ М/ира/ так и среди иностранных. Желаю Вам всего доброго.

Илья Эренбург

А-7281 **Лист В.Ткаченко до І.Коцюбинського від 14/VII-65р.**

Київ

Дорога Ірино Михайлівно!

Дуже дякую за Вашу велику і потрібну людям працю. Після читання я ще більше полюбила світлий образ письменника - щедрої на добро людини. Михайла Коцюбинського. Гадаю, що цього літа знову відвідаю

Чернігів і особисто зможу подякувати Вам за цікаву книжку. Надсилаю для музею свою "Розмову про любов", де на стор.14, я згадую, як Мих/айло/ Коцюбинський висловлювався про кохання. З глибокою повагою

В.Ткаченко.

Валентина Данилівна Ткаченко (1920-1970) - укр.поетеса, наша землячка з Корюківки.

А-6346 **Листівка Ткаченко до І.В.Коцюбинської від 12/XII-1968р., Київ**

Дорога Ірина Михайлівна!

Сердечно вітаю Вас із прийняттям до СДУ. Шкодую, що запізнилася на засідання президії і не змогла особисто сказати про Вас щире слово та привітати.

Бажаю Вам багато творчої наснаги та нових книжок. Також палко вітаю з Новим Роком, що наближається.

В.Ткаченко.

А- 6347 **Листівка В.Ткаченка І.Коцюбинській 12/VIII.-1969р.,** Київ.

З радістю довідалася про присвоєння Вам, дорога Ірино Михайлівно почесного звання заслуженого працівника культури УРСР. Бажаю невтомності, здоров'я, радісного літа.

В.Ткаченко.

в/п -654 **Лист М.Рильського до І.Коцюбинської від 25/VIII-1960р.** Київ.

Високошановна Ірино Михайлівно!

Я з дорогою душею зроблю все від мене залежне для вшанування пам'яті М.М.Коцюбинського. Проте треба піднести клопотання про створення ювілейної комісії. Сподіваюсь, що річницю буде гідно відзначено.

З пошаною М.Рильський.

в/п -655 **Лист М.Рильського до І.Коцюбинської від 11/III-1962р.** Київ.

Вельмишановна Ірино Михайлівно!

У справі вшанування пам'яті Михайла Михайловича Коцюбинського у всесвітньому масштабі я звернувся до голови Спілки письменників України О.Т.Гончара, який уже колись висловлював цю ідею. А що з того буде не знаю. Я особисто радий буду підтримати цю справу.

З пошаною М.Рильський.

в/п -656 **Лист М.Рильського до І.Коцюбинської від 26/III-1965р.**
Київ.

Високошановна Ірино Михайлівно! На жаль не можу взяти на себе редагування книги - дуже обтяжений різною роботою, чи не проминули Ви моєї статті в "Правде" про М.М.Коцюбинського "Ласкавая звезда"? Вірю, що ні, бо мені боляче було б, як би Ви її не прочитали...

З пошаною М.Рильський.

в/п -674 **Лист В.Сосюри до І.Коцюбинської від 5/VI-1957р.**
Київ.

Шановна Ірино Михайлівно!

Першого разу, коли мене повідомили про Ваше прохання, я не міг записатись, бо був дуже хворий. А зараз я не можу цього зробити, бо в мене не має вірша, про який Ви згадуєте у листі. Якщо цей вірш" За те, що ти любив народ" у Вас у музеї є, то пришліть мені його копію.

Мабуть я для музею віддав оригінал, а копії собі не залишив. Дуже прошу прислати мені копію цього вірша. Якщо ж його у Вас немає, то я напишу іншого. Хотілося б записати "За те, що ти любив народ", бо він Вам подобається.

Щиро Ваш В.Сосюра.

в/п -675 **Лист В.Сосюри до І.Коцю[бин]ського від 2/VIII-1960р.,**
Київ

Дорога Ірино Михайлівно!

Пробачте за епітет - "дорога", але Ви для нас дорога не тільки, як дочка безсмертного співця краси України - її людей, її природи і кривавої боротьби за щастя трудящих на її золотих ланах.

Ви нам дорогі за Ваш більшовицький інтелект, за те, що Ви достойно стоїте на варті безсмертя Вашого великого батька, дорогі не як відблиск, а як зоря, що світить своїм промінням.

Великє спасибі Вам за подарунок Ваш В.Сосюра.

P.S. Тільки жалко, що під автографом немає Вашого підпису В/олодимир/ С/осюра/.

в/п -676 **Лист В.Сосюри до І.Коцюбинської від II/IУ-1963р.,**
Київ

Люба Ірино Михайлівно!

Сьогодні ж виконав Ваше прохання і посилаю Вам вірша, присвяченого пам'яті Вашого геніального батька.

Посилаю так,як написав, не передруковуючи і не лишаючи собі оригінала.

Мені дуже приємно Вам допомогти, бо з іменем Вашого батька зв'язана моя юність, коли я з захопленням перечитав усе, написане великим сином України, М.Коцюбинським.

Ваш В.Сосюра.

в/п 668 лист Ю.Смолича до І.Коцюбинської від 18/1 -1957р.,

Київ.

Вельмишановна Ірина Михайлівна!

Матеріал про Юрія Михайловича[1] безперечно, дуже цікавий, адже я беру попередній період - до приходу німців на Україну, закінчувати збираюсь січнем-лютим 1918р. Але, можливо, в фондах музею Вам трапляться якісь матеріали про юнацькі роки Юрка, або про період війни, чи 1917р.

Можливо, в якомусь листуванні з кимсь із родини? Не відмовте тоді, Ірино Михайлівно, повідомити мене,- буду Вам щиро вдячний!

Коли ж натрапите на щось з його революційної діяльності, то це буде особливо цінно.

Чи посувається Ваша робота над мемуарами?

Уявляю собі, що розбирання давніх матеріалів, які навівають спогади про всю Вашу родину: про батька, та й Ваше власне дитинство, це гарні, трохи сумні, але й стільки ж радісні хвилини. Бажаю Вам в цьому і відради і успіху.

Вірю, що тепер Вам пощастить створити експозицію, справді достойну пам'яті дорогого Михайла Михайловича! Щиро вітаю Вас.

Ю.Смолич

в/п -667 Лист Ю.Смолича до І.Коцюбинського від 13/VI-1937р.

Шановна Ірино Михайлівно!

Зараз закінчую першу книгу романа[2], щоб здати її до друку. Всіма помислами - в усі хвилини, які можу вирвати з життєвих обставин - в романі... все ж таки працюю зараз на музей Михайла Михайловича: Юрко[3] проходить у мене крізь весь роман. А в другій книзі[4], яку писатиму до кінця цього року і в 56-му, він, власне, буде основним позитивним героєм!

Ради Бога! Що ще Ви можете мені підказати про Юрка?

---

1) Юрій Михайлович - мова йде про Коцюбинського Юрія Михайловича /1896-1937/, ст.сина письменника.

2) першу книгу романа - мова йде про роман Ю.Смолича "Мир хатам, війна палацам", що вийшла друком у вид-ві "Радянський письменник", К., 1958.

3) Юрко - мова йде про Коцюбинського Юрія Михайловича (1896-1937) - старшого сина М.М.Коцюбинського.

4) Другій книзі - мова йде про роман Ю.Смолича "Реве та стогне Дніпр широкий", що вийшла друком у видавництві "Радянський письменник", К., 1960.

в/п -67- Лист Ю.Смолича до І.Коцюбинської від -3/X -1958р.,
Київ.

Вельмишановна Ірино Михайлівно!

Одночасно з цим листом вислав Вам примірник мого роману "Мир хатам, війна палацам", що нарешті, вийшов з друку окремою книгою. Прийміть цю книгу на знак моєї глибокої пошани до Вас і шанування світлої пам'яті Юрка! Спасибі Вам за велику допомогу, яку подали мені в моїй роботі.

Скажу прямо: саме бажання відтворити світлий образ Юрка значною мірою й спонукало мене взятися до писання цієї книги. Зараз працюю над другою книгою, де Юрко знову буде одним з найголовніших героїв.

Тепер, коли Ви зв'язали мене з рядом товаришів, коли перегорнув гори архівних матеріалів, коли маю живі розповіді Марії та Ольги Петрівни[1]; Петриківських, Рудника[2] та інших, образ Юрка стає для мене все виразнішим; все більш опуклим і все більш привабливим. Сподіваюсь відповідно висвітлити його в другій книзі [3].

Що маєте Ви серед Ваших матеріалів про передвоєнний (першої світової війни) період, коли Юрко був в учнівському гуртку? Поділіться зі мною. Все це збагатить ще й ще мою обізнаність і сприятиме народженню в цілому. Дещо я маю про цей період, але хотілося б мати від Вас, бо, певний, що у Вас зібралося якнайбільше. Як посувається Ваша праця над книгою? Коли закінчите і можна буде ознайомитись? Від усього серця бажаю Вам успіху.

З щирим привітом Ю.Смолич.

в/п 669 Лист Ю.Смолича до І.Коцюбинського від 31/1- 1959р.,
Київ.

Дорога Ірино Михайлівно!

Звичайно, неодмінно Ваше клопотання треба підтримати. І Спілка письменників його гаряче та настійно підтримує. Краще ставити питання про 100-річчя з дня народження.

Думаю, що слід зробити так Вам треба від свого імені та від музею звернутися з листом до Української Ради Миру, щоб вона поставила це питання перед Всесвітньою Радою Миру. Копію цього листа надішліть нам у Спілку (хоч би і на моє ім'я). Тоді ми, Спілка, ідучи за Вашим текстом, (щоб не було розбіжності в тексті), складемо свій до Української

---

1) Марії та Ольги Петрівни - мова йде про дочок Євгенії Богданівни Бош, Ольга Петрівна - дружина Юрія Михайловича Коцюбинського.

2) Петриківський, Рудник - старі більшовики, які знали Ю.М.Коцюбинського.

3) в другій книзі - мова йде про роман Ю.Смолича "Реве та стогне Дніпр широкий", видавництво художньої літератури "Дніпро", К.,1960.

Ради Миру і думаю до ЦК партії, щоб заручитися підтримкою. Одночасно, напишіть листа Корнійчуку[1], що є членом Президії Ради Миру і підтримка якого особливо важлива. Звичайно, ми з свого боку йому теж скажемо, тільки одержимо Вашого листа (копію до Ради Миру). Думаю, що так буде найкраще. Зараз працюю над другою книгою роману[2] і Юрко там знову діє в центрі подій - йому, на чолі радянських військ і завершувати фінал роману - в образі українського народного героя.

Бувши в Москві, познайомився з Ольгою Петрівною [3], яка це приємна лагідна жінка. Потоваришував і з її сестрою Марією Петрівною. Багато вони мені дали матеріалу. Дуже Вам дякую, що спрямували мене на них....

Ю.Смолич.

в/п -670 **Лист Ю.Смолича до І.Коцюбинського від 19/II-1959р.,** Київ.

Дорога Ірино Михайлівно!

...не гнівайтесь, матиму до Вас прохання. Чи не могли б Ви мені роздобути в Чернігові одну книжку, видану чернігівським обласним видавництвом, але якої в Києві дістати неможливо. Це "Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов в 1917-1919 годах" (сборник документов и материалов), - потрібний мені для романа.

Вітаю Вас щиро, переказую Вам привіт і найкращі побажання від Олени Григорівни[4].

Ю.Смолич.

в/п -671 **Лист Ю.Смолича до І.Коцюбинської від 31/III-1959р.** Київ.

Вельмишановна Ірино Михайлівно!

...я мав розмови відносно ювілею. І Олександр Євдокимович, в ЦК кажуть, що зараз ставити це питання не треба...

Чи не знайшлося за цей час ще чогось, про перебування Юрка в жовтневі дні в Петрограді та його участь у Жовтневому повстанні.

---

1) Корнійчуку - мова йде про Корнійчука Олександра Евдокимовича (1905 -1972) укр.письменника, громадського діяча.

2) роману - мова йде про роман Ю.Смолича "Реве та стогне Дніпр широкий".

3) Ольгою Петрівною - Ольга Петрівна Бош - Коцюбинська - дружина Юрія Михайловича Коцюбинського.

4) Олена Григорівна - дружина Ю.Смолича.

Робота над романом іде, і зараз якраз працюю над цим періодом та роботою Ю/рія/ М/ихайловича/ в петроградському ВРК [1] Коли щось з'явилося ще, поділіться!

Дуже хочеться, щоб максимально розвинути образ[2] в другій книзі романа! Щирий Вам привіт від Олени Григорівни і від мене.

Бажаю Вам здоров'я і успіхів.

Ю.Смолич.

А- 5394 **Лист Ю.Смолича до І.Котляревської від 28/III-1972р.**

Київ.

...Ваша ідея відродити суботи Коцюбинського дуже імпонує. Я б тільки не називав їх "інтимні суботи". Пригадайте, може сам М/ихайло/ Мих/айлович/, якось називав ці суботи?

в/п -591 **Лист П.Панча до І.Коцюбинської від 29/IV-1937р.**

Київ.

Увага! Увага!

Віднині моя адреса буде така: Київ, вул.Коцюбинського № 2-А, кв.14.

Ви тільки гляньте на конверт -Коцюбинського, Коцюбинській, Коцюбинського. Чи можна придумати більшу популярність!

П.Панч.

в/п -596 **Лист П.Панча до І.Коцюбинської від 31/VIII-1957р.**

Київ.

Привіт, дорога Ірино Михайлівна!

Гарну Ви статтю написали про брата Юрія Михайловича! Багато ж людей щось чуло, але тільки приблизно, а молоде покоління і зовсім не знало про великих патріотів нашої землі. Я бачив Юрія Михайловича нераз, але познайомитись не довелось. Проте як тоді, так і тепер уклоняюсь йому низенько, що не умалив ім'я батька, а підвів під нього сталеві підпори. І якими жалюгідними видаються тепер різні Єфремови[3] "іже с нім". Я читав цей фейлетон[4] переляканого обивателя. І він ще насмілювався апелювати до світлого образу Михайла Коцюбинського. Спасибі Вам за статтю: вона зробить своє гарне діло. Тисну руку

Петро Панч.

---

1) ВРК - Всеросійський революційний Комітет - штаб якого був в Смольному, в Петербурзі в 1917р.

2) образ - мова йде про Юрія Михайловича Коцюбинського.

3) Єфремови - мова йде про Єфремова Сергія Олександровича (1876-1937), літературознавець, видавець,громадський діяч.

4) цей фейлетон - мова йде про "Лист без конверта" С.Єфремова, адресований Ю.М.Коцюбинському.

в/п - 598 **Лист П.Панча до І.Коцюбинської від 22А -1957р.,**
Київ.

Дорога Ірино Михайлівно!

Я попросив свого зятя - Ол.Ів.Рилєєва, зробити знімок з поліклініки, де лікувався Мих/айло/ Мих/айлович/ ....

Дякую Вам за листа. За Вашу заботу про увічнення пам"яті батька, Велике спасибі скаже Вам наш народ. По всьому зникає слід, не зникає тільки від благородних справ.

Прийміть і мою подяку за Ваш труд! Тисну руку.

Петро Панч.

в/п -613 **Лист П.Панча до І.Коцюбинської від 19/IX -1958р.,**
Київ.

Дорога Ірино Михайлівно!

"Покидаючи Чернігівщину" Доїхали і приїхали додому. Велике Вам спасибі за гостину. Ваш букет квітів стоїть у мене в кабінеті і викликає заздрість у відвідувачів.

Ще раз дякую і я, і дщерь моя.

Тисну руку. П.Панч.

в/п -616 **Лист П.Панча до І.Коцюбинської від 24/XI -1958р.,**
Київ.

Дорога Ірино Михайлівно!

Дякую за листа. В фондах музею М.Коцюбинського, звичайно, можуть бути будь-які речі, хоч і релігійні, зв'язані з його побутом....

Про дружбу М.Коцюбинського з чехословацькими письменниками, коли є матеріали, пишіть....

На сюжет "Тіні забутих предків" може бути прекрасний балет, навіть, опера. Радий, що до цього притягли Нат/алку/ Скорульську. "Лісова пісня" так співзвучна з "Тінями", а вона брала активну участь у створенні цього балету. Чому тільки Ви називаєте автором "Лісової пісні" /балету/ молодого композитора В.Д.Кирейко, коли ним був Скорульський, Наталчин батько.

Всього найкращого. П.Панч.

в/п - 617 **Лист П.Панча до І.Коцюбинської від 20/XII-1958р.,**
Київ.

Вітаю, дорога Ірино Михайлівно! Дуже приємно знати, що кінокартина "Поема про море" О.Довженка Вам сподобалась. Я теж дивився її двічі і ладен дивитись ще без кінця. Вважаю, що це нове слово в радянській кінематографії.

Вашого останнього листа переслав (з перекладом на рос.мову) Юлії Солнцевій, дружині Довженка і постановникові "Поеми про море". Вона зараз збирає кожне слово про Ол[ександра] Довженка.

в/п -620 **Лист П.Панча до І.Коцюбинської від 4/IV-1959р.,**
Київ.

Привіт, дорога Ірино Михайлівно! Про все, що Ви робите і що плануєте можна сказати тільки одне -добре!

в/п -630 **Лист П.Панча до І.Коцюбинської від 1/11 -1961р.,**
Київ, Конча-Озерна

Дорога Ірино Михайлівно!

Дякую за надісланий збірник "М.М.Коцюбинський". З великим задоволенням перечитав його... .

Тов. Матвійчук у своїй статті "Заграничная людина" вказує на намагання автора "Кам'яної душі" Гн/ата/ Хоткевича принизити автора "Тіні забутих предків". Цілком правильно. Був і я свідком, як одного разу в редакції ж/урналу/ " Червоний шлях" Гн/ат/ Хоткевич зневажливо вигукував:". .. гуцульських анекдотів понабирав той Коцюбинський у своїх "Тінях". Я два роки жив у Карпатах, а він місяць побув і вже береться писати", його ревнощі до заслуженої слави Коцюбинського були наочні.

в/п -632 **Лист П.Панча до І.Коцюбинської від 27/ІП-1961р.**
Конча-Озерна

Дорога Ірино Михайлівно!

..... ще захоплююсь Вашою енергією. Я людина теж непосидюча, але на таку бішену діяльність, яку розвинули Ви і в мене б не вистачило сил.

в/п -645 **Лист П.Панча до І.Коцюбинської від 17/IX -1963р.**
Конча-Озерна

Дорога Ірино Михайлівно!

Ваш нарис про Віру Уст/имівну/, написаний вправною рукою, а разом із змістом цілком вартий надрукування в пресі, що й буде зроблено, як запевнив мене редактор у газеті "ЛітературнаУкраїна", додати 4 жовтня ц[ього] р[оку]. Певне, Ви вже незабаром будете в Кончі-Заспі, то, значить побачимось. Чекаю на цю приємну нагоду.

Тисну руку. Ваш Петро Панч.

в/п -648 **Лист П.Панча до І.Коцюбинської від 16/Х-64р.**
Конча-Озерна

Привіт, дорога Ірино Михайлівно!

Затримався з цією відповіддю теж через хворобу. Щоб не думала, що тільки Ви вмієте хворіти! Читав у "Літературній Україні", що має

вийти до ювілею Михайла Коцюбинського і подумав - кожному б письменникові таку дочку мати!

Все, що Ви просите постараюся зробити.

Живіть здорові, щасливі! Ваш Петро Панч

А-7266 **Лист П.Панча до І.Коцюбинської від 20/III-65р.**

Конча-Озерна

Дорога Ірино Михайлівно!

Щиро дякую за надіслану Вашу книжку "Спогади і розповіді про М.М.Коцюбинського". Ви зробили велику і корисну роботу. Життя кожної людини ще ненаписана книга, а такого таланту, як Ваш батько- ще й цікава й повчальна книга... .

ЗМІСТ

Г.В.Самойленко
У вічній пам'яті потомків 3

ФІЛОЛОГІЯ

В.И.Мацапура
«Тарас Бульба» и статьи Гоголя, опубликованные в «Арабесках» (интертекстуальные связи) 12

С.В.Савинков
Мужское и женское в "Тарасе Бульбе" Н.В.Гоголя: Андрий .. 25

Н.Н.Арват
Ритмы повести Н.Гоголя "Вий" 29

М.А. Янушкевич
Творчество Н.В. Гоголя и античный эпос (традиции античной гидротопики в поэме Н.В.Гоголя "Мертвые души") 39

В.А.Доманский
Архитектурные образы в поэме Н.В.Гоголя "Мертвые души" .. 58

Т.А.Тулина
Категория внешнего и внутреннего в художественной концепции "Мертвых душ" Н.В.Гоголя 64

А.П.Алексеева
"Миргород" Н.В. Гоголя и "Белая гвардия" М.А.Булгакова. Традиции и полемика 72

С.А.Шульц
Гоголь и Новалис 83

Л.П.Коваленко, В.М.Грачева
К проблеме традиции Н.В.Гоголя в сербской литературе (Нушич и Гоголь) 90

М.М. Радецкая
Последние годы жизни Н.В.Гоголя: роман Б.Н.Левина "В доме врага своего" 97

І.Ю.Коцюбинський
Від "Вія" Гоголя до "Тіней забутих предків" Коцюбинського 103

Т. Жицька
М.Гоголь в інсценізаціях С.Черкасенка 108

Я. Горак
"Гуцульщина" Володимира Шухевича як джерело повісті Михайла Коцюбинського "Тіні забутих предків" 112

Н.І.Бойко
Реалізація експресивних властивостей енантіосемічних лексем у мовотворчості О.Довженка 116

ІСТОРІЯ

О.Г.Самойленко
Проблеми методології вітчизняної та світової історії в працях вчених-істориків Ніжинської вищої школи кінця XIX - поч. XX ст. 125

Г.Ґ.Цвенгрош
Змагання України за національну незалежність, політичне визнання Французькою Республікою і роль в них графа Михайла Тишкевича 146

Л.В. Таран
Від школи "Анналів" до постмодернізму 178

А.О. Буравченков, К.Ю. Галушко
Лівобережжя у державотворчій концепції В.Липинського 188

Л.М.Мицик
Радянський партизанський рух 1941-1945 рр. в дзеркалі західної історіографії 190

А.П.Коцур, Н.В.Стрельчук
Лівобережна Україна у наукових дослідженнях професора І.А.Гриценка 195

ІСТОРІЯ ТА ТЕОРІЯ КУЛЬТУРИ

І.М.Ситий
Матеріали до історії української церкви, або Як наші предки церкви будували 197

С.Г.Самойленко
Розвиток освіти у Ніжині та в інших полкових містах у період Гетьманщини 215

В.В.Шапоренко
Голландський натюрморт Д.Вейлі "Vanitas" в колекції Г.П.Галагана 245

С.Б. Пономаревський
Лексика структурного втілення "Козачка" і елементи вербальної поетики "Козачкових" приспівок 249

АРХІВНІ ЗНАХІДКИ

І.М.Ситий
Маловідомий лист Юрія Лисянського 253

І. Зеленська
Із епістолярної спадщини І.М.Коцюбинської 255

Підписано до друку 12.10. 2000Формат 60x84/16 Папір офсетний
Гарнітура Computer Modern Ум.друк.арк. 16,4 Тираж 200 пр.
Замовлення №130

Ризограф НДПУ імені Миколи Гоголя, м.Ніжин, Кропив'янського, 2.

Комп'ютерний набір, верстка та макетування: *Колєснік А.В.,*
Лисенко Л.І.

Редакційно-видавничий відділ університету

8 (04631) 2-22-37
E-mail: yavp@ndpu.ne.cg.ukrtel.net